

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

На правах рукопису

Омельчук Богдан Андрійович

УДК 725.182+355.48](477.83)

**ОБОРОННІ СПОРУДИ ЛЬВІВЩИНИ
ЯК ПАМ'ЯТКИ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ
(друга половина XIV – XVII ст.)**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Кандидат історичних наук,
доцент
Шеломенцев-Терський
Святослав Володимирович

Львів - 2011

ЗМІСТ		С.
ВСТУП.....		3
РОЗДІЛ I Історіографія та джерела дослідження.....		9
1.1. Історіографія проблеми оборонного будівництва.....		9
1.2. Джерельна база.....		31
РОЗДІЛ II Динаміка оборонного будівництва у Львівській землі у другій половині XIV – середині XVII ст.....		37
2.1. Особливості військової будівельної історії Львівської землі у другій половині XIV – середині XVII ст.....		37
2.2. Споруди оборонного призначення у системі оборони Речі Посполитої від зовнішніх вторгнень.....		84
РОЗДІЛ III Традиції та новації палацово-замкової забудови Львівської землі у другій половині XVII ст.....		111
3.1. Замки і палаци Львівської землі в контексті розвитку європейського фортифікаційного будівництва другої половини XVII ст.....		111
3.2. Оборонні споруди у військових конфліктах.....		135
ВИСНОВКИ.....		162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ...		166
ДОДАТКИ.....		206

ВСТУП

Сучасна історіографічна ситуація характеризується посиленням дослідницького інтересу науковців до кардинальних проблем історії України. Однією з найважливіших з-поміж них є проблема становлення, розвитку та захисту державності на різних етапах історичного буття українців. Саме тому виникає необхідність всебічного аналізу та впровадження історичного воєнного досвіду.

Актуальність теми дослідження зумовлюється декількома чинниками.

По-перше, на теренах сучасної Львівщини, що в другій половині XIV ст. увіходили до складу Угорського та Польського королівств, а з 1569 р. – Руського і Белзького воєводств Речі Посполитої, з різним ступенем збереженості дійшло чимало пам'яток, які дають уявлення про фортифікацію міст і сіл. Свого часу на їхню долю випало відіграти певну роль як у доленосних подіях для українського етносу, так і локальних, менш значущих історичних епізодах, що знайшли своє місце на сторінках військової історії краю: збройних конфліктів і воєн, нападів загонів турецьких і татарських можновладців, народних повстань, шляхетських зіткнень та ін.

По-друге, ці оборонні споруди містять достовірні дані про давні місцеві будівельні традиції, поєднання яких з хронологічно пізнішими західноєвропейськими запозиченнями об'єктивно сприяли захисту населених пунктів Львівщини, зміцнювали їх обороноспроможність.

По-третє, актуальність теми дослідження зумовлена ще й тією обставиною, що в сучасній українській історичній науці увиразнилася прикметна тенденція до всебічного розгляду різних аспектів оборонного

будівництва. Почасти це пояснюється тим, що в українській радянській історіографії ці питання практично не розглядалися. Відтак чимало положень, що витворилися під впливом упереджень ідеологічного характеру, стали на заваді об'єктивного дослідження ролі оборонних споруд в історичному процесі, позаяк переважно вони пов'язані з можновладними силами та структурами.

По-четверте, дослідження оборонного зодчества актуалізується й наявністю розбіжних наукових концепцій, автори яких не завжди обґрунтовано переміщують на українські пам'ятки мілітарного призначення західноєвропейські ознаки або безпідставно гіперболізують чужоземні військово-інженерні та архітектурні впливи. Окрім того, фортифікаційні споруди досі надто однобічно досліджені на регіональному ґрунті. Відсутність праці, у якій слід встановити як спільні риси, так і локальну своєрідність історичної еволюції оборонного будівництва, спонукала нас звернутися до історії споруд цього призначення на теренах історичної Львівщини в контексті подій військової історії, що й становить сутність основного наукового завдання дослідження.

По-п'яте, перспективність розгляду цієї тематики зумовлена великою кількістю різнотипних та видових писемних і неписемних джерел, що очікують свого дослідника. Врахування здобутків попередньої історіографії, виявлення та накопичення нових даних визначає потребу їх об'єктивного аналізу на сучасному науковому рівні.

По-шосте, ставши одним із важливих напрямків українських історичних студій, оборонно-будівельна тематика актуалізується ще й конкретними завданнями сучасного військово-патріотичного виховання молоді та пам'яткоохоронної діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження проведено в рамках наукової військово-історичної проблематики кафедри історії, теорії та практики культури Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» та відділу «Золочівський замок» Львівської галереї мистецтв.

Територіальні межі дослідження охоплюють головним чином адміністративні кордони Львівської землі Руського воєводства, де замки збереглися найкраще.

В сучасних адміністративних кордонах України історична Львівська земля охоплює окрім південних районів Львівщини ряд населених пунктів Зборівського та Бережанського районів Тернопільської області та Долинського району Івано-Франківської області. (див. рис. Б.1.1.; 1.2.; 1.3.).

В окремих випадках для аналізу динаміки оборонного будівництва, а також виявлення його регіональних особливостей та ролі у воєнних подіях авторові доводилося розширювати географічні рамки порушених у дисертації питань на суміжні території цього воєводства, тобто Галицьку, Перемишльську, Сяноцьку і Холмську етнічні українські землі, а також Белзьке воєводство.

Об'єктом дослідження є фортифікації міст, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди різних конфесій у контексті подій військової історії, що відбувалися на означеній території.

Предмет дисертаційного дослідження – структура оборонного будівництва та його динаміка, еволюція у часі його функцій, засоби реалізації конкретних військових цілей, пов'язані передусім з конкретними мілітарними спорудами.

Хронологічно дослідження охоплює період від 1349 р. до кінця XVII ст. – часовий проміжок найбільш інтенсивних військових подій, що

відбувалися на Львівщині у складі Польського королівства (Речі Посполитої). Нижня межа обумовлена втратою суверенітету Руським королівством. Верхня межа – початком занепаду Речі Посполитої та завершенням значних воєнних дій у краю.

Метою дисертаційного дослідження є комплексне вивчення характеру і структури оборонної забудови теренів Львівської землі, функцій фортифікаційних споруд у часи воєнного лихоліття та їх роль у військових конфліктах. Ця мета конкретизується такими основними завданнями:

- схарактеризувати історіографію та джерельну базу дисертаційного дослідження, встановити стан наукової розробки теми та підсумувати погляди науковців щодо ролі фортифікаційних споруд у площині захисту теренів краю ;

- на підставі аналізу писемних і неписемних джерел, археологічних, історико-архітектурних та краєзнавчих даних реконструювати історичну картину стану та розвитку оборонного будівництва цієї адміністративної одиниці упродовж другої половини XIV – XVII ст. ;

- простежити регіональні особливості і виявити чужоземні впливи на вдосконалення теорії й практики оборонного зодчества ;

- показати роль і місце споруд оборонного призначення у військовій справі й оборонних заходах Речі Посполитої.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що ця робота є першою спробою в українській історіографії дослідження оборонних споруд Львівської землі в контексті подій військової історії упродовж тривалого історичного періоду. Комплексний та системний підхід до вивчення різних типів джерел та здобутків історичної науки дав можливість глибше з'ясувати причини появи якісно нових тенденцій

оборонного будівництва, розкрити процес охоплення території цієї адміністративної одиниці мережею оборонних будівель різних типів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає також у тому, що у роботі аналізується вплив різноманітних чинників, які визначали конкретні цілі оборонного будівництва, простежено основні його етапи та розкрито локальні особливості.

На основі аналізу історіографічного доробку запропоновано низку нових положень і рішень проблеми дослідження споруд мілітарного призначення. Уперше комплексно виокремлено малодосліджені питання оборонного будівництва, введено до наукового обігу маловикористані джерела, виконано порівняльний аналіз оборонних споруд Львівської землі з аналогічними пам'ятками з інших українських земель та суміжних європейських країн.

У дисертації отримали подальший розвиток і конкретизацію факти, висновки і узагальнення, які мають практичне і теоретичне значення для дослідження військової історії України XIV – XVII ст. Автор узагальнив військово-історичні концепції вітчизняної та зарубіжної історіографії, означив перспективні напрямки наступних наукових пошуків з історії мілітарного будівництва України.

Методологічна основа дослідження – принципи історизму та наукової об'єктивності. Дисертант застосував аналітичний, порівняльний, конкретно-історичний та проблемно-хронологічний методи.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання її результатів та теоретично-наукових узагальнень для написання праць з давньої історії України, підготовки вишівських лекційних курсів, написання навчальних посібників, у педагогічній та виховній роботі в освітніх закладах різного рівня акредитації, а також у практиці музейної і краєзнавчої роботи.

Особистий внесок здобувача у розроблення питання оборонного будівництва на Львівщині полягає в опрацюванні наукової літератури, джерел, музейних та бібліотечних фондів, а також у візуальному обстеженні і обмірах деяких оборонних споруд. У дисертації узагальнено та проаналізовано маловідомі історичні факти, що відображають військові аспекти функціонування мілітарних споруд Львівщини.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи апробовані у публікаціях, виступах на засіданнях кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету «Львівська політехніка». Результати досліджень автор оприлюднив на міжнародних і регіональних наукових конференціях : III Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція «З'їзд європейських монархів у Луцьку в 1429 р.» (Луцьк, 24 січня 2009 р.); Міжнародна наукова конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю» (Луцьк, 24-25 березня 2009 р.); наукові конференції «Любартівські читання» (Луцьк, 26-27 березня 2009 р., 25-26 березня 2010 р., Луцьк, 1-3 квітня 2011 р.); третіх «Миколаївських читаннях» (Жидичин, 2009 р.); Міжнародна наукова конференція, присвячена 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві (Жовква, 22-24 квітня 2010 р.).

Матеріали дисертації автор використовував для підготовки експозиції музею «Золочівський замок», написання наукових статей і доповідей та у практиці музейної роботи.

Структура дисертації визначена темою та завданням дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатка. Загальний обсяг дисертації складає 165 сторінок. Список використаної літератури включає 436 найменувань.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми оборонного будівництва

Історіографічну базу проблеми становлять наукові праці, об'єктом дослідження яких стали: 1) будівництво та функціонування фортифікацій міст, замків, палаців, оборонних дворів, інкастельованих сакральних споруд та інших будівель мілітарного призначення; 2) різні аспекти діяльності польських урядів, шляхти і міських самоврядних органів з організації робіт з реконструкції давніх та будівництві нових оборонних споруд; 3) воєнні дії, які точилися навколо окремих оборонних будівель.

Традиція дослідження історії оборонних об'єктів Львівщини є давньою. Фортифікаційні будівлі не залишились поза увагою українських дослідників історії краю другої половини ХІХ – ХХ ст., які опублікували відносно невелику кількість наукових праць.

Одне з перших ґрунтовних досліджень окремих міст Галичини здійснив працівник Ставропігійського інституту, історик русофільських поглядів Денис Зубрицький, який увів до наукового обігу велику кількість актових матеріалів, у тому числі й зарубіжних [150-155]¹. Учений відтворив послідовність подій галицької історії, що вирізнялася більшою наповненістю фактами, перш за все завдяки використаним різних типів українським та зарубіжним писемним джерелам. У

---

¹ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Денис Зубрицький. – Львів: Центр Європи, 2002. – 602 с.; Зубрицький Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 3. / Денис Зубрицький. – Львов: Институт Ставроп., 1855. – 314 с.; Зубрицький Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 2. / Денис Зубрицький. – Львов: Институт Ставроп., 1852. – 137 с.; Зубрицький Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 1. / Денис Зубрицький. – Львов: Институт Ставроп., 1852. – 137 с.; Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. / Денис Зубрицький. – Москва: Универ. типогр., 1845. – 513 с.; Зубрицький Д. Латинские записки из сочинений, статей, относящихся к истории Галичско-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом и критическими исследованиями и замечаниями. Сочинение... вместо 4 части галичской истории. / Денис Зубрицький. – Львов: ижд. соч., 1855. – 122 с.

монографіях: «Хроніка міста Львова», «Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси», тритомній «Истории древняго Галичско-русского княжества» - та ряді статей з-поміж інших принагідно розглядаються питання оборонного будівництва останніх галицько-волинських князів і королів. Потрібно все ж зазначити, під цим кутом зору роботи цього вченого є більше описовими, ніж аналітичними.

На окрему увагу заслуговують також праці іншого львівського історика русофільських поглядів, відомого філолога, археографа, археолога, фольклориста, етнографа, нумізмата, бібліографа, геральдиста і лексикографа Антона Петрушевича, у роботах якого принагідно аналізуються будівельні ініціативи галицько-волинських князів і польських королів. У 50-70-х рр. ХІХ ст. на сторінках галицької періодики публікуються його розвідки з політичної та церковної історії Галичини, де оглядаються окремі галицькі твердині та інкастельовані споруди [189]². Численними фактами з військової історії наповнена шеститомна праця-хроніка «Сводная Галицко-Русская летопись», що охоплює події в Україні протягом ХVІІ-ХVІІІ ст. [189]³.

Значно ширше коло питань, пов'язаних з оборонними спорудами, проаналізовані у творах Ісидора Шараневича. У його «Истории Галицкой и Владимирской Руси до 1453 г.» містяться цінні матеріали, частина яких стосується військової організації та оборонних споруд княжої доби [339]⁴. Чимало фактичного хронологічно пізнішого матеріалу про галицьке шляхетське землеволодіння, почерпнутого з документів гродських і

² Петрушевич А. Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII в. / Антон Петрушевич // Галицкий исторический сборник. – 1854. – Ч.2. – С. 50–76; Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче / Антон Петрушевич // Зоря Галицкая. – 1853. – Ч. 6–12, 21, 24, 37–41.

³ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 г. / Антон Петрушевич. – Львов. – 1874. – 700 с.

⁴ Шараневич И. И. История Галицкой и Владимирской Руси до 1453 г. / Исидор Шараневич. – Львів, 1863. – 416 с.

земських судів, увійшло до праці «Rys wewnętrznych stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku» («Нарис внутрішніх стосунків у Східній Галичині в другій половині п'ятнадцятого століття») [418]⁵

Окремі сюжети, присвячені будівничій діяльності королів і шляхти, розвинуті у працях Івана Лінниченка [210-212]⁶. У них віднаходимо багато цікавої інформації про давні замки, фортеці та укріплення окремих населених пунктів Львівської землі, роздавничу політику польських королів.

Найбільш почесне місце помежи дослідників оборонної архітектури загалом, а у Галичині зокрема, на зламі XIX-XX ст. займав, безперечно, видатний український історик Михайло Грушевський. Ще у роки навчання на філологічному факультеті Київського університету він опрацював люстраційний матеріал середини XVI ст. та написав невелику за обсягом працю, у якій проаналізував фортифікації і озброєння деяких державних замків [129]⁷. Більшість питань, які порушив учений у цій царині, лише окреслювались в українській історичній науці XX ст. та більш детально розроблялися у фундаментальних дослідженнях з історії України [130-132]⁸.

⁵ Szaraniewicz I. Rys wewnętrznych stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku. – Lwów: Nakładem autora, 1869. – V, 124 s.

⁶ Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. Ч. I. / Иван Андреевич Линниченко. – Киев, 1884. – 251 с.; Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV – XV вв. / Иван Андреевич Линниченко. – Москва, 1894. – 198 с.

⁷ Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI в. / Михаил Грушевский // Университетские известия. – 1890. – Февраль. – С. 1–33.

⁸ Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна / Михайло Грушевський. – Львів: Місіонер, 1996. – 624 с.; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1993. – 535 с.; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 680 с.; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1994. – 704 с.

На західноукраїнських землях деякі аспекти історії оборонного будівництва вивчав Мирон Кордуба [178; 179]⁹. На особливу увагу дослідників заслуговують його рукописні матеріали, які містять дані про існуючі та знищені часом і людьми пам'ятки мілітарного призначення [1-20]¹⁰.

Певне місце замки та інкастельовані споруди Львівської землі займають у працях Степана Томашівського [130]¹¹, Богдана Януша (у співавторстві з О. Чоловським) [364-365]¹² та Ярослава Пастернака [278]¹³. Останній започаткував археологічне обстеження галицьких оборонних споруд, зокрема у Пліснеську, Глинську, Страдчі, Крехові, Жовкві та Львові.

Чудовим знавцем архітектурних пам'яток середньовічної України був Іван Крип'якевич [191; 194]¹⁴. Його стаття про галицькі монастирі та маршрутний путівник по Львову досі не втратили своєї актуальності [192; 196]¹⁵.

У 50-і роки ХХ ст. вчений підготував монографію «Галицько-Волинське князівство», проте книга побачила світ лише 1984 р., а

⁹ Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицької держави з нагоди 600-ліття його смерти / Мирон Кордуба. – Краків, 1940. – 106 с.; Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долиниім Сяном / Мирон Кордуба // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1925. – Т. 138-140. – С. 159-245.

¹⁰ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ) Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 10. – 5 арк.; Оп. 1. – Спр. 45. – 82 арк.; Оп. 1. – Спр. 80. – 883 арк.; Оп. 1. – Спр. 82. – 17 арк.; Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка (далі –ЛНБ). Відділ рукописів. – Ф. 61. – Спр. 1. – 65 арк.; Спр. 2. – 163 арк.; спр. 3, 500 арк.; Спр. 6. – 126 арк.

¹¹ Томашівський С. Українська історія. Старинні часи і середні віки / Степан Томашівський. – Львів, 1919. – 154 с.

¹² Czołowski A. Janusz B. Przesłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. / A. Czołowski, B. Janusz. – Tarnopol: Nakładew Powitowej Organizacji Narodowej w Tarnopolu, 1926. –193 s.

¹³ Пастернак Я. Археологія України / Ярослав Пастернак. – Торонто: Вид-во Наукового товариства ім. Шевченка, 1961. – 790 с.

¹⁴ Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович / Іван Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.; Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині ХVІ ст.: дослідження і матеріали / Іван Крип'якевич. – Львів: Атлас, 1994. – 390 с.

¹⁵ Крип'якевич І. П. Середньовічні монастирі в Галичині / Іван Крип'якевич // Записки чина св. Василя Великого. – Т. II. – Вип. 1-2. – Жовква, 1926. – С. 70-107; Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – 2-е вид. із змінами і допов. / Іван Крип'якевич. – Л.: Каменяр, 1991. – 167 с.

безцензурне видання з'явилося вже в умовах незалежної України [193]¹⁶. Один з розділів цієї праці має назву «Військо», але питання фортифікаційного будівництва відображено у ньому дуже стисло. Про замки Львівської землі та бойові дії навколо них йдеться й у розділі «Запорозьке військо» праці «Історія українського війська» [195]¹⁷.

У радянській історіографії цим питанням відводилось вторинне місце, а оборонні об'єкти в історичних працях принагідно згадувались лише як осередки чужоземного панування і народного гноблення.

Наукові дослідження замків і палаців України у радянський час зосереджувались головним чином у Київському науково-дослідному інституті теорії історії архітектури і містобудування, Академії образотворчого мистецтва і архітектури, Київському науково-дослідному інституті містобудівництва, інституті «Укрпроектреставрація».

Розвиток вітчизняної кастеології у Західній Україні, зокрема на Львівщині, пов'язаний з кількома відомими вченими зі світовим ім'ям.

Авторитетним дослідником пам'яток оборонного будівництва у Львові другої половини ХХ ст. був відомий український реставратор Іван Могитич [246-251]¹⁸. Під його керівництвом колектив Інституту «Укрзахідпроектреставрація» провів чималий обсяг робіт з дослідження кам'яних оборонних укріплень Західної України, а публікації та практичні розробки вчених зберегли своє наукове значення донині та заклали підвалини до проведення масштабних робіт з реконструкції та реставрації багатьох споруд.

¹⁶ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / Іван Крип'якевич. – К.: Наукова думка, 1984. – 173 с.; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2-е. / Іван Крип'якевич. – Львів: Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича, 1999. – 220 с.

¹⁷ Крип'якевич І. Запорозьке військо / Іван Крип'якевич // Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 170–289.

¹⁸ Могитич І. Оборонні вежі Галицької і Волинської земель 11 – п. 16 ст. / Іван Могитич // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 2000. – Т. 11. – С. 3–14; Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині 12 – 14 ст. / Іван Могитич // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 1997. – Т. 8. – С. 3–20; Могитич І. Р., Могитич Р. І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм галицько-волинського зодчества (X–XIV ст) / І. Р. Могитич, Р. І. Могитич // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 56–68.

Автором статей та першої монографії з історії Олеського замку, на сторінках яких розглянуто ряд важливих питань оборонного будівництва, є Борис Возницький – натхненник та ініціатор відродження сотень архітектурних пам'яток [100; 101]¹⁹. Саме під його керівництвом створено музей в Олеському замку, відновлено оборонну вежу у П'ятничанах, зупинено руйнування костелу бернардинів у Львові, розпочато масштабні реставрації замків у Золочеві, Підгірцях і Жовкві [121]²⁰.

Найбільший резонанс у наукових колах викликали наукові здобутки Ореста Мацюка [173; 176; 228; 344; 345; 367; 391]²¹ та Михайла Рожка [215; 230]²².

Орест-Нестор Мацюк з травня 1960 р. почав працювати на посаді архіваріуса лабораторії мікро-фотокопіювання і реставрації документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові [144]²³. Наступні 39 років діяльність О. Мацюка, пов'язана з цією установою, у

¹⁹ Возницький Б.Г. Олеський замок / Борис Возницький. – Львів: Каменярь, 1978. – 143 с.; Возницький Б.Г. Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницяр Іоан Георгій Пінзель / Борис Возницький. – Львів: «Центр Європи», 2005. – 160 с.; Возницький Б. Автопортрет на тлі часу / Борис Возницький. – Львів: «Центр Європи», 2006. – 56 с.

²⁰ Грабовський В. Возницький. Книга перша. Предтеча. – Львів: Вид-во «Вільна Україна», 2000. – 128 с.

²¹ Кметь В. Мацюк Орест-Нестор Ярославович / Василь Кметь // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). – Львів, 2000. – 294 с.; Ковальський М. Світлої пам'яті Ореста Мацюка (1932–1999) / Микола Ковальський // Український історик. – Мюнхен; Нью-Йорк: Укр. іст. т-во. – Рік XXXVI. – № 2–4 (141–143). – С. 270–271; Матяш І. Мацюк Орест-Нестор Ярославович // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник: У 3-х вип.– Вип. 3-й: 1970–1990-ті роки / Упоряд. Л. М. Федорова / І. Матяш. – К., 2003. – С. 144–146.; Шпак С. Краєзнавчі студії Ореста Мацюка (1932–1999) / Світлана Шпак // Історичні пам'ятки Галичини (до 150-річчя від дня народження Івана Франка): Матеріали Четвертої наукової краєзнавчої конференції 10 листопада 2006 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 538–546; Шпак С. Орест Ярославович Мацюк – директор Центрального державного історичного архіву України у Львові (1991–1999) / Світлана Шпак // Наукові зошити історичного факультету (Львівського національного університету імені Івана Франка). – Львів, 2006. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 347–361; Шпак С.М. О. Я. Мацюк: архівіст та краєзнавець. Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. істор.: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С.М. Шпак. – Львів, 2008. – 20 с.; DŃbrowski J. Profesor Dr. Orest Nestor Maciuk / J. DŃbrowski // PrzeglŃd Papierniczy. – 2000. – Marzec. – S. 166; Karolczak K. Orest Nestor Maciuk (1932–1999) / K. Karolczak // Lwow: miasto – spoieczecstwo – kultura. Studia z dziejow Lwowa / Pod red. K. Karolczaka. – Krakow, 2002. – S. 9–13.

²² Лукомський Ю. Життєпис Михайла Рожка / Юрій Лукомський // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 8–14; Мацкевий Л.Г. Панахид Г.І., Миська Р.Г. На пошану Михайла Рожка / Леонід Мацкевий та ін. // Археологія. – 2010. – №2. – С. 124–128.

²³ Матяш І. Мацюк Орест-Нестор Ярославович / Ірина Матяш // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник: У 3-х вип.– Вип. 3: 1970–1990-ті роки / Упоряд. Л. М. Федорова. – К., 2003. – С. 144–146.

якій він зростав як науковець-архівіст (навчався на курсах у Московському історико-архівному інституті): науковий (згодом – старший) співробітник, завідувач відділу інформації, публікації та наукового використання документів, заступник директора, а з 1991 р. – директор [309]²⁴. Як автор семи монографій та понад двохсот статей, О. Мацюк зайняв почесне місце у модерній українській історіографії.

Передусім чимало вітчизняних і зарубіжних вчених відкривали О. Мацюка як вченого-архівіста, знавця світового рівня філігранології та історії друкарства [345]²⁵. Дещо меншою мірою залишається висвітленою наукова та громадська діяльність О. Мацюка як краєзнавця та кастеолога.

Слід зазначити, що, збираючи джерельний матеріал для своїх перших досліджень з історії друкарства та філігранології, вченому доводилося побувати у сотнях населених пунктів, щоб на місці відшукати сліди документальних свідчень. Перш ніж вирушити у такого роду пошукову подорож, він знайомився з історією краю, міста чи села, починаючи від найдавніших часів. Опрацьований і осмислений вченим матеріал ставав необхідним й іншим науковцям. Лише незначна частина джерел була опублікована. Перу О. Мацюка належить низка статей у багатотомній «Історії міст і сіл УРСР», ґрунтовний бібліографічний покажчик до історії Трускавця (спільно з О. Мацієвським) і «Короткий нарис історії Трускавця» (у співавт. із З. Гузаром та І. Скибаком). Поза всяким сумнівом, більшість краєзнавчих музеїв у Західній Україні завдячують вченому своїм заснуванням та наповненню документальними матеріалами, які він скопіював у Львівському архіві [346]²⁶.

²⁴ Сварник І. Галицький Лицар // Львівська газета . – 2007. – 26 червня.

²⁵ Шпак С. Орест Ярославович Мацюк – директор Центрального державного історичного архіву України у Львові (1991–1999) / Світлана Шпак // Наукові зошити історичного факультету (Львівського національного університету імені Івана Франка). – Львів, 2006. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 347–361.

²⁶ Шпак С.М. О. Я. Мацюк: архівіст та краєзнавець. Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. істор.: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С.М. Шпак. – Львів, 2008. – 20 с.

Польові дослідження науковця розкрили у ще одній недослідженій царині вітчизняної науки – кастеології. Жахливий стан збереження археологічних та архітектурних пам'яток Галичини, Поділля та й, врешті-решт, усієї України змушував неодноразово бити на сполох, як члена президії правління Львівської організації Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР. Як лектор, а згодом й голова товариства «Знання» у місті Львові та Львівській області, О. Мацюк так само ревно популяризував серед громадськості українську минувшину, передусім бережливе ставлення до історичних пам'яток.

Найбільшою заслугою О. Мацюка у 80-і рр. ХХ ст. стало заснування та керівництво Товариства прихильників замків і палаців. У цей час чимало представників львівської інтелігенції переважно з власної ініціативи долучалися до справи реставрації пам'яток історії і культури. О. Мацюк фактично давав документальні матеріали про зниклі дерев'яні споруди оборонного призначення, замки, палаци, оборонні монастирі та інші інкастельовані сакральні будівлі. Роботу у цьому напрямку розпочав із вивчення вітчизняної та зарубіжної літератури, наполегливо укладав бібліографію з теми. Згодом дійшла черга й до найдрібніших згадок у архівних джерелах, зображень оборонних пам'яток у геральдиці, сфрагістиці, мистецьких творах і світлинах. Чимало унікального джерельного матеріалу О. Мацюк зібрав особисто під час експедицій. Десятки тисяч карток, заповнених його рукою та систематизованих за географічним принципом, увійшли після кончини вченого до його особового фонду та, певна річ, на довгі роки заклали підвалини для сучасного розвитку української кастеології [14]²⁷.

---

²⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф. Р. 15. – Оп. 1. – Спр. 1.

Зазначимо, що лише невелика їх частина опублікована в авторських статтях та матеріалах конференцій [231-234]²⁸. На жаль, учений не встиг за життя опублікувати розгорнутого дослідження оборонних пам'яток. Проте нині його путівник «Замки і фортеці Західної України», у якому чисельні джерельні матеріали різних видів і типів представлено за маршрутним туристичним принципом («Золота підкова», «По Жовківщині», «До наскельної фортеці Тустань», «Місцями князя Льва Даниловича», «Шляхами Волині», «До скиту Манявського», «По Західному Поділлю», «Дорогою до Перемишля», «Оборонні споруди Закарпаття»), міцно утримує чільне місце з-поміж аналогічних видань, присвячених «замковому туризму». Внесок О. Мацюка в розвиток української кастеології був гідно відзначений у світовій науці. Його було обрано членом Міжнародного товариства фортифікацій.

Відомий український кастеолог Михайло Рожко з 1969 до 1979 р. перебував на посаді асистента кафедри сільськогосподарської архітектури Львівського сільськогосподарського інституту, навчав студентів основ рисунку і скульптури. Значущою у його подальшому житті стала ознайомча мандрівка у 1971 р. до скельної групи поблизу гірського села Урич Сколівського р-ну Львівської області, де свого часу розташовувалась давньоруська дерев'яна наскельна фортеця Тустань. У товаристві реставратора і знаного колекціонера галицької кераміки Петра Лінинського та викладача Юрія Токарського М. Рожко уважно оглянув місцеположення давньої оборонної споруди і запалився помислом вивчення «шрамів на скелях» та перспективою реконструкції первинного

---

²⁸ Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Вид. 2-ге. / Орест Мацюк. – Львів: «Центр Європи», 2009. – 200 с. Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Львова (короткий історіографічний огляд) // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За ред. М. Мудрого / Орест Мацюк. – Львів, 1999. – С. 117–122; Мацюк О., Штойко П. Картограмма оборонительных сооружений Западного Подолья / О. Мацюк, П. Штойко // Тезисы докладов VI Подольской историко-краеведческой конференции. – Каменец-Подольский, 1985. – С. 84–85; Мацюк О.Я. Замки і фортеці Прикарпаття // Регіональна науково-теоретична конференція, присвячена 105-річчю з дня народження визначного історика України академіка Івана Крип'якевича: тези доповідей та повідомлень / О. Мацюк. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 45–46.

вигляду фортеці. Цей негасимий запал спонукав його до активної пошукової роботи та самоосвіти; поглиблено вивчав історичні дисципліни, збирав та аналізував місцеві перекази. Як тільки траплялася найменша нагода, у вихідні дні і практично під час кожної відпустки, М. Рожко та невелика група студентів діставалися до Урича з метою натурних обмірів й огляду скельних заглиблень рукотворного походження [215]²⁹.

Ті, кому пощастило слухати доповіді М. Рожка на наукових форумах чи під час екскурсій у Тустані, неодмінно пригадують його щирі зізнання стосовно тривалості вивчення цієї пам'ятки. Спершу молодому ученому здавалося, що достатньо зробити точні обміри і давньоруська фортеця постане у своєму первісному вигляді. Мабуть, інші дослідники дерев'яного зодчества цим би і обмежилися, що переконливо посвідчують різноманітні та суперечливі авторські графічні реконструкції інших незбережених пам'яток доби середньовіччя. Утім не такі наполегливі, як М. Рожко. Уже перші спроби «взяти» Тустань нашвидкуруч виявили незвичайну складність самого процесу обмірів на височезних урицьких скелях. Окрім того, педантичного М. Рожка не вдовольняли будь-які неточності та завеликі похибки. Практично фіксація чотирьох тисяч пазів, врубів, лунок, у яких кріпилися до каменю дерев'яні фортифікаційні конструкції, починалася наново [263]³⁰. Тільки через сім років наполегливої праці дані обмірів було позначено на масштабному папері та отримано більш-менш виразний ескіз дерев'яної забудови на скелях. Утім робота у цьому напрямку тривала далі, бо доценту знищена ворогами і часом Тустань ставила перед дослідником значно більше запитань, аніж розкривала свої таємниці. Відтак мистець та історик

²⁹ Лукомський Ю. Життєпис Михайла Рожка / Юрій Лукомський // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 8–14.

³⁰ Омельчук Б. Кастеологічні праці Ореста Мацюка та Михайла Рожка / Б.А. Омельчук // Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник. Вип. 7. – Луцьк: Вид-во «Терен», 2011. – С. 532 – 542.

архітектури М. Рожко успішно освоїв фах археолога з докладними професійними знаннями та усіма тонкощами навичок практичної роботи, притому не лише на місці самої Тустані, а й практично на теренах усієї Львівщини. Спільно з російським археологом Маріанною Малєвською із Санкт-Петербурга він набиралася досвіду під час розкопок княжого Спаського монастиря неподалік Старого Самбора, а у товаристві колег з Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) та Львівського державного університету імені Івана Франка (нині Національний університет імені Івана Франка), проводячи археологічне обстеження найстаріших пам'яток сакрального зодчества у Львові: церкви Миколая, Марії Сніжної, Параскеви П'ятниці. Тоді ж М. Рожко заходився налагоджувати співпрацю з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, відповідальним секретарем якого у Львові був Ігор Кудин. Відтак, у 1978 р. М. Рожко розпочинає систематичні археологічні дослідження Тустані у складі Урицького загону Львівської обласної експедиції (керівники – Леонід Мацкевий і Лариса Крушельницька). Та уже наступного року, перейшовши працювати науковим співробітником відділу археології Інституту суспільних наук, М. Рожко став незмінним довголітнім керівником археологічної експедиції з вивчення Урицьких скель.

Саме від 1978 р. у тодішній радянській академічній науці виокремлюється новий напрямок фундаментальних академічних наукових досліджень фундатором якого став М. Рожко, наскельна археологія. Новаторська специфіка цього напрямку «полягала у поєднанні архітектурно-археологічних методів розкриття об'єктів, їх геодезичної і

фотографічної фіксації, а також вимагала обов'язкових навиків альпінізму й, відповідно, суворого дотримання дисципліни праці» [215]³¹.

Відтоді масштаби досліджень пам'яток оборонного дерев'яного наскельного будівництва на теренах Західної України значно зросли, поширюючись на досі не досліджені аналогічні історичні об'єкти мілітарного призначення. Успішна робота колективу, очолюваного М. Рожком, була помічена у наукових колах не лише України, а й усього Радянського Союзу як одна із найбільш перспективних, і у 1982 р. Постановою Президії АН УРСР було створено Карпатську архітектурно-археологічну експедицію. Відтак погляди М. Рожка зверталися щоразу на ширший регіон функціонування фортець і оборонних укріплень доби Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (Руського королівства): вивчення пам'яток з наскельною забудовою поблизу таких сіл: Бубнища, Розгірче, Підкаменя. Детальне дослідження карпатських та прикарпатських городищ та численних інкастельованих об'єктів дозволило вченому довести функціонування потужної Карпатської лінії оборони на найбільш залюднених здавен місцевих шляхах сполучення. Навряд чи залишилася необстеженою бодай одна печерна пам'ятка на Прикарпатті, Опіллі, Поділлі та Подністров'ї. Схожі прийоми наскельного будівництва вивчав М. Рожко і на Сході України, у Криму та на теренах суміжних європейських держав. Накопичення величезного за обсягом джерельного матеріалу спонукало вченого вивчати й історію холодної та вогнепальної зброї, причому знову ж таки з натурними обмірами на місцевості, систему давніх військових сигналів тощо [103]³².

³¹ Лукомський Ю. Життєпис Михайла Рожка / Юрій Лукомський // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 8–14.

³² Войтович Л. Пам'яті Михайла Рожка / Леонтій Войтович // Громада (Миколаїв). – 28. 12. 2004; Мацкевий Л.Г. Панахид Г.І., Миська Р.Г. На пошану Михайла Рожка / Леонід Мацкевий та ін. // Археологія. – 2010. – №2. – С. 124–128.

Слід особливо звернути увагу на ще один важливий напрямок роботи Карпатської архітектурно-археологічної експедиції, яка, поза сумнівом, перетворилась у один із провідних наукових і освітніх осередків Західної України. За честь відвідати експедицію вважали не лише археологи-аматори, студенти багатьох вишів, а й мистці, поважні учені різних наукових галузей та напрямків, часом досить віддалених за своїми завданнями від історико-культурної проблематики. Чимало сучасних українських істориків, археологів, істориків архітектури вважають себе учнями М. Рожка. За його ініціативи Карпатська архітектурно-археологічна експедиція сформувала особну бібліотеку та архів. Неоціненним скарбом для сучасних дослідників став й особистий архів вченого: численні рукописи, креслення, а головне – десятки тисяч світлин [306]³³.

1994 р. М. Рожко переходить на роботу у відділ карпатознавства (нині – відділ історичної етнології) Інституту народознавства НАН України. 1996 р. побачила світ монографія «Тустань – давньоруська наскельна фортеця» [305]³⁴. Роком пізніше на IV Міжнародному книжковому форумі у Львові книга заслужено і одностайно отримала конкурсне перше місце у номінації «Україна, краєзнавство, історія» [215]³⁵.

Після кончини О. Мацюка М. Рожко був одностайно обраний головою Товариства прихильників фортець і палаців. Регулярні засідання Товариства об'єднували як академічних вчених та викладачів вузів, так і тих, хто робив у науці свої перші кроки, передусім студентів львівських вишів.

³³ Романюк Т. Архівна спадщина Михайла Рожка / Тарас Романюк // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 15-19.

³⁴ Рожко М.Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця / Михайло Рожко. – К.: Наукова думка, 1996. – 240 с.

³⁵ Лукомський Ю. Життєпис Михайла Рожка / Юрій Лукомський // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 8-14.

Ще одним важливим напрямком роботи вченого стала його участь у рятівних археологічних розкопках у Львові, на Старосамбірщині, участь у обговоренні різноманітних проектів реставрації архітектурних пам'яток України. Незадовго до своєї кончини М. Рожко постановив відтворити комп'ютерне просторово-об'ємне зображення Тустані та інших пам'яток аби у такий спосіб ще раз перевірити правильність своїх наукових та архітектурних рішень. Цей напрямок роботи успішно продовжують його учні.

На багатому фактологічному матеріалі аналізуються питання, пов'язані з оборонним будівництвом у 325 населених пунктах усіх сучасних районів Львівської області, у каталозі-інформаторі, автором якого є нинішній голова Товариства прихильників фортець і палаців Володимир Пшик [295; 296]³⁶. Ця праця, багато ілюстрована графічними зображеннями та фотографіями споруд мілітарної архітектури, містить дані щодо часу їх заснування, першої писемної згадки і власників та супроводжується значною кількістю покликань на різноманітні джерела. Вона знайшла своїх читачів не лише серед кастеологів, але й краєзнавців та усіх, хто цікавиться минулим населених пунктів Львівської області.

Функціонування окремих твердинь Львівської землі та суміжних територій розглядаються у працях Володимира Александровича [77]³⁷. Важливо відзначити внесок цього вченого у справу пошуку в іноземних архівосховищах неопублікованих інвентарів замків України.

---

³⁶ Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. Каталог-інформатор / Володимир Пшик. – Львів: «Гердан Графіка», 2008. – 240 с.; Пшик В. Надбрамна вежа укріплення у селі П'ятничанах на Львівщині / Володимир Пшик // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХІ. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 451–473.

³⁷ Александрович В.С. Архітектура і будівництво / Володимир Александрович // Історія української культури: У п'яти т. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 256–302.; Александрович В.С. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво / Володимир Александрович // Історія української культури: У п'яти т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 834–942.

Автором багатьох досліджень у царині збереження архітектурно-містобудівної спадщини України та історичних міст Західної України, їх еволюції, типології, розпланувальних систем та композиційно-містобудівних характеристик, архітектурних та містобудівних проектів, зокрема генерального плану заповідника «Княжий Белз», містобудівного комплексу історичного ядра міста Жовкви та десятка інших населених пунктів Львівської області є віце-президент Товариства прихильників фортець і палаців та віце-президент Українського комітету ІКОМОС Микола Бевз [92-94]³⁸.

Помітні кроки у цьому напрямку зробили й інші історики, історики архітектури та краєзнавці, з-поміж яких слід виділити науковий доробок О. Бойко [97]³⁹, Р. Бучка [99]⁴⁰, Л. Войтовича [102-110]⁴¹, В. Вуйцика [111-113]⁴², Ю. Диби [141; 142]⁴³, М. Долинської [144]⁴⁴, Й. Гронського

³⁸ Бевз М. До проблеми реконструкції архітектурно-планувальної системи княжого Белза в світлі картографічних джерел / Микола Бевз // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип 1. – Белз, 2004. – С. 111–118; Бевз М. Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження / Микола Бевз // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 2001. – Т. 241. – С. 84–112, 9 іл.; Бевз М., Петрик В. Містобудівна структура ранньосередньовічного Перемишля / М. Бевз, В. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 53–65.

³⁹ Бойко О., Слободян В. Розвиток та формування урбаністичної структури Белза (на основі історіографічних та архівних досліджень) / О. Бойко, В. Слободян // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип II. – Белз, 2006. – С.140–166.

⁴⁰ Бучко Р. Фортифікації середньовічного Львова / Р. Бучко // Галицька Брама. – 1998. – № 3. – С. 17.

⁴¹ Войтович Л.В. Початки міста Миколаєва (XVI-XVIII ст.) / Леонтій Войтович // Миколаївщина. Збірник наукових праць / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. – Т.1. – Львів, 1998. – С.106–130; Войтович Л.В. Військо і військова організація // Історія української культури. – Т.2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я. Ісаєвич / Л.В. Войтович. – К.: Наукова думка, 2001. – С.93-108; Войтович Л.В. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта // Історія Львова. – Т.1. (1256-1772). – Львів: Вид-во «Центр Європи», 2006. – С.60–62; Войтович Л.В. Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу / Леонтій Войтович. – Біла Церква: Вид-во Пшонківський О.В., 2009. – 218 с.

⁴² Вуйцик В.С. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. / Володимир Вуйцик. – Львів: Каменярь, 1991. – 177 с.; Вуйцик В. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження / Володимир Вуйцик // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2004. – Ч. 14. – 328 с.

⁴³ Диба Ю., Петрик В. Планувальна структура «долокаційного Львова» / Ю. Диба, В. Петрик // Семінарії «Княжі часи». – Львів, 2002. – С. 40–59; Диба Ю. Р. Архітектура українських храмів-ротонд другої половини Х – першої половини XIV століть. Автореф. дис... канд. архіт.: 18.00.01 / Юрій Романович Диба. – Львів, 2000. – 18 с.

⁴⁴ Долинська М.Л. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. / Мар'яна Долинська. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 356 с.

[126; 127]⁴⁵, Н. Гупало [133-136]⁴⁶, І. Качора, Л. Качор [168]⁴⁷, М. Кріля [199]⁴⁸, В. Лаби [203-207]⁴⁹, О. Лесика [208]⁵⁰, Н. Лещенко [209]⁵¹, Ю. Лукомського [215-219]⁵², Р. Могитича [246-251]⁵³, Д. Наугольник [253; 254]⁵⁴, В. Овсійчука [255]⁵⁵, О. Оконченко, І. Оконченко [256; 257]⁵⁶, В. Петрика [286]⁵⁷, Г. Петришин [287]⁵⁸, Л. Прибеги [293]⁵⁹, А. Рудницького [308]⁶⁰, В. Слободяна [312; 313]⁶¹, М. Турченяка [324]⁶², Б. Черкеса [336]⁶³.

⁴⁵ Гронський Й. Оборонні споруди середньовічного Львова / Йосип Гронський // Жовтень. – 1979. – № 6. – С. 117–125.

⁴⁶ Гупало Н., Жишкович В., Грималюк Р. Церква Святого Миколая у Золочеві / Н. Гупало, В. Жишкович, Р. Грималюк. – Львів; Вид-во «Місіонер», 2007. – 48 с.

⁴⁷ Качор І., Качор Л. Львів крізь віки / Ігор Качор, Любов Качор. – Львів: Вид-во «Центр Європи», 2004. – 180 с.

⁴⁸ Кріль М. Замок Гербуртів у Добромилі / Михайло Кріль // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали другої наук. краєзнавчої конф., Львів, 21 листоп. 2002 р. – Львів, 2003. – С. 155–166.

⁴⁹ Лаба В. Коротка історія Бібрки у цифрах і фактах / Василь Лаба. – Львів, 1996. – 23 с.; Лаба В. Нарис історії села Унів та Унівського монастиря від найдавніших часів до 1939 року / Василь Лаба. – Львів, 1996. – 23 с.; Лаба В. Історія міста Щирець від найдавніших часів до 1939 року / Василь Лаба. – Львів, 1996. – 12 с.

⁵⁰ Лесик О. В. Замки та монастирі України / Олександр Лесик. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.

⁵¹ Лещенко Н. А. Принципи реконструкції архітектурних споруд історичних ансамблів малих міст Західної України. Автореф. дис... канд. архіт.: 18.00.02 / Неля Арсентіївна Лещенко; Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. – К., 2000. – 19 с.

⁵² Лукомський Ю., Петрик В. Міста Галицького князівства XI–XIII ст. / Книга міст Галичини / Ю. Лукомський, В. Петрик // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». Архітектура. – Львів, 1999. – № 379. – С. 43–52; Лукомський Ю.В. Архітектурні пам'ятки стародавнього Галича / Ю. В. Лукомський. – Галич, 1990. – 55 с.

⁵³ Могитич Р. Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії) / Роман Могитич // Галицька брама.– 2001.– вересень–жовтень.– №9–10 (81–82).– С. 12–16; Могитич Р. Елементи регулярного планування у містах княжої Галичини / Роман Могитич // Галицько-Волинська держава. – Львів, 1993. – С. 90–91.

⁵⁴ Наугольник Д. Розвиток бастионної фортифікації на території Львівщини у XVI – XVIII ст. [Електронний ресурс] / Данута Наугольник // intkonf.org; Наугольник Д. Зміни в системі міських оборонних мурів Львова в XIV–XV ст. [Електронний ресурс] / Данута Наугольник // intkonf.org .

⁵⁵ Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої пол. XVI першої половини XVII століття / Володимир Овсійчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 182 с.

⁵⁶ Оконченко О. Дослідження оборонних укріплень ядра Жовківського замку станом на перший період уфортифікування / Ольга Оконченко // Жовква крізь століття: науковий зб. Випуск 1. Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві; 22–24 квітня 2010 року. – Жовква, 2010. – С. 158–171; Оконченко І. Дослідження міських укріплень Жовкви XVI–XVIII ст. / Ігор Оконченко // Жовква крізь століття : науковий зб. Випуск 1. Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві; 22–24 квітня 2010 року. – Жовква, 2010. – С. 172–188.

⁵⁷ Петрик В. Пам'ятки церковної архітектури Перемишля X–XVI ст. / Василь Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 309–321.

⁵⁸ Петришин Г.П. Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини / Г.П. Петришин. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 292 с.

⁵⁹ Прибега Л.В. Дерев'яні храми Українських Карпат / Л. В. Прибега. – К.: Техніка, 2007. – 168 с.

⁶⁰ Рудницький А.М., Чень Л.Я. Роль монастирів Чину св. Василя Великого в архітектурі міст та сіл України / А.М. Рудницький, Л.Я. Чень // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». – Архітектура. – № 632.– Львів: В-во «Львівська політехніка», 2008. – С. 44–51.

Певного методологічного значення під час написання дисертації набули дослідження з історії оборонних пам'яток в інших українських землях, авторами яких є такі знані фахівці з історії архітектури, як Ю. Асеев [82]⁶⁴, О. Берлач [96]⁶⁵, О. Годованюк [117]⁶⁶, Г. Гуркіна [137]⁶⁷, В. Заболотний [117]⁶⁸, С. Кілессо [170]⁶⁹, Б. Колосок [177]⁷⁰, К. Липа [213]⁷¹, Г. Логвин [213]⁷², О. Мальченко [225]⁷³, О. Пламеницька [290]⁷⁴, П. Ричков [300]⁷⁵, В. Тимофієнко [322]⁷⁶, П. Троневи́ч [323]⁷⁷ та ін.

На останні десятиліття ХХ ст. припадає початок систематичних розкопок оборонних споруд у містах Львівщини та Галичини загалом. Археологічні пам'ятки, що проливають додаткове світло на питання фундації і окремих періодів функціонування споруд мілітарного

⁶¹ Слободян В. М. Церкви України. Перемиська Єпархія / Василь Слободян. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1998. – 864 с.; Слободян В.М. Жовківщина. Історико-архітектурні нариси церков / Василь Слободян. – Жовква-Львів-Балтимор, 1998. – 186 с.

⁶² Турченок М. Древній Жидачів / М. Турченок. – Львів: Кальварія, 1997. – 104 с.

⁶³ Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі міста / Богдан Черкес. – Львів: В-во «Львівська політехніка», 2008. – 268 с.

⁶⁴ Асеев Ю. Стили в архитектуре Украины / Юрий Асеев. – К.: Будівельник, 1989. –186 с.

⁶⁵ Берлач О.П. Принципи історико-архітектурного формування фортифікаційних комплексів Волині. Автореф... канд. архітект. 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури / Олександр Павлович Берлач. – Львів, 2008. – 18 с.

⁶⁶ Годованюк О.М. Монастирі та храми Волинського краю / О.М. Годованюк. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.

⁶⁷ Гуркіна Г.О., Сердюк О.В. Замки та фортеці України / Г.О. Гуркіна, О.В. Сердюк. – Харків: Торсінг плюс, 2008. – 95 с.

⁶⁸ Грачова Л. Заболотний Володимир Гнатович / Л. Грачова // Мистецтво України: Біографічний довідник / За редакцією А.В. Кудрицького. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – С. 246.

⁶⁹ Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю / С.К. Кілессо. – К.: Техніка, 2000 р. – 143 с.

⁷⁰ Колосок Б. Історіографія укріплень Луцька (до 1.09.1939 р.) / Богдан Колосок // Архітектурна спадщина України / Держ. ком. України у справах містобудування і архітектури, Упр. охорони та реставрації пам'яток містобудування і архіт., НДІ теорії та історії арх-ри і містобудування. – К.: Українознавство, 1996. – Вип. 3: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. Част. 1. – С. 36–60.

⁷¹ Липа К. Під захистом мурів / Катерина Липа. – К.: Наш час, 2008. – 184 с.

⁷² Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. Т. 3 / ред. Г. Н. Логвин. – К.: Будівельник, 1985. – 337 с.

⁷³ Мальченко О. Є. Арсенали українських замків XV – середини XVII ст. / О.Є. Мальченко. – К.: Б.в., 2004. – 398 с.

⁷⁴ Пламеницька Є.М., Винокур І.С., Хотюн Г.М., Медведовський І.І. Кам'янець-Подільський: історико-архітектурний нарис. / Є.М. Пламеницька, І.С. Винокур, Г.М. Хотюн, І.І. Медведовський І.І. – К.: Будівельник, 1968 р. – 120 с.

⁷⁵ Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких / П.А. Ричков, В.Д. Луц. – К.: Техніка, 2002. – 168 с.

⁷⁶ Тимофієнко В. Енциклопедія архітектурної спадщини України: Тематичний словник / Володимир Тимофієнко. – К.: Будівельник, 1989. – 160 с.

⁷⁷ Троневи́ч П. О. Луцький замок: монографія / Троневи́ч П. О. – Луцьк : Когеус–Діксон, 2003. – 199 с.

призначення, вивчені у роботах В. Ауліха [83]⁷⁸, В. Барана [88]⁷⁹, М. Бандрівського [87]⁸⁰, Р. Багрія [85]⁸¹, В. Гончарова [119]⁸², О. Джеджори [85]⁸³, М. Кучінка [202]⁸⁴, М. Каргера [167]⁸⁵, О. Корчинського [181]⁸⁶, В. Мацкевого [229; 230]⁸⁷, Ю. Лукомського [216]⁸⁸, М. Малевської [223]⁸⁹, П. Раппопорта [297]⁹⁰, О. Ратича [298]⁹¹, М. Рожка [301]⁹², В. Рудого [307]⁹³,

⁷⁸ Ауліх В.В. Населення південно-західного пограниччя Київської Русі (З історії Галицької землі V–X ст.) // Київська Русь: культура, традиції / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. / Вітольд Ауліх. – Київ: Наукова думка, 1982. – С. 4–12.

⁷⁹ Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.

⁸⁰ Бандрівський М. С. Знесіння – найдавніший предвісник княжого Львова / Микола Бандрівський // Бандрівський М. Сварожі лики. Археологічно-релігійнознавчі нариси з історії Західної України. – Львів: Логос, 1992. – С. 86–97; Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. Катедральні храми Галичини. Нариси з історії. / М. Бандрівський, Ю. Лукомський, Р. Сулик. – Львів: Мета, 1992. – 47 с.

⁸¹ Багрій Р.С. Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова // Київська Русь: Культура, традиції / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. / Р.С. Багрій. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 28–35; Багрій Р.С. Археологія стародавнього Львова / Р.С. Багрій. // Жовтень. – 1982. – № 8. – С. 102–106.

⁸² Гончаров В.К. Древній Галич / В.К. Гончаров // Вісник АН УРСР. – 1956. – № 1. – С. 61–67.

⁸³ Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича / Олена Джеджора // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 292–303.

⁸⁴ Кучінко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / Михайло Кучінко. – Луцьк: Надтир'я, 1994. – 207 с.

⁸⁵ Каргер М.К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. / М.К.Каргер // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 81. – 1960. – С. 60–69.

⁸⁶ Корчинський О. Слов'янські гради північно-східного Прикарпаття IX – початку XIV ст. (підсумки досліджень) // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII – XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези доповідей і повідомлень міжнародної археологічної конф. / Орест Корчинський. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1994. – С. 3–5.

⁸⁷ Мацкевий Л. Г. Археологічні пам'ятки Львова / Леонід Мацкевий. – Львів: Логос, 2008. – 224 с.

⁸⁸ Лукомський Ю., Шишак В., Осаульчук О. Археологічно-архітектурні дослідження по вул. Руській у Львові 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002/2003 рр. / Ю. Лукомський, В. Шишак, О. Осаульчук О. – Київ, 2004. Вип. 6. – С. 346–350.

⁸⁹ Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – 1969. – Вып. 120. – С. 3–16.

⁹⁰ Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель в X–XIV вв. / П.А. Раппопорт. – Ленинград: Наука, 1967. – 242 с.

⁹¹ Ратич А.А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. / А.А. Ратич // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С. 188–191; Ратич О.О. Літописний Звенигород // Археологія. – 1973. – № 12. – С. 87–94.

⁹² Рожко М.Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі / Михайло Рожко // Київська Русь: Культура, традиції. – Київ, 1982. – С. 12–20; Рожко М.Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат XI–XIV ст. / Михайло Рожко // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Т.1. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 361–460; Рожко М.Ф. Оборонне будівництво Данила Галицького / Михайло Рожко // Галицька брама. – 2001. – вересень–жовтень. – №9–10 (81–82). – С. 24–29; Рожко М.Ф. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства / Михайло Рожко // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 149–156.

⁹³ Рудий В.А. Перемишльська земля IX – середина XIV ст. / Василь Рудий. – Тернопіль: Підручники та посібники, 2003. – 208 с.

М. Пелешишина [282]⁹⁴, В. Петегирича [285]⁹⁵, І. Свешнікова [310]⁹⁶, В. Шелом'янціва-Терського [341]⁹⁷, С. Терського [318-321]⁹⁸ та ін.

Дослідження оборонного будівництва неможливе без використання даних спеціальних та допоміжних історичних та лінгвістичних дисциплін: генеалогії, сфрагістики, ономастики тощо.

Генеалогію Рюриковичів та Гедиміновичів, їхній вклад у оборонне будівництво вивчає Л. Войтович [105].⁹⁹ Особливо варто відзначити внесок у дослідження роду Даниловичів О. Целуйка [335]¹⁰⁰. Змістовними та переконливими є дослідження шляхетської верстви, проведені протягом останніх десятиліть з використанням новітньої методології Н. Яковенко [349; 350]¹⁰¹.

Під час написання роботи були використані дослідження печаток В. Гавриленка [114]¹⁰², гербів – А. Гречила, Ю. Савчука та І. Сварника

⁹⁴ Пелешишин М.А. Нові відомості про літописне урочище «Ворота» на Яворівщині / Микола Пелешишин // Дослідження з історії України. Вісник Львівського ун-ту. – Львів: Світ, 1993. – Вип.29. – С. 3–6; Пелешишин М.А. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології / Микола Пелешишин. – Львів: Світ, 1996. – 117 с.

⁹⁵ Петегирич В. Про час виникнення Белза Володимир Петегирич // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип1. – Белз, 2004. – С.18–23.

⁹⁶ Свешников І.К. Звенигород / Ігор Свешніков. – Львів: Каменяр, 1987. – 48 с.

⁹⁷ Шелом'янців-Терський В.С. З історії давньоруського міста Звенигорода (за матеріалами археологічних досліджень) // Київська Русь: Культура, традиції / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич / Шелом'янців-Терський В.С. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 20–28.

⁹⁸ Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави / Святослав Терський. – Львів, 2002. – 108 с; Терський С. В. Княже місто Володимир: монографія / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.; Терський С. Лучеськ Х–ХV ст. / Святослав Терський. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.

⁹⁹ Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів / Леонтій Войтович. – К.: ЮНІВЕРС, 1992.– 199 с.; Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Леонтій Войтович. – Біла Церква: Вид-во Пшонківський О.В., 2006. – 784 с.; Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Леонтій Войтович. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 256 с.

¹⁰⁰ Целуйко О. П. Жовківські сторінки роду Даниловичів / Олександр Целуйко // Історична, мистецька та культурна спадщина Жовківщини: проблеми охорони, реставрації та використання. Зб. матер. укр.-поль. наук.-практ. семінару. – Жовква, 1998. – С. 137–139; Целуйко О.П. Землеволодіння родини Даниловичів: формування та розвиток / Олександр Целуйко // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Зб. наук. праць. – Львів, 2003. – Вип. 5–6. – С. 54–76.

¹⁰¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Наталія Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.

¹⁰² Гавриленко В.О. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії / Володимир Гавриленко. – К.: Наукова думка, 1977. – 167 с.

[125]¹⁰³. Питання походження і класифікації топонімів, які інколи промовисто вказують на існування оборонних споруд, розглядаються в монографіях М. Худаша [330-333]¹⁰⁴. Праці поименованого вченого значно полегшують пошук інформації про давні укріплення і оборонні двори. Мало досліджені оборонні споруди у працях фольклористів і краєзнавців, тому що народні перекази так само є дуже цікавими свідченнями історії окремих твердинь [174; 314; 315]¹⁰⁵.

Тільки деякі стислі дані про оборонні споруди Львівської землі згадуються у колективних монографіях, нарисах з історії України, урбаністичних дослідженнях, дисертаціях з військової історії, довідкових виданнях, науково-популярних роботах та краєзнавчих розвідках [349; 81; 271; 98; 120; 145; 147; 161; 162; 189]¹⁰⁶.

¹⁰³ Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV– п.п. XX ст.) / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник. – К.: Брама, 2001. – 400 с.

¹⁰⁴ Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення) / Михайло Худаш, Марія Демчук – К.: Наукова думка, 1991. – 268 с.; Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних від композитних скорочених особових власних імен) / Михайло Худаш. – К.: Накова думка, 1995. – 362 с.; Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від апелятивних антропонімів) / Михайло Худаш. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. – 536 с.; Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення) / Михайло Худаш. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. – 452 с.

¹⁰⁵ Книш Я. Відображення епохи турецько-татарських набігів у легендах і переказах Сокальщини / Ярослав Книш // Надбужанщина. – Нью – Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1994. – Т.3. – С. 217 – 220; Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / Василь Сокіл. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. – 320 с.; Сокіл В. Історичні перекази українців / Збір. та опрацював Василь Сокіл / Василь Сокіл. – Львів: Вид-во М. Коць, 2003. – 327 с.

¹⁰⁶ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге. / Наталія Яковенко. – Київ, 2005. – 584 с.; Архітектура Львова: Час і стилі XIII–XXI ст. / Ін-т архітектури, Нац. ун-т «Львівська політехніка», Громад. орг. «Інститут Львова»; Упоряд. Ю.О. Бірюльов. – Львів: Вид-во «Центр Європи», 2008. – 720 с.; Палков Т. Замки Львівщини. Історія та легенди. Путівник / Тарас Палков. – Львів: Ладекс, 2007. – 64 с.; Палков Т. Львівська область. Найцікавіші місця. Путівник / Тарас Палков. – Львів: Ладекс, 2008. – 64 с.; Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині / В. Будзиновський. – Вінніпег: Українська видавнича спілка, 1917. – 61 с.; Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні. XIV – початок XVII ст. / Т. Д. Гошко. – Львів: Афіша, 2002. – 254 с.; Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.; Ефименко А.Я. Історія українського народу / А.Я. Ефименко. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.; Історія Львова. У 3 т. Т. 1: 1256–1772 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: Вид-во «Центр Європи», 2006. – 296 с.; Історія міст і сіл УРСР: в 26-ти т. Т. 6. Львівська область. – К.: Голов. ред. УРЕ УРСР, 1968. – 980 с.; Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII –XV вв. / А.Н. Кирпичников. Ленинград: Наука, 1976. – 105 с.; Крикун М.Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях / М.Г. Крикун // Проблеми слов'язознавства. – Вип.42. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1990. – С. 24–32.

Чимало об'єктів мілітарної архітектури Руського воєводства стали предметом уваги польських учених. Для більшості з них характерна тенденційність у тлумаченні історичних джерел, своєрідне «національне» бачення історії західноукраїнських земель як «кресів» Польщі. Найчастіше польських науковців цікавили великі фортеці та палаци Львівської землі в контексті діяльності польських королів та магнатів або ж їх архітектурні особливості. Зазначені вище аспекти вивчав О. Яблоновський [385; 386]¹⁰⁷. Особливе значення для сучасних досліджень набувають й картографічні матеріали, зокрема укладений поименованим ученим атлас українських земель у складі Речі Посполитої, у якому проведено адміністративні кордони земель Руського воєводства.

У дисертації використано дослідження Б. Заморського [400]¹⁰⁸ з історії Поморянського замку. Цінність цієї праці полягає в тому, що у ній використано актові джерела, які не дійшли до нашого часу.

Відомим дослідником фортифікаційних пам'яток краю був львівський історик і архівіст О. Чоловський, який набагато ширше торкнувся низки аспектів їх функціонування, спираючись, головним чином на архівні документи [363]¹⁰⁹.

Із новітніх аналогічних публікацій на першочергову увагу заслуговують роботи К. Гурського, А. Круля, Б. Гверкіна, Я. Адамчика, М. Прокси, Р. Афтаназі, Я. Богдановського, Б. Дубаса, В. Томкевича, Я. Вітвіцького [381; 382; 405]¹¹⁰ та багатьох інших, а також багатотомне

¹⁰⁷ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie. Ruś Czerwona. T. 7. Cz. 1 i 2 / Aleksander Jabłonowski // Źródła dziejowe. T. 18. Warszawa: Gebethner i Wolff. – 1902–1903.

¹⁰⁸ Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana / Bronisław Zamorski. – Lwów, –1867. – 184 s.

¹⁰⁹ Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwów: Druk. W. Szykowskiego, 1892. – R.I. – S.65–132. Czolowski A. Janusz B. Przesłość i zabytki województwa Tarnopolskiego.. Tarnopol: Nakładem Powitowej Organizacji Narodowej w Tarnopoli, 1926. –193 s.

¹¹⁰ Guerquin B. Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1984. – 348 s. Adamczyk J. L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII w. / Adamczyk J. L. – Kielce: Politechnika Świętokrzyska, 2004. – 346 s; Goszyła M., Proksa M. Zamki, pałace i klasztory województwa przemyskiego: przewodnik po wybranych obiektach architektury monumentalnej województwa przemyskiego. Przemysł: Regionalny Ośrodek Kultury,

видання «Słownik Geograficzny Królestwa polskiego i innych krajow słowiańskich» [412]¹¹¹.

Таким чином, в українській і зарубіжній історіографії тема оборонного будівництва у Львівській землі вивчалася епізодично і відобразила типові для свого часу погляди на питання будівельних ініціатив. Суперечливими є характеристики багатьох історичних осіб і конкретних воєнних подій. У сучасній українській історіографії немає роботи, у якій би розглядалося окреслене в дисертації коло питань виключно на матеріалі Львівської землі впродовж тривалого історичного періоду. Отже, стан, мета і сам характер дослідження спричинили необхідність залучити першоджерела з різних галузей гуманітарної науки.

1.2. Джерельна база

Джерельні матеріали, що різною мірою використані під час написання дисертації є традиційними для досліджень історії оборонного будівництва і військової історії. Їх можна поділити на кілька груп, виділивши в кожній підгрупи, що пов'язано з особливостями джерельних пам'яток.

Це дослідження базується насамперед на вербальних джерелах, що поділяються на писемні, усні та лінгвістичні.

Першу і найважливішу групу джерел становлять оповідні та документальні писемні джерела. Оповідні джерела різняться за своєю формою та жанровими особливостями. У XIII – XVII ст. найбільшого поширення набули такі форми, як літопис, хроніка, подорожній щоденник.

Edukacji i Nauki w Przemyślu 1995. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski : od Biskupina do Westerplatte / Janusz Bogdanowski; Warszawa ; Kraków : PWN, 1996.– 610 s.

¹¹¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajow słowiańskich.

Позаяк літописання княжої доби завершується 1292 р., то лише окремі звістки з Іпатіївського літопису придатні до вивчення початкової історії деяких оборонних споруд Львівської землі [30]¹¹².

Деякі фрагментарні відомості про оборонні споруди Галичини трапляються в Густинському літописі [39]¹¹³, «Хроніці Биховця» [48]¹¹⁴, «Хроніці з літописців стародавніх» Ф. Софоновича [46]¹¹⁵, «Історії Русів» [26]¹¹⁶, Львівському літописі [34]¹¹⁷ та Острозькому літописці [37]¹¹⁸, козацько-старшинському літописанні [33]¹¹⁹.

Особливе значення для вивчення оборонного будівництва у Львівській землі мають зарубіжні хроніки. Окремі факти, які описали зарубіжні автори, незважаючи на їх тенденційність, не зустрічаються у руському літописанні. Іноземні хроніки нерідко істотно доповнюють дані, відсутні у вітчизняних джерелах. Вони дають можливість розширити наші знання про конкретні споруди та воєнні події. Значну кількість історичних фактів, що характеризують оборонне будівництво раннього та розвинутого середньовіччя на Львівщині, містять хроніки Вінцентія Кадлубека [66]¹²⁰, Яна з Чарнкова [62]¹²¹, Траски [72]¹²², Яна Длугоша [59;

¹¹² Летопись по Ипатскому списку.– СПб.: Издание Археографической комиссии, 1871.– IX + 616 + 33 + 28 + 12 с.; Літопис Руський / Пер. з давньоруськ. Л.Є.Махновця. – К.: Дніпро, 1990. – 590 с.

¹¹³ Полное собрание русских летописей. Т.2. Густынская летопись.– Санкт—Петербург: В типогр. Э. Праца, 1843.– С. 233—373.

¹¹⁴ Хроника Быховца / Предисловие, комментарий и перевод Н.Н.Улащика. Отв. ред. М.Н.Тихомиров.– Москва: Наука, 1966.– 154 с.

¹¹⁵ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археогр. коміс., Ін—т укр. археогр., Ін—т історії України. Підгот. тексту, передм., комент. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка.– К.: Наукова думка, 1992.– 336 с.

¹¹⁶ История Русов. Репринтне видання.– К.: Дзвін, 1991.– 257 + 45 с.

¹¹⁷ Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 99-124.

¹¹⁸ Острозький літописець // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 125-140; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / О. – К.: Наукова думка, 1971. – 200 с.; Мицик Ю. Острозький літописець / Юрій Мицик // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т.1. – С. 69-73.

¹¹⁹ Літопис Самійла Величка / Літопис Григорія Грабянки

¹²⁰ Mistrza Wincentego Kronika Polska / Tlum. K.Abgarowicz, B.Kurbis.– Warszawa: Państw. Wyd. Nauk, 1974.– 252 s.

¹²¹ Kronika Wielkopolska.– Warszawa: Państw. Wyd. Nauk, 1974.– 329 s.

¹²² Rocznik Traski // Monumenta Poloniae Histórica . Ed. A.Bielowski. – lwów, 1872. – Т. II. – P. 825–861.

60]¹²³, Мацея Стрийковського [62]¹²⁴, літописі Львівського кармелітського монастиря, інших хроніках та «рочніках» [61]¹²⁵. Незважаючи на неточності і перекручення, вони набувають великої ваги при дослідженні історії оборонних споруд та окремих подій військової історії.

Цікавий фактичний матеріал подають мандрівники у своїх подорожніх нотатках. Щоденні записи лягли в основу творів Еріха Лясоти, Михалона Литвина, Блеза де Віженера, Жака Маржерета, Гійома де Боплана, П'єра Шевальє, Павла Алепського, Альберто Віміні, Евлії Челебі, Франсуа-Поля Далерака, Станіслава Жолкевського, Яна Собеського, Жака де Люка, Еміліо Дортеллі д'Асколі, Даніеля Крмана та інших наративних пам'яток. Кастеологічні дані частково відображені також в творах Шимона Старовольського, поета-хроніста Самуеля Твардовського та ряду інших літературних творах.

Дуже важливу інформацію для вивчення історії оборонного будівництва містять актові джерела. До них належать збірники правових норм, документи княжої та королівської канцелярії, а також окремі грамоти, міжнародні договори, ухвали міських урядів, люстрації, інвентарні описи замків і палаців опубліковані у різноманітних збірниках джерел: «Akta grodzkie i ziemskie», «Архив Юго-Западной России», «Жерела до історії України-Руси», «Volumina legum» [21; 50-53]¹²⁶ та ін.

Джерельну базу дослідження становлять окремі фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (Ф. 7. Жидачівський

¹²³ Jana Długosza kanonika Krakowskiego Dziejow polskich ksiąg dwanaście Przekł K. Mecherzynski. T.II. – Ks.V — VIII. – Krakow : w druczarni “Czasu”, 1868.– 530 s.Jana Długosza kanonika Krakowskiego Dziejow polskich ksiąg dwanaście Przekł K. Mecherzynski. T.III. – Ks.IX — X. – Krakow : w druczarni “Czasu”, 1868.– 558 s.

¹²⁴ Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjskowskiego.– Warszawa, 1846.– 392 s.

¹²⁵ Kromer Marcin. Polska czyli o położeniu ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Krolewstwa Polskiego księgi dwie / Przekł. S. Kazikowskiego; wstęp i opracowanie R. Marchińskiego. — Olsztyn: Pojezierze, 1984. — 260 s.

¹²⁶ Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernadyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A.Stadnickiego / Wyd. K. Liske. Lwów: Galicyjski Wydział Krajowy, 1868. — T. I; 1870. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт—Петербург, 1846. — Т. 1: 1340—1506.

городський суд; Ф. 8. Жидачівський земський суд; Ф. 9. Львівський городський суд; Ф. 10. Львівський земський суд; Ф. 52. Магістрат м. Львова; Ф. 62. Магістрат м. Городок; Ф. 69. Магістрат м. Жовкви [1-14]¹²⁷), Державного архіву Львівської області (Ф. 26. Львівський університет [17]¹²⁸), відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України [19; 20]¹²⁹, періодичні матеріали Національної парламентської бібліотеки України та Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Використано копії документів з архівів та бібліотек Польщі [20]¹³⁰.

Вагомим інформативним джерелом слугували архівні газетні фонди Національної парламентської бібліотеки України, Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника (“Галицкая Русь”, “Діло”, “Зоря Галицька”, “Червоная Русь”).

В окремих випадках бралися до уваги дані історичної географії та картографічні матеріали.

Важливе значення мають колекції зброї та археологічні матеріали, зокрема фортець та замків. Використано колекції вогнепальної зброї зі збірок Львівського історичного музею та Львівської галереї мистецтв.

Таким чином, існує необхідність систематизації та аналізу різних типів джерел для відтворення історії оборонного будівництва Львівщини.

¹²⁷ Ф. 7. (Жидачівський городський суд) Оп. ; Ф. 8. (Жидачівський земський суд) Оп.; Ф. 9. (Львівський городський суд) Оп. 2; Ф. 10. (Львівський земський суд) Оп. Фонд 14. Опис 1. справа 258 Ф. 52. (Магістрат м. Львова) Оп.1. – Спр. 238. – С.883. Ф. 62. (Магістрат м. Городок) Оп. 1; Ф. 69. (Магістрат м. Жовкви) Оп. 1; Фонд 146 (Галицьке намісництво). Оп.1.

¹²⁸ Ф. Р. 2923 (Кордуба Мирон Михайлович, історик, професор Львівського державного університету. 1876–1947 рр.). – оп. 1, спр. 10. – 5 арк. (Стаття про перекручення деяких географічних назв у підручниках географії та історії).

¹²⁹ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника, відділ рукописів Кордуба М. Матеріали до географічного словника Галичини і Буковини. Карти населених пунктів // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, ВР, ф. 61 (М. Кордуба), спр. 1, 65 арк.

¹³⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Збірка А.Чоловського. Мікрофільм 43.498. Рукопис 4478. (Матеріали до історії міста Поморяни, зібрані А.Чоловським (1667-1876).

У підсумку це дозволить прослідкувати його основні етапи та конкретизувати їх зміст.

Методологічну основу дисертації становлять принципи історизму та об'єктивності у підході до вивчення споруд оборонного призначення у часовому і просторовому вимірах. У процесі дослідження застосовано історичний, типологічний, компаративний, генетичний та системно-структурний методи пізнання. Останній передбачає розгляд оборонного будівництва як багатопланової діяльності, що потребує вивчення її окремих напрямків. Для визначення спільних та особливих рис оборонного будівництва у Львівській землі використовувалися типологічний та компаративний методи. Ці методи базувалися на достатній кількості різних типів історичних джерел, які стали визначальними для розкриття поставленої у дисертаційному дослідженні мети. У роботі застосовані загальнонаукові методи, притаманні історико-архітектурним дослідженням населених пунктів із використанням структурно-типологічного аналізу, військово-історичним студіям: аналіз і синтез, класифікація та систематизація, порівняння, аналогії, узагальнення, системний підхід.

Для досягнення мети і завдань дослідження цього кастеологічного дослідження використовувалися також спеціальні методи воєнно-історичної науки. Завдяки застосуванню історичного методу дослідження визначаємо етапи фортифікаційного будівництва на Львівщині, їх особливості. Використання логічного методу дозволило: виявити та розкрити чинники, що впливали на стан та розвиток військово-інженерної справи та оборонного будівництва на західних землях України; визначити місце та роль військово-інженерних заходів у бойових діях; дослідити місце фортифікаційних споруд у загальній системі оборони Львівської землі зокрема, та Речі Посполитої – в цілому.

РОЗДІЛ II

ДИНАМІКА ОБОРОННОГО БУДІВНИЦТВА У ЛЬВІВСЬКІЙ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – СЕРЕДИНІ XVII СТ.

2.1. Особливості військової будівельної історії Львівської землі у другій половині XIV – середині XVII ст.

Після вторгнення військ польського короля Казимира III у 1340 р. на терени Руського королівства частина галицьких земель об'єдналася під проводом боярина Дмитра Дядька та ще дев'ять наступних років утримувала відносно незалежний від порубіжних держав статус [160; 108; 221]¹³¹. Безперечно, цьому неабияк зараджувала досить густа мережа потужних оборонних споруд, побудованих та зміцнених князями Ростиславовичами та Романовичами у період від кінця XI ст. до 40-х рр. XIV ст. [193; 184; 221; 319; 321; 320]¹³².

До наших дослідницьких завдань не входить детальне висвітлення усіх етапів оборонного зодчества часів суверенного існування Перемиського, Звенигородського і Белзького князівств, пізніше - Галицько-Волинського князівства і Руського королівства, що вже значною мірою досліджували кілька поколінь вітчизняних і зарубіжних науковців. Історики зазначають, що розвиткові будівництва княжої доби було «притаманне середньовічній культурі домінування ансамблю, що

¹³¹ Ісаєвич Я.Д. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами / Я.Д. Ісаєвич // Торжество історичної справедливості. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – С. 74–81; Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Л.В. Войтович. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 256 с.; Мазур О. «Demetrius Dedko, provisor seu capitaneus terrae Russiae» (інститут «старійшини» у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) / Олег Мазур // Семінарії «Княжі часи». – Львів, 2002. – С. 14–23.

¹³² Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2-е. / Іван Крип'якевич. – Львів: Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича, 1999. – 220 с.; Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. IX–XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.; Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. / Святослав Терський. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 108 с.; Терський С. Лучеськ X – XV ст. / Святослав Терський. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.; Терський С. В. Княже місто Володимир / С. В. Терський. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.

знаходило свій вияв як у великих містобудівних програмах, так і в малих ансамблях окремих споруд чи комплексів споруд.» [77]¹³³.

Згодом настали часи зтяжнього ратного протистояння за галицько-волинські землі між Польським королівством і державою Любарта Гедиміновича [240]¹³⁴. Врешті-решт частина можновладних галицьких сил була вимушена погодитись із сумнівним принципом успадкування влади Казимиром III, що здійснювалася, на думку польського історика Ю. Серадського, на засадах династичної унії [411]¹³⁵. Дослухавшись порад магнатів, польський монарх почав проводити заходи, що мали на меті повну інкорпорацію земель Руського королівства до Польщі [432]¹³⁶. Одним із напрямків успішної завойовницької політики Казимира III було збільшення польської військової присутності у галицьких твердинях, які спішно ремонтувалися після завданих їм під час бойових дій ушкоджень. Польські історики до цих пір постулюють погляд, нібито вагому роль у спорудженні нових кам'яних оборонних укріплень на етнічних українських західних землях відіграв саме Казимир III [363; 360; 382; 359; 352]¹³⁷.

У контексті привабливої для польських вчених формули хронікаря XV ст. Яна Длугоша, начебто Казимир зайняв Русь «дерев'яну»

¹³³ Александрович В.С. Архитектура і будівництво / Володимир Александрович // Історія української культури: У п'яти т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 256–302.

¹³⁴ Микитишин В.О. Військова справа в Україні у другій половині XIV – першій половині XV ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Валентина Олександрівна Микитишин. – Львів, 2003. – 18 с.

¹³⁵ Sieradzki J. Regnum Russiae Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji. / J. Sieradzki // Kwartalnik Historyczny. – 1958. – № 2. – S. 498–508.

¹³⁶ Wyrozumski J. Kazimierz Wielki / J. Wyrozumski. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. – 260 s.

¹³⁷ Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / Aleksandr Czolowski // Teka Konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwów: Druk. W. Szyjkowskiego, 1892. – R. I. – S. 3–70; Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej / Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład. Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo, 1986. – 676 s.; Guerquin B. Zamki w Polsce / Bohdan Guerquin. – Warszawa: Wydawnictwo Arkady, 1974. – 118 s.; Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte / Janusz Bogdanowski; Warszawa; Kraków: PWN, 1996. – 610 s.: 31 fot. barw., 180 il., VI tabl.; Adamczyk J. L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII w. / Adamczyk J. L. – Kielce: Politechnika Świętokrzyska, 2004. – 249 s.

(насправді у його творі йдеться про Польщу, а не Руське королівство), а залишив її по собі «кам'яною» («мурованою») [60]¹³⁸, саме цьому володареві приписують будівництво фортифікацій Львова, Галича та ряду інших галицьких міст. Натомість відомо, що ще попередник Яна Длугоша, підканцлер короля Казимира, Ян з Чарнкова, зазначав, що його суверен лише укріпив Львів, Перемишль, Сянок, Коросно, Любачів, Тереховлю, Галич і Тустань: «(Король) змурував місто, котре на честь свого імені назвав Казимиром, а також змурував багато інших міст, насамперед:.. в землі руській місто Ламбург, інакше Львів і два замки, замок Перемишль, замок і місто Сянок, місто Коросно, замки Любачев, Тереховлю, Галич, Тустань. Всі ці міста й замки дуже міцними мурами, домами й високими вежами, надзвичайно глибокими ровами й іншими оборонними речами оточив задля оздоби народу, задля оборони й опіки Польського Королівства. За часів цього короля в лісах, гаях та дібровах було засновано стільки сіл та міст, що стільки ніколи не виникало у Польському Королівстві» [342]¹³⁹. Ян Длугош, безумовно, використав твір свого попередника та додав вищеназвані оборонні пункти до переліку тих, що їх дійсно споруджували поляки в 30-70-і рр. XIV ст. на своїх етнічних землях.

Ситуація дещо змінилася у роки правління князя Владислава Опольського, генеалогічна лінія якого виявляє спорідненість з руськими княжими родинами дому Рюриковичів, зокрема із волинськими Мономаховичами. Князь Владислав Опольський був сином опольського князя Болеслава I (до 1265 – +1313). Походження матері князя за браком джерел досі залишається гіпотетичним. Переважна більшість польських

¹³⁸ Jana Długosza kanonika Krakowskiego Dziejow polskich ksiąg dwanaście / Przekł. K. Mecherzynski. T. III. – Ks. IX – X. / Długosz Jan. – Krakow: w druczarni «Czasu», 1868. – 558 s.

¹³⁹ Мищик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова / Юрій Мищик // Магістеріум. Історичні студії. Вип. 17. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – С. 92–97.

генеалогів вважають дружиною Болеслава I княгиню Євфемію. Вона доводилася донькою поморському князеві Владиславові Одоничу (+1239) та відповідно – онукою Одонові (+1194) і його дружині Вишеславі – доньці галицького князя Володимира Ярославовича. М. Баумгартен та його пізніші російські та українські наступники дотримуються іншої точки зору. На їхню думку, матір'ю князя була руська княгиня Гремислава, донька белзького князя Всеволода Олександровича. Польська княжна Агнешка, матір протопласти володимиро-галицьких Мономаховичів – Романа Мстиславовича та родоначальника молодшої гілки цієї ж лінії – князя Всеволода Мстиславича Белзького – доводилася Владиславові прапрапрабабцею. Матір'ю Агнешки, як відомо, була княгиня Збислава, донька спершу новгородського (1078 – 1088), згодом – туровського (1088 – 1093), а з часом ще й великого київського князя (24.04.1093 – 16. 04. 1113) Святополка-Михайла Ізяславовича [106]¹⁴⁰. Яка б із двох гіпотез не виявилася правдивою, з обох боків, руського й польського, Владислав Опольський доводився доволі близьким родичем останнім володимиро-галицьким князям.

Про молоді роки князя Владислава відомо дуже мало. Вочевидь, що із самого початку своєї політичної кар'єри Владислав наслідував приклад свого батька, князя Болеслава I Опольського, який був служебним князем «попівського» імператора Священної Римської імперії Карла IV. Своєю чергою Владислав обрав покровителем угорського короля Людовіка Анжуйського, якому також приходився родичем по лінії матері, адже бабця Владислава Опольського доводилася Людовікові тіточною сестрою.

Княжич Владислав потрапив до Вишеградського двору правдоподібно на початку 1350-х рр. З того часу він небезуспішно упорався з покладеними на нього дипломатичними обов'язками.

---

¹⁴⁰ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти /Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2006. – с.

Належним визнанням заслуг князя стало його призначення королем Людовіком на одну з чоловічих придворних посад – палатина угорського двору. Ця функція відповідала його княжому статусові. Довіра Людовіка до Владислава зросла ще більше, коли останній підготував коронацію цього угорського спадкоємця престолу П'ястів, що дістався йому у спадок від короля Казимира III. У плани Людовіка, безумовно, входило й поширення влади угорського монарха на Руське королівство (*regni Russie*). У тому, що це відбуватиметься за впровадженням у життя Казимиром III польським сценарієм, у Людовіка мусила існувати серйозна засторога. По-перше, «галицька спадщина», як відомо, довгий час була об'єктом польсько-литовської суперечки. По-друге, виступ ужансько-земплинського жупана Петра Петуні у 1320-1321 рр. проти батька Людовіка, короля Карла-Роберта Анжуйського, давав підставу брати під сумнів й лояльність бояр Руського королівства, чиї предки неодноразово потерпали під час кількох періодів угорської окупації.

Останнє, безсумнівно, справило істотний вплив під час відбору кандидата на управителя Руського королівства. На початку жовтня 1372 р. вибір остаточно випав на особу Владислава Опольського [15]¹⁴¹. Кількома тижнями раніше він офіційно склав із себе повноваження угорського палатина, що також мало продемонструвати його (бодай для годиться) самостійність від угорського двору.

Грамота про надання Владиславові Руського королівства до нашого часу не дійшла [28]¹⁴². Можливо, що її й не було в природі ніколи. Правління у Руському королівстві Владислава король Людовік сприймав як особливий переходовий акт перед остаточною інкорпорацією галицьких земель до складу Угорського королівства. Йому, видається,

¹⁴¹ Державний архів Львівської області. – Ф. 26. – Оп. 11. – Спр. 1496. – Арк. 5–6.

¹⁴² Кілька грамот Володислава Опольського. Подав Михайло Грушевський // Записки Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка. – Львів, 1903. – Т. LI. – Кн. 1. – С. 1–8.

було не вигідно брати на себе якісь остаточні зобов'язання, як це необачно зробив перед угорським володарем польський король Казимир III. Людовікові залежало передусім за допомогою цього своєрідного прийому умирити руське боярство, якому ледве чи припало до вподоби те, що без його на те санкції у будь-якій формі чужинці устанавлюють своє володарювання у Руському королівстві. Саме призначення князя опольської лінії з його «руським корінням» мало б справити позитивне враження на різні верстви населення, бо у такий спосіб уможливлувалась хоч якась надія на збереження бодай куцої автономії ще недавно могутньої суверенної держави. Узаконення правління Владислава у Львові було грамотою-сповіщенням, яка давала знати, що «з огляду на чесність, досвідченість і розум поважного й славного князя Владислава, князя опольського й велюньського, свого дорогого свояка й повірного дорадника», Людовік надає йому «*perpetue contulerimus gubernandum et conservandum*», тобто – довічно (незмінно).

З цього приводу М. Грушевський зауважував, «що Володислав не був звичайним губернатором, але й його можна б толкувати просто як управу «до живота», бо таке доживотне управління в тодішніх порядках не було нічим незвичайним» [130]¹⁴³. Оці «*gubernandum et conservandum*» (походять від *guberno* – «правити», «управляти» та «*conservo*» – «стерегти», «охороняти», «пильнувати», «оберігати», «придержуватися», «виконувати», «захищати», «рятувати») польськими та угорськими істориками досі потрактовуються дуже однобічно – «васал», «ставленик», «узалежнений урядовець» тощо. Але, як бачимо, обидві лексеми є доволі багатозначними.

На наш погляд, Владислав Опольський зовсім не вважав своє правління тимчасовим. Упродовж нетривалого періоду його правління

¹⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 680 с.

відбувалося досить активне спорудження та відновлення фортифікацій у містах Руського королівства, зокрема у Белзі. Про те, як виглядали оборонні споруди міста Белза у 1428 р., дає уявлення рисунок-реконструкція зі збірки Кабінету мистецтв ЛНБ ім. В. Стефаника, що її опублікували О. Бойко та В. Слободян [97]¹⁴⁴. Ознайомлення з аргументами поймаєних авторів, а також із результатами досліджень М. Бевза [347]¹⁴⁵, зважаючи на їх деякі розбіжності, переконує, що це місто справді відповідало усім вимогам, аби вважатися важливим адміністративним центром та княжою добре уфортифікованою дерев'яною резиденцією.

Не можна оминати увагою й земельні надання князя своїм урядовцям, які дуже добре досліджені у працях польських істориків П. Юсяка та Є. Сперки [347; 415]¹⁴⁶. Окрім обов'язку виводити на поле бою певну кількість воїнів, урядове оточення князя займалося оборонним будівництвом у різних місцевостях Руського королівства. Найбільші надання були здійснені Владиславом Опольським саме на території Львівської землі [415]¹⁴⁷.

Після 1388 р. польський король Владислав-Ягайло передав Белзьке князівство мазовецькому князеві Земовитові IV, одруженому із його сестрою Олександрою. Після смерті Земовита у Белзі упродовж 1426-1434 рр. один за іншим правили його сини Земовит V, Тройден II, Владислав I і Казимир II.

¹⁴⁴ Бойко О., Слободян В. Розвиток та формування урбаністичної структури Белза (на основі історіографічних та архівних досліджень) / Оксана Бойко, Василь Слободян // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип II. – Белз, 2006. – С. 140-166.

¹⁴⁵ Бевз М. До проблеми реконструкції архітектурно-планувальної системи княжого Белза в світлі картографічних джерел / Микола Бевз // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип I. – Белз, 2004. – С. 111-118.

¹⁴⁶ Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372—1379) / Павел Юсяк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – 1999. – С. 81-94.; Sperka Jerzy Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1379-1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą Jerzy Sperka. – Katowice : W-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – 477 s.

¹⁴⁷ Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1379-1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą Jerzy Sperka. – Katowice : W-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – 477 s.

З 1393 по 1442 р. статус удільного утримувався й за Жидачівським князівством, де правили князі Свидригайло Ольгердович, Федір Любартович і Земовит Земовитович. Лише після 1448 р. за ініціативи краківського каштеляна Яна з Чижова розпочалася реконструкція Жидачівського замку [108]¹⁴⁸.

На початку XV ст. польські можновладці розпочали спорудження перших мурованих фортець, хоча дерев'яне оборонне будівництво продовжувало утримувати доволі поважне місце. Певна річ, що найбільше уваги влада приділяла містам та містечкам, де зосереджувалися владні інституції та військові контингенти.

Найбільш могутня оборонна система, що поєднувала природний ландшафт та рукотворні фортифікації, існувала, безсумнівно, у середньовічному Львові [237]¹⁴⁹. Українські науковці доводять, що їх існування в 1350 р. уможливають датування будівництва у княжий період, а не після завоювання міста королем Казимиром [127]¹⁵⁰. Польські дослідники донині продовжують наполягати, що основні зміни відбувались ще у 1362, коли замість княжого замку було збудовано новий «Казимирівський» замок, а у 80-х рр. XIII ст. у писемних джерелах згадуються Високий і Низький замки [425]¹⁵¹. Окрім цих двох замків, до складу міських фортифікацій Львова у XIV ст. входив Високий мур (так звані «вищі» стіни), згаданий у королівському привілеї містові від 1368 р. [52]¹⁵².

¹⁴⁸ Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Леонтій Войтович. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 256 с.

¹⁴⁹ Мельник І. Львівські гори / І. Мельник // Галицька Брама. – 2006. – № 1–2. – С. 18.

¹⁵⁰ Гронський Й. Оборонні споруди середньовічного Львова / Йосип Гронський // Жовтень. – 1979. – № 6. – С. 117–125.

¹⁵¹ Widawski J. Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku / J. Widawski. – Warszawa, 1973. – 550 s.

¹⁵² Akta grodzkie i ziemskie, vol. 3, no. 19.

Міські мури з двома брамами – Галицькою (1382) [112]¹⁵³ і Краківською (Татарською) [421]¹⁵⁴, ровами, про які відомо з документа 1404 р. [425]¹⁵⁵, та мостом [68]¹⁵⁶ фігурують й у інших документах, що походять з останньої чверті XIV ст. [52]¹⁵⁷.

Найбільш цікавий матеріал щодо датування будівельних робіт на оборонних спорудах Львова подають міські рахункові книги. Аналіз цих актових джерел, який проведений Р. Паранько дозволяє зробити висновок, що спорудження Високого муру було завершено наприкінці XIV ст. [397]¹⁵⁸. Саме упродовж 1404-1407 рр. у книгах фіксуються дуже незначні витрати (менш ніж 2 *sexagena*) на ремонт дерев'яних елементів: дахів і крокв (*Sexagena* були традиційною валютою тогочасної Галичини. Один *sexagena* еквівалентний до 60 польських *grossi* (грошів), тобто одна польська марка дорівнювала 48 *grossi*. Наприклад у Львові в 1404-1426 рр. приблизні ціни на деякі товари були такі: 1 *lapis* (12.06 кг) бджолиного воску – 1 *sexagena*; 1 *lapis* перцю – 3,5-4 *sexagena*; барель пива – 0,5 *sexagena*; один кінь – 3-4 *sexagena*.). У 1407-1408 рр. на поточний ремонт двох мостів (заміна деяких дерев'яних деталей, виготовлення цвяхів і оплата праці) - 9 *sexagena*. А у 1405 і 1406 рр. взагалі немає ніяких витрат на ремонт мостів.

Ситуація змінилася у 1408 р., коли почалася реконструкція нової вежі (*turris nova retro macellas*, пізніша *turris Carnificium*). Разом із звичайною роботою на дерев'яних частинах стін і башт, фіксуються збільшення витрат для закупівлі цегли у 1408 і 1409 рр. (20,5 і 16

¹⁵³ Вуйцик В. Галицька брама у Львові // Галицька Брама. – 1998. – № 3. – С. 12-13.

¹⁵⁴ Tomkiewicz W. Dzieje obwarowań miejskich Lwowa / W. Tomkiewicz // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. – 1971. – Т. XVI. – S. 93-138.

¹⁵⁵ Widawski J. Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku / J. Widawski . – Warszawa, 1973. – 550 s.

¹⁵⁶ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 1

¹⁵⁷ Akta grodzkie i ziemskie, vol. 3, no. 19; Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 1; Jaworski F. Lwów za Jagiełły. Opowiadania historyczne / F. Jaworski. – Lwów Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1910. – 131 s.

¹⁵⁸ Paranko. Standards of Living, Order, and Prestige: Public Facilities in Early Fifteenth-Century Lviv (Lemberg) / Rostyslav Paranko // *Medium Aevum Quotidianum*. – 2000. – № 42. – P. 7-51.

sexagenaе відповідно). Протягом цих двох років проводилися лише підготовчі роботи і виробництво будматеріалу, а сама реконструкція почалася в 1410 р. Цього року витрати на виробництво цегли становили 20 sexagenaе, а оплата праці двох каменярів – 22,5 sexagenaе. Реконструкція *turris Carnificium*, ймовірно, була закінчена у 1413 р.

Одночасно з реконструкцією нової башти навесні 1409 р. почалися роботи на захисних ровах [69]¹⁵⁹. Рахункові книги з 1409 свідчать про істотне розширення оборонних ровів Львова. Уже цього року витрати *fossatum* (фоса – рів) були істотніші – 29 sexagenaе. Вони досягли найвищого рівня в 1410 р. Дані рахункових книг уможливають встановлення середнього числа залучених до робіт працівників. Праця некваліфікованих робітників тривала від 6 травня по 20 червня в 1409 р. і від 16 червня по 2 жовтня – в 1410 р. [69]¹⁶⁰. Приймаючи традиційний п'ятиденний робочий тиждень, можна встановити, що некваліфіковані робітники працювали 30 днів на удосконаленні ровів 1409 р. і 50 днів – в 1410 р., а грошові витрати протягом цих двох років становили відповідно 990 grossi і 6153 grossi зі звичайною щоденною оплатою таких працівників на початку XV ст. 1,5 grossi. Відтак у 1409 р. число працівників склало не менш ніж 22, збільшившись до 82 осіб в 1410 р. Збільшення закупівель лісоматеріалів та оплати праці теслярів дають підставу стверджувати, що поглиблені міські рови зміцнювалися дерев'яними конструкціями [406]¹⁶¹.

Протягом 1413-1415 рр. роботи на фортифікаціях Львова майже цілком припинилися. У цей час актові джерела фіксують лише удосконалення мосту перед Галицькою брамою (16 sexagenaе), а також

¹⁵⁹ Pomniki dziejowe Lwowa, vol.2, 248.

¹⁶⁰ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2, 243, 246-248

¹⁶¹ Sander A. Die Luneburger Bauamtsrechnungen von 1386 bis 1388 / A. Sander // *Offentliches Bauen in Mittelalter and fruher Neuzeit: Abrechnungen als Quellen fur die Finanz-, Wirtschafts- and Sozialgeschichte des Bauwesens.* – Siegen: Scripta Mercaturae, 1991.– s. 95-109.

порівняно невеликі витрати в 1415 р., призначені для незначних ремонтів оборонної стіни і захисних ровів.

Наступне пожвавлення у фортифікаційній діяльності відбувалося в 1418 р., коли львівська управа почала будівництво другої лінії фортифікації – так званих «нижчих» стін, що будувалися уздовж східної і частково північної та південної меж міста [389]¹⁶². Рішення про модернізацію львівської фортифікаційної системи умотивовувалось потребою пристосувати її до підвищеної ролі артилерії під час воєнних дій [389, 45; 375]¹⁶³. Витрати на цегляне виробництво, перевезення цегли, заощення каменем зросли від майже 6 sexagenaе в 1416 р. до 42 sexagenaе – в 1417 р. і до 166 sexagenaе - в 1418 р. Будівництво муру продовжувалося упродовж двох наступних років, хоч і менш інтенсивно (у 1419 р. витрачено 10 sexagenaе на цеглу і менш ніж 5 sexagenaе для перевезення матеріалів і платні каменярів; у 1420 р. – 36.5 sexagenaе на цеглу і 3 sexagenaе на камінь).

Чергове піднесення у фортифікаційному будівництві Львова припадає на 1422 р. Місто поновлює зведення стіни і витратило цього року 125 sexagenaе на камінь, перевезення будматеріалів і платню каменярам. Ремонтні та будівельні роботи проводяться на дерев'яних дахах «нижчих» стін, а також на галереях Високого муру. Отже, міський уряд витратив майже 10 sexagenaе на оперізувальні конструкції, цвяхи та інші матеріали. Порівнюючи з попередніми роками, бачимо, що зростають витрати на утримання у належному стані мостів перед Татарською і Галицькою брамами – більш ніж 7 sexagenaе. У той же час збільшені витрати (40 sexagenaе) на оплату працівників, закупівлю

¹⁶² Jaworski F. Lwów za Jagiełły. Opowidania historyczne / F. Jaworski. – Lwów Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1910. – 131 s.

¹⁶³ Jaworski F. Lwów za Jagiełły. Opowidania historyczne / F. Jaworski. – Lwów Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1910. – 131 s.; Eltis D. Towns and Defense in Later Medieval Germany / David Eltis // Nottingham Medieval Studies. – 1989. – № 33. – s. 92–93.

інструментів і виробництво дерев'яних елементів підтримки. Певною мірою це пояснюється тим, що частина коштів, зібраних львів'янами для військових дій проти Тевтонського ордену, в 1421 р. не була використана за призначенням і залишилася в касі міського уряду [389]¹⁶⁴. На додаток до цього, королівський декрет до підльвівської шляхти зобов'язував відрядити до міста на фортифікаційні роботи селян [389]¹⁶⁵.

Проте найголовніший чинник, який вплинув на результати виконання фортифікаційних проектів львівського уряду, був королівський привілей, наданий місту наприкінці 1425 р. Цей привілей звільнив львівських купців від митного збору повсюдно у Польському королівстві за умови, що еквівалентна грошова маса буде представлена магістрату для фінансування фортифікаційних витрат [53]¹⁶⁶. Вже наступного року вони становили 23 sexagenaе, призначених для будівельних робіт на стінах і 6 sexagenaе – на ровах.

На жаль, втрачені записи не дозволяють нам простежити за деталями розвитку будівництва другої фортифікаційної лінії у 1428 р. [354]¹⁶⁷. Проте вражаюча сума фортифікаційних витрат упродовж 1425 – 1428 рр. – 4118 sexagenaе [155]¹⁶⁸ доводить, що наймасштабніші роботи уможливились тільки після отримання містом суттєвого фінансування.

На початку XV ст. уряд Львова постановив розпочати спорудження оборонних веж, поглибити рови та піднести земляний вал [421]¹⁶⁹. До складу Високого муру до 1445 р. входило 18 веж (усього було побудовано

¹⁶⁴ Jaworski F. Lwów za Jagiełły. Opowidania historyczne / F. Jaworski. – Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1910. – 131 s.

¹⁶⁵ Jaworski F. Lwów za Jagiełły. Opowidania historyczne / F. Jaworski. – Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1910. – 131 s.

¹⁶⁶ Akta grodzkie i ziemskie, vol. 4, no. 75.

¹⁶⁷ Badecki K. Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa: Studium rekonstrukcyjne / Karol Badecki. – Lwów: Nakładem gminy miasta Lwowa, 1927. – 124 s.

¹⁶⁸ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Денис Зубрицький. – Львів: Центр Європи, 2002. – 602 с.

¹⁶⁹ Tomkiewicz W. Dzieje obwarowań miejskich Lwowa / W. Tomkiewicz // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. – 1971. – Т. XVI. – S. 93–138.

25 веж), розташованих на відстані 60 м одна від одної [99]¹⁷⁰. Починаючи від Краківської брами у східному напрямку, вони отримали назви за закріпленими за ними ремісничими цехами: 1 - кушнірів, 2 мішковиків, бляхарів, миловарів, 3 - мечників, 4 - ткачів, 5 - шапкарів, сідлярів, 6 - пивоварів, медоварів, 7 - римарів, 8 - мулярів, 9 - поворозників, токарів, 10 – шевців, 11 - гончарів, котлярів, 12 - кравців, 13 - боднарів, столярів, стельмахів, 14 - різників, 15 - ковалів, слюсарів, голкарів, 16 - крамарів, 17 - пекарів, 18 - золотарів [226]¹⁷¹.

Усе ж дороговартісне будівництво цих веж виявилось малоефективним під час гарматної стрільби, оскільки постріли супроводжувалися великою задимленістю вежових приміщень. Відтак постало питання про будівництво Низького муру з шістнадцятьма відкритими напівкруглими артилерійськими бастеями [246]¹⁷². Спорудження цієї фортифікаційної лінії, розпочате у 1418 р. під керівництвом майстрів німецького походження Йогана та Юдентотера, дало змогу додатково захистити вогнепальною зброєю Високий мур та загалом утримувати ворога на значній відстані від міських фортифікацій Львова [389]¹⁷³. Низький мур розташовувався на відтинку від Краківської брами з північного боку і далі - південною та східною сторонами міста до Галицької брами. З західного боку місто було захищене Високим муром,

¹⁷⁰ Бучко Р. Фортифікації середньовічного Львова / Р. Бучко // Галицька Брама. – 1998. – № 3. – С. 17.

¹⁷¹ Марискевич Т.Г. З історії оборонних споруд Львова XIV—XVIII ст. / Тарас Марискевич // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Т. III. – Львів, 1999; Мельник Б. До питання про стан озброєності укріплень Львова у другій половині XVI ст. / Борис Мельник // ЛІМ «Наукові записки». – Львів, 1997. – Вип. VI. – Част. 1. – С. 194–199.

¹⁷² Могитич І. Оборонні вежі Галицької і Волинської земель 11 – п. 16 ст. / Іван Могитич // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 2000. – Т. 11. – с. 3–14.

¹⁷³ Jaworski F. Lwów za Jagiełły. Opowiadania historyczne / F. Jaworski. – Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1910. – 131 s.; Шишка О. Східна оборонна лінія старого Львова / О. Шишка // Галицька Брама. – 1998. – № 3. – С. 4–5.

валами та багнистими заплавами р. Полтви [427]¹⁷⁴. Між оборонними стінами близько 1430 р. постав Міський арсенал [164]¹⁷⁵.

Постійні зовнішні воєнні загрози спонукали польських монархів час від часу позбавляти місто податків, щоб скерувати кошти на спорудження нових суцільноцегляних укріплень та удосконалення вже збудованих. Тому 1476 р. розпочато будівництво барбаканів біля зовнішніх в'їздових брамах, підсипано зовнішні вали, зміцнені вертикальні ескарпи та похилі стрімкі контрескарпи з каменю [421]¹⁷⁶, що існували у незмінному вигляді до 1527 р. Поступово міські фортифікації набрали форми неправильного чотирикутника, витягнутого в північно-західному напрямку. У XVI - першій половині XVII ст. продовжувалось удосконалення оборонних споруд міста та включення до їх складу численних сакральних інкастельованих споруд.

Вивчення обставин посідання окремими шляхетськими родами земель Львівської землі доводить ріст інтенсивного будівництва переважно невеликих оборонних дворів і замків, що постійно удосконалювалися.

Порівняно краще до наших днів збереглися муровані замки та оборонні двори центральної та північної частини Львівської землі. Дерев'яні оборонні споруди, що були характерними для фортифікаційного будівництва на цих територіях, з часом занепали, знищені у полум'ї воєн чи були розібрані. Пізніші муровані забудови місцями перекрили давніші дерев'яні. Такі об'єкти порівняно менше приваблюють істориків, археологів та істориків архітектури, а відтак вивчення цих пам'яток застається украй незадовільним, на що слушно зауважує український

¹⁷⁴ Witwicki J. Obwarowania śródmieścia Lwowa / J. Witwicki // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. — 1971. — Т. XVI. — S. 139–204.

¹⁷⁵ Казанцева Т., Предко О. Міський арсенал у Львові. Пам'ятка архітектури XVI ст. Реконструкція етапів будівництва / Т. Казанцева Т., О. Предко // Галицька Брама. — 1998. — № 3. — С. 6–7.

¹⁷⁶ Tomkiewicz W. Dzieje obwarowań miejskich Lwowa / W. Tomkiewicz // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. — 1971. — Т. XVI. — S. 93–138.

історик В. Александрович [77]¹⁷⁷. Безумовно, слід погодитися з цією абсолютно доречною думкою, адже не тільки муроване будівництво, але й дерев'яне нині не збережене, заслуговує на посилену увагу науковців.

Дерев'яна забудова, наприклад, довгий час зберігалася у замках нового типу, що видно на прикладі Золочівського замку, будівництво якого завершено у 1634 р. за проектом невідомого нині зодчого. Звернемося до його історії.

Писемні та археологічні джерела переконливо посвідчують, що саме поселення Золочів набагато давніше. Тут, за народними переказами, існувало місто Радече [238]¹⁷⁸. Сучасним археологам трапляються мощені дерев'яні вулиці та дубові палі, забиті у болото під час будівництва споруд. Радече доценту зруйнували монголи.

Не зовсім зрозумілою навіть фахівцям є походження назви міста. Найчастіше за народноетимологічною гіпотезою її виводять від золотоколоських ланів пшениці, за іншою – від прадавнього торговельного шляху, що пролягав через Глиняни (Глинянський тракт) і в околиці Золочева сполучався (злучався) з дорогою на Тернопіль і Галич. Цей торговельний шлях нібито і став основою назви поселення Злучів, а згодом і міста Золочів. Цей шлях називали ще й Чорним шляхом, адже ним татарські ординці з'являлись в околицях міста і довколишніх поселеннях у середньовіччі доволі часто [171]¹⁷⁹. Прикметно, що одне із золочівських урочищ так і називається донині – Шляхи.

Відомий український вчений М.Худаш вважає, що повноголоса форма Золочів – «українське народноетимологічне перетворення за закономірністю українського повноголосся або й за асоціацією таки з

¹⁷⁷ Александрович В.С. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У п'яти т. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 834–942.

¹⁷⁸ Мельник І. Місто під замком над Золочівкою // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.13.

¹⁷⁹ Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні в XVI-XVII ст // Жовтень.– 1986.– №6.– С.134-136; Яблоновський А. Оборона краю // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.20.

наведеними словами золочений, золото, золотий, первісного неповноголосового утворення Злочовъ, зафіксованого, зрештою, писемними пам'ятками і якого, таким чином, не слід вважати полонізмом. (У писемних джерелах фігурують такі форми цієї назви: Zolczow, Zloczow, Złoczów. - Авт.) У даному випадку Злочовъ – це посесив на – **овъ** від особової назви Злочь...» [331]¹⁸⁰.

Перша письмова згадка про Золочів, знайдена в архівних документах останнім часом, змінила традиційне датування першої писемної згадки про місто з 1441 на 1423 р.[182]¹⁸¹. Тоді Золочів перейшов від родини Кердеїв до Яна Мєнжика [238]¹⁸².

В одному з актів Львівського земського суду, датованому 8 квітня 1469 р., йдеться про те, що суддя Петро з Браниць та підсудок Ян з Високого відреагували на скаргу Миколая Гжимали та позбавили Катерину, жінку Андрія зі Сенни, права митного збору в тодішньому селі Золочові. Отож, ще у другій половині XV ст. це поселення було важливим осередком економічного життя українських земель Польського королівства. Дослідниця Золочева Н. Космолінська вважає, що з тих часів походить так званий Золочівський двір, мурований з каменю, котрий відомий з XVII ст. як «Дім для убогих» [182]¹⁸³.

Вигідне розташування на торговельних шляхах і, безумовно, зовнішні небезпеки, передусім часті напади орд татарських феодалів, спричинили доволі інтенсивну розбудову Золочева у XV – XVII ст. Власники Золочева повсякчас збагачувались. У 1441 р. польський король Владислав III Варненчик надав королівський привілей на заснування

¹⁸⁰ Худащ М.Л. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових власних імен). – Київ, 1995. – С. 258-259.

¹⁸¹ Космолінська Н. «Вілла Золчов», звана дворищем...// Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.22.

¹⁸² Мельник І. Вказ. праця.– С.3.

¹⁸³ Космолінська Н. «Вілла Золчов», звана дворищем...// Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.22-23.

міста. Водночас розпочалося його фортифікаційне укріплення. Тодішній Золочів був захищений валами і ровом з фортецею на пагорбі. Проте лише у 1523 р., коли місто одержало магдебурзьке право, настав новий період оборонного будівництва у Золочеві.

До початку 30- рр. XVI ст. Золочевом володів Станіслав Сененський. Саме його переслідували з боку католицького кліру за розпутне життя з Доротою зі Сандомира (доволі поширене явище серед польської шляхти). Правдоподібно, що загроза церковного прокляття змусила Станіслава Сененського продати у 1532 р. місто Золочів із замком, а також інші маєтності познанському каштеляну Андрієві Гурці [238]¹⁸⁴. Той одразу звільнив мешканців міста від сплати податків на 14 років, що, зрештою, дало позитивний результат. Первісний, правдоподібно дерев'яний, замок розташовувався на горбку в урочищі «на кемпі». Саме там локалізує його польський «Географічний словник», а саме на місці, де в той час була цегельня [412]¹⁸⁵.

Новий дідич Гурка укріпив замок та місто. Його населення невдовзі поповнили кілька запрошених вірменських родин, котрі одразу взялися за садівництво та торгівлю різноманітними продовольчими товарами. Незабаром вірмени обрали свій окремий магістрат. Першим вірменським війтом був Д. Дзагурович. Король Сигізмунд Август дав дозвіл на фундацію вірменської церкви у Золочеві ленчицькому воєводі Лукашу з Гурків. Розвиток цехового та позацехового виробництва, щорічні від 1553 р. ярмарки на початку січня (на свято Трьох Королів) дуже швидко піднесли Золочів до рангу економічно розвинених галицьких містечок та важливого оборонного пункту в системі замкової оборони краю [364]¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Мельник І. Вказ. праця.– С.3.

¹⁸⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.V. – Warszawa, 1885. – S.369.628-631.

¹⁸⁶ Czolowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego.– Tarnopol, 1926.– S.18.

Наступним посідачем Золочева став люблінський воєвода Марек Собеський, який придбав у Ґурків усі їхні золочівські маєтності. Новий господар також ствердив усі привілеї, які надали місту його попередні власники. Син Марека Якуб у 1634 р. лише закінчив реконструкцію Золочівського замку. З незначними змінами ця планувальна схема збереглась донині. Водночас відбувалось укріплення валів, які проходили вздовж нинішніх вулиць Валової, Сквороди та Бандери [238]¹⁸⁷. У системі міських фортифікацій укріпленими пунктами були також Золочівський двір, церква св. Миколая та парафіяльний костел (тепер церква Воскресіння Господнього) [408; 295; 409]¹⁸⁸.

Мабуть, лише безперервна військова небезпека населенню українських земель упродовж другої половини XIV–XVII ст. наклала свій відбиток на характер сакрального будівництва, зокрема його інкастеляцію, іншими словами – пристосування сакральних споруд до оборонних потреб. Поруч із традиційними дерев'яними чи комбінованими кам'яно-дерев'яними храмами все частіше споруджувалися муровані церкви. Вони виконували одночасно функцію місцевої святині та zarazом – захисної споруди для громад міст, містечок і довколишніх сіл під час збройних нападів на поселення чи в роки воєнного лихоліття. Не лише архітектура Золочева, але й суміжних Сокаля, Луцька, Острога, Любомля, Степані, Мацеїва, Дубна, Шаргорода, Гусятин, Сатаніва, Язлівця, Меджибожа, Тернополя та десятків інших населених пунктів наповнюється спорудами з потужними мурами,

¹⁸⁷ Мельник І. Вказ. праця.– С.4.

¹⁸⁸ Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geograficznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym etc. – Lw., 1874, T. 2; Слободян В. Християнські храми Золочева // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.24-27; Бойко О. Юдейська дільниця в містобудівній структурі // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.31-33. Гупало Н. Церква Святого Миколая: історичний аспект // Церква Святого Миколая у Золочеві. – Львів: Місіонер, 2007.– С.4-17; Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. Каталог-інформатор. – Львів, 2008.– С. 88-89. Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geograficznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym etc. – Lwów, 1874, T. 2.

укріпленими контрфорсами стінами, які будувалися згідно з правилами тогочасної фортифікації і за своєю стилістикою найповніше відповідали характерові міських мурів великих міст, укріплених замків, володарських резиденцій чи оборонних палаців, здатних протистояти вогнепальній зброї.

Одним із найдавніших храмів середньовічного Золочева є нині існуюча мурована церква Св. Миколая, розташована за межами давнього міського валу на Глинянському передмісті. Правдоподібно, що попередня дерев'яна сакральна споруда з невідомою нині посвятою, що про неї згадується у податковому реєстрі 1515 р. напередодні отримання Золочевом магдебургського права (1523 р.), згоріла під час нападу ординців кримського хана. Принаймні така легенда побутує донині. Так це чи ні, але, на думку сучасного знавця сакральної архітектури В. Слободяна, старовинний хрест, розміщений південніше від мурованої церкви, міг позначати локацію давнішої вівтарної частини попереднього храму [312]¹⁸⁹.

Традиційно мурована церква Св. Миколая датується XVI ст., проте шематизм Львівської єпархії подає конкретну дату завершення її спорудження – 1627 р. Найімовірніше, що будівництво храму здійснювалося коштом тогочасного власника Золочева Якуба Собеського. Упродовж наступного століття храм очевидно зазнав ушкоджень. У 1762 р. опис Святомиколаївського храму у Золочеві залишив о. Микола Шадурський – генеральний візитатор Львівської єпархії. У цей час це була невелика тридільна церква, а дзвони розміщувались у бані над бабинцем. Помічені візитатором обабіч храму будівельні матеріали призначались для ремонту, який було завершено під наглядом о. Діонізія Мшанського у 1765 р. Наступний ремонт церкви відбувався у 1886 р. Тоді

---

¹⁸⁹ Слободян В. Вказ. праця.– С. 24.

було замінено давнє гонтове покриття на бляшане. А у 1911-1913 рр. за почину пароха о.Степана Юрика у церкві проводилися масштабні інтер'єрні роботи, у яких брав участь відомий український митець Модест Сосенко [148]¹⁹⁰. З незначними змінами Золочівський Святомиколаївський храм зберігся до наших днів.

Дослідники цього храму виокремлюють принаймні три періоди її забудови. У наші дні нава церкви завершується дещо вужчою напівкруглою апсидою, а давній притвор так само є вужчим від нави. Наднавний двосхилий дах з куполом у центрі та наметовий надапсидний відповідає нормам церковного будівництва XIV – XVI ст. Обороноздатність церкви посилено потужними зовнішніми контрфорсами. З цією ж метою круглі вікна в апсиді, досить вузьке центральне вікно та вікна у наві напівциркульної форми відповідали тогочасним фортифікаційним запитам. Найдавніший період забудови з готичними рисами, насамперед – зірчастим ребристим склепінням – помітний у середині храму. Прибудована у другій половині XVIII ст. частина нави такого склепіння не має [312]¹⁹¹.

Іншою архітектурною пам'яткою Золочева з виразними оборонними рисами є давній парафіяльний костел, який був споруджений наприкінці XV ст., хоч перша нині відома писемна згадка про нього датується 1528 р. Його історична доля також є непростю. У першій половині XVI ст., коли на теренах Золочівщини поширювався протестантизм, парафіяльний костел було перетворено на протестантський збір. Відновлення римо-католицької парафії у Золочеві припадає на 1593 р. Згадуваний вище Якуб Собеський надав костелові фундаційний акт.

¹⁹⁰ Грималюк Р. Розписи та ікони Модеста Сосенка // Церква Святого Миколая у Золочеві. – Львів:Місіонер, 2007.– С. 34-45; Жишкович В. Іконостас церкви Святого Миколая у Золочеві // Церква Святого Миколая у Золочеві. – Львів:Місіонер, 2007.– С. 18-33.

¹⁹¹ Гупало Н. Церква Святого Миколая: історичний аспект // Церква Святого Миколая у Золочеві. – Львів:Місіонер, 2007.– С.7-8.

Правдоподібно, що якісь мулярські роботи провадились між 1592 і 1598 роками коштом магната Александра Зборовського [312]¹⁹². Проте більш ймовірно, що 28.03.1624 р. львівський єпископ-помічник Кароль Чолганський офіційно освятив наріжний камінь будівлі. Парафіяльний костел будували коштом Якуба Собеського до 1627 р. Відтак обидві споруди: церква Св. Миколая і парафіяльний костел - зводились одночасно.

Будівля костелу зазнала значних ушкоджень під час пожежі у 1691 рр. Двома роками пізніше він знову був відбудований. У такому вигляді він проіснував до 1838 р. Того року парафіяльний костел був переданий греко-католицькій громаді Золочева (тепер – церква Воскресіння Господнього), а римо-католицькій парафії передано костел у колишній колегії отців піярів. У 1841 р. коштами цієї громади на місці дерев'яної дзвіниці споруджено муровану. Наступні ремонтні роботи припадають уже на першу половину ХХ ст. 1910 р. храм перекрили бляшаним покриттям, а у 1936 р. за проектом реконструкції архітектора Лева Левинського до стіни з південного боку прибудовано простору захристію.

Хрещата у плані споруда храму складається з прямокутної у плані нави, яка переходить у вівтарну частину з гранчастою апсидою та вузьким трансептом. Нава та вівтарна частина храму перекривають циліндричні склепіння з розпалубками, а гранчасті частини – зімкненими з розпалубками. П'яти склепінь нави опираються на різьблені кам'яні підп'ятники [312]¹⁹³. Ці риси зближують цей храм з типологічно близькими конховими храмами. Середохрестя церкви увінчує баня зі світловим ліхтарем на восьмигранному барабані. Західний фасад храму завершує фронтон. А з внутрішнього боку стіни на аркаді розташовані хори храму.

¹⁹² Слободян В. Вказ. праця.– С. 25.

¹⁹³ Там само.

До найдавніших за планувально-просторовою структурою та оборонною за призначенням належить і Золочівська мурована синагога. Вона була збудована 1626 р. Сучасний дослідник цієї пам'ятки О. Бойко відзначає: «Спостерігається певна подібність архітекtonіки церкви та синагоги. Аскетичні грубі стіни синагоги (2 м), так само як церкви Св. Миколи, з «незвично вузькими видовженими півциркульними вікнами, що вказує на певний оборонний характер», укріплювали потужні контрфорси. Ймовірно, подібно до інших тодішніх синагог, зокрема тернопільської, високу брилу споруди увінчував аттик з бійницями. А в товщі західної стіни були влаштовані сходи, які вели на дах. Простора, майже квадратова зала синагоги була перекрита бочковим склепінням з дуже глибокими розпалубками над вікнами» [97]¹⁹⁴.

Таким чином, одночасно споруджені різноконфесійні сакральні споруди Золочева характеризуються спільними архітектурними рисами, з-поміж яких найбільш виразними були оборонно-захисні. Вони виявлялися у використанні під час будівництва стін каменю та цегли, їх зміцненні контрфорсами. Використання вогнепальної зброї позначилося, у першу чергу, на формі і розмірах вікон та інших архітектурних деталях.

Про польського магната Якуба Собеського (5.V.1590 – 13.VI.1646) – до цієї пори нагадують п'ятикутні бастіони на кожному розі Золочівського замку зі сторожовими вежами, прикрашеними плитами з гербами «Яніна», «Годзава», «Равич» і «Гербурт» та літерами J.S.K.K.S.K. (Jakob Sobieski, Krajczy Koronny, Starosta Krasnostawski). Утім не лише багатьом мешканцям Львівщини та туристам, а й вітчизняним науковцям-історикам є докладно відомими подробиці його життєдіяльності, причетної до історії нашого краю та інших українських земель, що перебували у першій половині XVII ст. у складі Речі Посполитої. Певна

¹⁹⁴ Бойко О. Юдейська дільниця в містобудівній структурі // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.31.

річ, що наукову оцінку різні напрямки багатогранної діяльності цієї особи отримали передусім у польській історіографії. Зарубіжні історики студіювали його родовід, політичні погляди, дипломатичну та сеймову діяльність, аналізували успішні військові операції, які він провів, опрацьовували важливу з джерелознавчого боку літературну та епістолярну спадщину цієї помітної історичної постаті [355; 356; 358; 361; 362; 369-371; 373; 378; 422]¹⁹⁵.

У вітчизняній історіографії спеціальної праці про Якуба Собеського довгий час не було. І це зрозуміло, позаяк упродовж свого життя цей репрезентант польських можновладних сил безжально придушував будь-які прояви національно-визвольних рухів, що становили загрозу пануванню шляхти на приєднаних до Речі Посполитої українських землях. Проте, мабуть, немає монографії чи статті у царині військової

---

¹⁹⁵ Barącz S. Kronika Oleska // Towarzysz duchowieństwa katolickiego.– Tarnopol, 1864. – T1. .-. S. ; Barącz S. Pamiętki miasta Zółkwi.– Lwów, 1852; Bataglia O. F. Jan Sobieski, krol Polski.– Warszawa, 1983; Charewiczowa L. Zamki króla Jana III w Małopolsce Wschodniej. – Lwów,1933; Chłapowski K. Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV.–Warszawa, 1996. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // TeKa Konserwatorska Galicji Wschodniej.– Lwow, 1892.– R.I.; Długosz J. “Pieśń o Podhorcach” Jakuba Sobieskiego // Ze skarbcza kultury.–1988.– Z. 46.; Długosz J. Jakub Sobieski 1590 - 1646. Parlamentarzysta, polityk i pamiętnikarz.– Warszawa, 1989.; Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt.– Kraków, 1999-2000.; Dziechcińska H. Les doux rclations que fit Jacques Sobieski de ses voyages en Europe, sur le fond des ecrits de voyage de son epoque // Filologia e letteratura nei pacsi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti.– Roma, 1990.; Dziegielewski J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV.– Warszawa, 1992.; Dziegielewski J. O tolerancje dla zdominowanych.– Warszawa, 1986.; Filipczak Kocur A. Sejm zwyczajny z r. 1629.–Warszawa, 1979.; Filipczak Kocur A. Trzeci raz pod laską Jakuba Sobieskiego // Zesz. Nauk. WSP w Opolu. Historia 1981.– Nr. 18.; Sereyka J. Jakub Sobieski - przywódca izby poselskiej // Sobótka.– 1980.–R. 35.– Z. 2.; Sereyka J. Marszałkowie izby poselskiej za Zygmunta III // Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi.– Warszawa, 1989.; Sereyka J. Parlamentarzyści drugiej polowy panowania Zygmunta III Wazy.– Opole, 1989.; Sereyka J. Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629-1632).– Opole, 1966.; Sereyka J. Sejm zawiedzionych nadziei.– Opole, 1981.; Sereyka J. Spór o wakanse na sejmie warszawskim 1627 r. // Spraw. Opolskiego Tow. Przyj. Nauk za 1965.– Opole, 1966.; Sereyka J. Walka o incompatibilia na sejmie warszawskim 1627 r. // Spraw. Opolskiego Tow. Przyj. Nauk za 1966.– Opole, 1968.; Serwański M. Francja wobec Polski w dobie wojny trzydziestoletniej.– P., 1986. ; Sobieraj M. Mecenas rodziny Sobieskich nad zakonami // Summariun.–1976.– Nr. 5. 1976 (1979); Tomaszek A. Projekt orderu Niepokalanego Poczęcia NMP // Odrodzenie i Reformacja w Polsce,1987.– T. 32. ; Trawicka Z. Działalność parlamentarna Jakuba Sobieskiego w latach 1613-1646 // Spraw. z Posiedzeń Kom. Nauk. PAN Oddz. w Kr.1972.– T. 16.; Trawicka Z. Pozasejmowa działalność polityczna Jakuba Sobieskiego // Sobótka.– 1980.– R. 35.– Z. 2. ; Trawicka Z. Sprawy gospodarcze Jakuba Sobieskiego // Kieleckie Studia Hist.– Kielce, 1977.; Trawicka Z. Studia Jakuba Sobieskiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce.–1969.– T. 14. ; Trawicka Zofia. Jakub Sobieski. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007. ; Tyszkowski K. Ojciec króla Jana: Jakub Sobieski, kasztelan krakowski // Tygodnik ilustrowany.– 1933.– № 19.; Webersfeld E. Jaworów.– Lwów, 1909.; Widawski J. Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku.– Warszawa, 1973. Wierzbicki L. Zamek w Olesku // TeKa Grona Konserwatorów Galicji Wshodniej.– Lwów, 1892.; Wójcik Z. Jan III Sobieski.– Warszawa, 1991.

історії чи оборонного будівництва на теренах Західної України періоду першої половини XVII ст., у якій би не знайшлося бодай згадки про Якуба Собеського [91; 93; 133; 138; 231; 256; 257; 261; 262; 284; 295; 334]¹⁹⁶. Прогалина в останні роки заповнена джерелознавчою монографією Д. Вирського, на сторінках якої розглядаються деякі мемуарні твори цього магната [189]¹⁹⁷.

Детальне ознайомлення з доступними нам працями зарубіжних та вітчизняних учених переконує, що одним із питань, найменш вивчених у вітчизняній історіографії, застається питання особистого внеску Якуба Собеського у справу захисту етнічних українських земель у складі Речі Посполитої від нападів збройних сил Османської імперії та правителів Кримського ханату, а також його діяльність, пов'язана з укріпленням давніх та будівництвом якісно нових оборонних споруд у належних йому

¹⁹⁶ Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія”. – Львів, 2003.; Бевз М. Жовква – ренесансне ідеальне місто. Українська реалізація концептуальної схеми П’єтро Катанео // Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви. Проблеми охорони, реставрації, використання / Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару. – Жовква; Львів, 1998.; Возницький Б. Замок в Олеску. – Львів, 1977.; Гупало Н. Равелін // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146.; Гупало Н. Замок як зразок шляхетського житла XVII – XVIII сторіч // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. ; Гупало Н. Історичні постаті Золочівського замку // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. ; Гуцал П., Лукачат М. Зборів // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2004.; Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (пер. Ю.А.Мыщыка) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1985.; Каркулевський В. Золочівський замок – неприступна фортеця XVII століття // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146.; Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Вид. 2-ге. – Львів, 2009.; Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич. [За редакцією В.Антоновича] / [пер. з рос. І.С.Голуб; передм. В.С.Мороза]. – Дніпропетровськ, 2006.; Оконченко І. Дослідження міських укріплень Жовкви XVI-XVIII ст. // Жовква крізь століття. Науковий збірник. Вип. 1. – Жовква, 2010.; Оконченко О. Дослідження оборонних укріплень ядра Жовківського замку станом на перший період уфортифікування // Жовква крізь століття. Науковий збірник. Вип. 1. – Жовква, 2010.; Оконченко О., Оконченко І. Муровані укріплення Жовкви // Народознавчі зошити. – 2004. – №5-6. Омельчук Б. Архітектурно-ландшафтні вподобання Марії-Казимири д’Аркуїн та будівельні нововведення в оборонних замках-резиденціях Галичини останньої третини XVII ст. // Жовква крізь століття. Науковий збірник. Вип. 1. – Жовква, 2010.; Омельчук Б. Оборонні споруди Золочева у XV-XVII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. Вип. VI. – Луцьк, 2010.; Перналь Андрій Б., Ессар Денніс Ф. Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998.; Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. Каталог-інформатор. – Львів, 2008.; Соломко Р. Олеский замок. – Львів, 2004.; Хотинська війна (1621 р) / Г.Грабянка, С.Величко, Й.Мюллер. – К., 1991.; Целуйко О.П. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження. Автореф. дис... к.і.н. за спец. 07.00.06. – Львів, 2003.

¹⁹⁷ Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).

приватних та державних маєтках, розташованих переважно на теренах Львівщини. До наших завдань не входить написання життєпису Якуба Собеського з «українського погляду» чи з'ясування його місця у вітчизняній історії. Просопографічний аналіз вимагає значно більшого обсягу та залучення набагато ширшого кола джерел різних видів та типів. З огляду на нашу зацікавленість історією оборонного будівництва у Львівській землі упродовж XV – XVII ст. у цьому підрозділі ставимо за мету на конкретних прикладах висвітлити роль Якуба Собеського як організатора фортифікаційного будівництва нового зразка та докладніше проаналізувати його погляди, найперше у військовій справі Речі Посполитої, та судження про устрій українського козацтва.

У біографічних даних Якуба Собеського найбільше зацікавлення викликають ті факти, які дають уявлення про формування його як особистості та набуття ним навичок воєначальника. Правдоподібно, що Якуб Собеський – наймолодший син польського магната, люблінського воєводи Марека Собеського (1549-1605) і Ядвіги Снопківської (1556-1589), народився у Золочеві – одному з найбільших галицьких родинних маєтків. Як ймовірне місце його народження називається також і місто Жовква [370; 395]¹⁹⁸.

Батько подбав про те, аби дати синові належну освіту та підготувати його до державної чи військової служби. Вихователем на домашнім учителем Якуба був відомий польський поет Шимон Шимонович (1558-1629) [369]¹⁹⁹. Саме від нього Якуб мав змогу дізнатися про історичне минуле не лише Польщі, а й України, на землях якої осів його рід. Не виникає жодного сумніву, що Якубові, як учневі цього поета були відомі

¹⁹⁸ Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt.– Kraków, 1999-2000; Łoski J. Jan Sobieski, jego rodzina, towarzysze broni i współczesne zabytki.– Warszawa, 1883. Tyszkowski K. Ojciec króla Jana: Jakub Sobieski, kasztelan krakowski // Tygodnik ilustrowany.– 1933.– № 19.

¹⁹⁹ Szymon Szymonowic – poeta wciąż aktualny. Materiały z sesji naukowej Zamość, 24 października 2008. – Zamość, 2008.

не тільки його панегірики, драми, оди, гімни, епіталами чи ідилії, а й писання більш зрозумілі для шляхетського сина та майбутнього воїна. Відомо, що перу Шимоновича належали твори дещо іншого змісту: жалісна пісня-тріумф «Aelinorean», присвячена відбиттю нападу татарської орди 1589 р., чи твір під назвою «Tropheum Stanislai Zolkevii Scythis caesis, fugatis» («Знак Тріумфу Станіслава Жолкевського по погромі та прогнанні Татар» (Замостя, 1606) про звитяжну битву з ординцями над Удичем у грудні 1605 р., переможним походам померлого Я. Замойського та перемогу Я.К. Ходкевича над шведами під Кірхольмом у вересні 1605 р [369; 370; 422]²⁰⁰. Мабуть, за настановою того ж таки Шимоновича, Якуб продовжив навчання у престижній у ті часи та відкритій за ініціативи його наставника Замойській академії «для Русі» та Краківському університеті (1604-1606) [357; 370]²⁰¹. У цих навчальних закладах він вивчав твори стародавніх і сучасних йому авторів, поетів, юристів та істориків. Найбільшу увагу Якуб Собеський приділив вивченню французької, італійської та іспанської мов, якими володів вільно, а також пізнанню культури Західної Європи [369]²⁰².

Невдовзі, наслідуючи приклад інших представників шляхетського стану, молодий Собеський навесні 1607 р. виїхав до Парижа, де упродовж чотирьох наступних років продовжив студії та час від часу здійснював ознайомчі поїздки до Англії, Нідерландів, Німеччини, Іспанії, Португалії, Франції, Савойї, Італії та Австрії [369; 370]²⁰³. У перерахованих країнах його приймали перші особи: французький король Генріх IV (став свідком його вбивства, поховання а також коронації нового короля – Людовіка

²⁰⁰ Długosz J. Jakub Sobieski 1590 - 1646. Parlamentarzysta, polityk i pamiętnikarz. – Warszawa, 1989. Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt. – Kraków, 1999-2000.; Trawicka Z. Jakub Sobieski. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007.

²⁰¹ Barycz M. Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich. – Kraków. 1984. Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt. – Kraków, 1999-2000.

²⁰² Długosz J. Jakub Sobieski 1590 - 1646. Parlamentarzysta, polityk i pamiętnikarz. – Warszawa, 1989.

²⁰³ Długosz J. Jakub Sobieski 1590 - 1646. Parlamentarzysta, polityk i pamiętnikarz. – Warszawa, 1989. Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt. – Kraków, 1999-2000.; Trawicka Z. Jakub Sobieski. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007.

XIII), король Англії Яків I Стюарт, намісник Нідерландів Маурицій Оранський, іспанський король Філіп III, папа Павло V та імператор Мацей I, знайомився з багатьма західноєвропейськими вченими, політиками, представниками аристократичних родів та воєначальниками [370]²⁰⁴.

Під час цих вояжів спостережливий молодий чоловік старанно занотовував свої враження у своєму першому щоденнику, записи якого охоплюють 1607-1613 рр., є цінним джерелом для вивчення європейської історії і культури, у тому числі й у площині європейської кастеології [370]²⁰⁵.

Повернувшись у 1613 р. додому, Якуб увійшов до складу почту королевича Владислава (майбутнього польського короля Владислава IV Вази) та поринув у вир бурхливого політичного життя країни [369]²⁰⁶. Упродовж 1613-1616 р. він був призначений королівським легатом на сеймик та тричі його обирали послом від Люблінського та Волинського воєводств [370]²⁰⁷.

Нагадаємо, що польський королевич був одним із претендентів на престол Московської держави і обстоювати йому це прагнення 1617 р. на чолі власної гусарської хоругви допомагав і Якуб Собеський, вирушивши у складі польського війська, очолюваного гетьманом Яном Каролем Ходкевичем, у московський похід. Свій перший бойовий досвід він здобув під час облоги Московського кремля, під стінами якого отримав поранення, а після одужання мав змогу набратися й дипломатичного досвіду, взявши участь як військовий комісар у підготовці та укладенні Деулинського перемир'я 1618 р. Ці події він знову ж таки відтворив у

²⁰⁴ Jakub Sobieski. Peregrynacja po Europie 1607-1613. Droga do Baden. / Wyd. J. Długosz.– Wrocław, 1991.

²⁰⁵ Jakub Sobieski. Peregrynacja po Europie 1607-1613. Droga do Baden. / Wyd. J. Długosz.– Wrocław, 1991.

²⁰⁶ Długosz J. Jakub Sobieski 1590 - 1646. Parlamentarzysta, polityk i pamiętnikarz.– Warszawa, 1989.

²⁰⁷ Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt.– Kraków, 1999-2000.

особистих щоденникових записах відомих, як «*Diariusz ekspeditej moskiewskiej*» («Щоденник експедиції московської») [44]²⁰⁸.

Наступною подією, що виявила неабиякі воєначальницькі риси Якуба Собеського, стала Хотинська війна 1621 р. 13 вересня у таборі під Хотином йому було доручено виголосити перед прибулими на допомогу українськими козацькими підрозділами промову, у якій Собеський від імені польського короля і урядовців закликав за його словами цих жертвних та героїчних воїнів продовжувати служіння державі, незважаючи на перебої у їх постачанні та платні. Педантичний Якуб й тут вів щоденник, записи якого лягли в основу більш розширеного латиномовного твору, опублікованого у Гданську 1646 р. під назвою «*Commentariorum Chotinensis belli libri tres*» («Коментарів Хотинської війни 3 книги»).

Працю «*Commentariorum Chotinensis belli libri tres*» неодноразово перекладали польські та цитували українські історики. Сучасний історик Д. Вирський, детально проаналізувавши доволі великий за обсягом уривок цього твору під назвою «Походження, життя та звичаї козаків запорізьких», дійшов висновку про добру особисту обізнаність автора з предметом. У площині наших зацікавлень найбільший інтерес викликають ті його фрагменти, які характеризують військову організацію козацтва.

Насамперед слід відзначити, що Якуб Собеський, який укладав з козацькими зверхниками Куруківську угоду та після якої, як самовидець, характеризував українських козаків у своєму творі, відзначав: «досі далеко поміж різними племенами слава, що про них поширюється». Як і решта його попередників та сучасників, до традиційної точки зору про українську («руську») етнічну основу козацтва, Якуб Собеський, будучи

---

²⁰⁸ Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).

виразником поглядів польської магнатерії, все ж не проминув додати, що час від часу козацькі лави поповнюються європейськими шляхетськими елементами, особливо тими, які вчинили злочини чи вимушені переховуватися від покарання: «Майже усі вони з Русі походження ведуть, хоча чимало з Велико- та Малопольщі шляхтичів, на позбавлення честі засуджених, а деякі з Німеччини, Галлії, Італії, Іспанії навіть, через вироки за злочини вигнані, між ними знаходяться» [44]²⁰⁹. Для останніх головною умовою перебування у козацькому товаристві було дотримання православ'я, використання української мови та прийняття «козацької» прізвищевої назви: вони «релігії Грецької сповідання дотримуються, рутенську мову уживають, відкидають походження – якщо навіть хто [досі] носив знатне, плебейські імена приймають, і вони, для усього громадянства померлі, дике життя вести змушені» [44]²¹⁰. Цікавим є й таке враження Якуба Собеського: на Запоріжжі «до занепаду військової дисципліни, усі на хоругви та полки поділені, в цілковитій покорі, і, постійно у війні вправляючись, жили та, ніби до гніздівля якогось прив'язані, палестру цю задля інших занять покинути злочином вважають» [44]²¹¹. Далі автор доволі поверхово характеризував господарські заняття козаків та переходив одразу до тих аспектів, які цікавили його у козаччині найбільше: сухопутні та морські походи, військова організація та інституції. Свідчення про останні опускаємо за браком місця та як предмет тематично іншого дослідження.

Якуб Собеський акцентував, що запорожці переважно «в Очаківських полях найщасливіше часто з татарами б'ються та славою за майно сплачують, нападами приморським областям турків загрожують

²⁰⁹ Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).

²¹⁰ Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).

²¹¹ Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).

безупинно» [44]²¹². Як людина добре обізнана з військовою справою, він особливо відзначував бойові якості запорізької флотилії: «До війни морської найпридатнішими [козаків] тривалий зробив досвід...Плавають на човнах, які з бортів на кшталт дощок пуками з очерету, вигаданими проти бур та хвиль моря, обв'язують і, досконало легкі, вони важкими галерами турків найчастіше заволодівають» [44]²¹³. Не менше захоплення у Якуба викликали й запорізькі піхотинці – основа основ військової організації Січі: «Багато з них [запорожців] списів не вживає, але рушниць – усі. Цим створюють армії Корони Польської можливість дорівнюватись найпотужнішій у світі земних володарів піхоті». Безумовно, не оминуто у творі увагою й організацію польових укріплень та їх оборонних якостей – таборів: «Стан також вправно в кількох порядках роблять з возів, за нормами найсильніших оборонних укріплень, який Табір називають і проти ворогів натиску крайнього в ньому шукають сховку» [44]²¹⁴. Як бачимо, щоденникові записи та мемуари Якуба Собеського є цінним писемним джерелом для характеристики військової організації запорізького та реєстрового козацтва у першій половині XVII ст.

У червні 1624 р. відбувся один із найбільших нападів орд кримських татар на українські землі [222]²¹⁵. Якуб Собеський взяв участь у переможній битві, очоливши один із загонів польного гетьмана Станіслава Конєцпольського [370]²¹⁶. Роком пізніше разом з останнім він брав участь у придушенні козацького повстання під проводом Марка

²¹² Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).

²¹³ Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).

²¹⁴ Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).

²¹⁵ Мазур О., Киричук Ю. Роксолана і набіги орд кримських і османських феодалів на українські землі у 20—50 рр. XVI ст. // Рогатинська земля: історія та сучасність. – Львів, 1995.

²¹⁶ Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt. – Kraków, 1999-2000.

Жмайла та підписанні відомої Куруківської угоди. Вірогідно, що саме Якуб Собеський був автором анонімного щоденника про ці події [44]²¹⁷. У 1633 р. доля знову звела Конєцпольського та Собеського, цього разу у антитурецькій військовій кампанії на Поділлі. Довголітнє приятелювання між обома магнатами мало наслідком й написання цінного для нас джерела, а саме вірша «Pieśń o Podhorcach» («Пісня про Підгірці», 1640 р.), у якому Якуб уславлював Підгорецький замок-палац – могутню твердиню і водночас розкішну галицьку палацову резиденцію, що призначалася «для втіх та відпочинку по трудах воєнних» коронного гетьмана Конєцпольського. Підгорецький замок зводився на його замовлення упродовж 1635-1640 рр. за проектом архітектора Андреа дель Аква у стилі пізнього Ренесансу.

Описуючи цю будівлю, яка і сьогодні вражає своєю величчю, Якуб Собєцький мав змогу порівняти її з не менш уфортифікованою та гарною власною резиденцією. Це нині відреставрований та відомий далеко поза межами України Золочівський замок, де у наш час розміщено експозицію Львівської галереї мистецтв [260]²¹⁸. Якуб Собєцький був багатим землевласником та повноцінним магнатом. Досить пригадати, що одразу після смерті батька він отримав у спадок з братом Яном місто Золочів із навколишніми селами у Львівській землі Руського воєводства і частину Гельчева – у Люблінському воєводстві [370]²¹⁹. Частина батькової спадщини дісталася у пожиттєве володіння Якубовій мачусі Катерині з дому Теньчинських, проте він фактично контролював і цю частину маєтностей. У 1627 р. помер, не залишивши нащадків, його брат Ян, і братова частина вітцівщини так само стала власністю Якуба. Біля 1630 р.

²¹⁷ Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).

²¹⁸ Омельчук Б. Оборонні споруди Золочева у XV-XVII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. Вип. VI.– Луцьк, 2010.

²¹⁹ Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt.– Kraków, 1999-2000.

він набув право володіння Зборовом у Львівській землі [134]²²⁰. У 1631 і 1635 рр. Собеський купив від братів Сененських розташований неподалік Золочева маєток з центром у Поморянах (2 міста, 29 сіл і чималий лісовий масив) [370]²²¹.

Значно збільшились маєтки Якуба Собеського після другого його одруження у 1637 р. зі Софією Теофілією Даниловичівною (1607-1661), донькою Яна Даниловича (1570-1628) і Софії Жолкевської (1590-1634). Як посаг за дружиною до його маєтностей додалися практично усі помістя Жолкевських і частина майна Даниловичів: місто Жовква з прилеглими місцевостями та одинадцятьма селами, а також волостями: Яричівською (місто Новий Яричів, 11 сіл і лісовий масив Копаня), Озерянською (місто Озерна, 9 сіл та довколишні ліси), Куликівська (місто Куликів і 19 сіл), Маркопольська (місто Маркополь, 12 сіл та ліси), містечко Сасів. На теренах Наддніпрянської України Якубу Собеському дісталася також Бориспільська волость з містом та 20 селами. У 1640 р., засвідчуючи подяку за добре до неї ставлення, мачуха Якуба заповіла свої маєтності у Люблінському повіті (Гельчев, Косарув, Пілашковіце, Собіцька Воля), а також Блудів у Волинському воєводстві, його дітям. Окрім того, Собеський був власником двох невеликих садиб у Львові, садиби у Варшаві і палацу в Любліні [370]²²². 1640 р. він купив у кармелітів розкішну кам'яницю Корняктів у Львові.

Та перерахованими вище містами, селами, землями та угіддями власності Якуба Собеського не обмежувались. Значну частину прибутків давали пожалувані йому королем державні маєтки. До 1630 р. Якуб тримав успадковані по батькові королівщини у Галицькій землі і на

²²⁰ Гупало Н. Історичні постаті Золочівського замку // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146

²²¹ Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt. – Kraków, 1999-2000.

²²² Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt. – Kraków, 1999-2000

Волині. Окрім отриманого у спадок Яворівського [424]²²³ і Красноставського староств у 1646 р., йому дістались ще й Крехівський у Руському воєводстві та Щуровицький – у Белзькому – державні маєтки [370]²²⁴.

Собеський піклувався про господарський розвиток і захист свого майна. Приміром, він одразу ж відбудував та впорядкував знищені під час нападу кримських ординців Поморяни.

Розпочнемо із назви поселення, де постала ця твердиня. За одним народноетимологічним тлумаченням назва Поморяни походить від давнього ставу, що виглядав наче море і простягався від села Коропець до міста Бережани на Тернопільщині, за іншим – від “помору” (мору, епідемії) – доволі частого явища у середньовічній історії. Більш правдоподібним, на наш погляд, є твердження відомого українського мовознавця М. Худаша, який приймає цю назву як катойконім на –ани від хороніма Помор’я із первісним значенням ‘вихідці, переселенці з Помор’я’ [332]²²⁵. Так само гіпотетичним вважаємо й таке твердження із Вікіпедії: “Поселення, де зараз є містечко Поморяни, виникло у давнину, вже в XIV ст. тут існував замок українських шляхтичів Свинок, що його побудував Микола Свинка, який отримав велику ділянку землі від короля Казимира над Золотою Липою. За “Поморянською хронікою”, першими жителями Поморян були 32 українські родини і дві єврейські.” [295]²²⁶.

Про український можновладний рід Свинок та факт земельного надання Казимира невідомо нічого. Ця прізвищева назва з доволі прозорою етимологією могла фігурувати заледве чи не в усіх

²²³ Webersfeld E. Jaworów.– Lwów, 1909.

²²⁴ Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt.– Kraków, 1999-2000

²²⁵ Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов’янських автохтонних від композитних скорочених особових власних імен) / Михайло Худаш. – К.: Накова думка, 1995. – 362 с.

²²⁶ Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. Каталог-інформатор. – Львів, 2008.

слов'янських народів. Згадуваний вище Б.Заморський покликається на документ з архіву Поморянського замку від 1497 р., у якому зазначено, що Миколай Свинка (Mikołaj Świnka) був фундатором “zamku i włości Pomorzani” [62]²²⁷. Пойменований автор полемізує зі своїм співвітчизником, істориком С. Сарніцьким, який побудову Поморянської твердині приписував львівському каштелянові та подільському воєводі Янові Сенінському. З того ж таки поморянського документа нібито випливає, що правнучка Миколая Свинки Анна Скарбкова, беручи шлюб з теребовлянським каштеляном Зигмунтом, принесла як посаг у родину Сенінських села Поморяни, Кальне з прилеглими землями [62]²²⁸. На підставі все того ж таки документа Б.Заморський аргументовано спростовує інше твердження С. Сарніцького, згідно з яким, власниками Поморян нібито були представники шляхетського роду Кирдеїв [62]²²⁹. Таким чином, незаперечним фактом, видається, є лише один – Миколай Свинка був дідичем Поморян та, правдоподібно, представником польського роду, з якого походили гнезненський архієпископ Якуб Свинка (1285), особистий секретар короля Владислава Ягайла канонік Адам Свинка та львівський хорунжий Ян Свинка з Поморян, згаданий у актовому документі Поморянського замку під 1463 р. та у числі учасників конфедерації Львівської землі та Жидачівського округу у 1464 р. [62]²³⁰.

Під 1437 р. у замкових актах поселення Поморяни (перша писемна згадка під 1404 р.) фігурує як *oppidum*-твердиня. Правдоподібно, що попередником мурованого Поморянського замку була дерев'яна фортеця “Кораб”, можливо, побудована ще за княжих часів, але її конструктивні

²²⁷ Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana / Bronisław Zamorski. – Lwow,–1867. – 184 s.

²²⁸ Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana / Bronisław Zamorski. – Lwow,–1867. – 184 s.

²²⁹ Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana / Bronisław Zamorski. – Lwow,–1867. – 184 s.

²³⁰ Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana / Bronisław Zamorski. – Lwow,–1867. – 184 s.

особливості та час функціонування можуть бути уточнені тільки після ретельного археологічного обстеження нинішньої замкової території і суміжних ділянок, оточених у середньовіччі з трьох боків ставками та річками Золота Липа і Махнівка. На жаль, період функціонування Поморянської дерев'яної фортеці у писемних джерелах XV ст. фактично не відображено. Лише на підставі деяких фактів можемо припустити, що ці укріплення були доволі міцними. Завдяки проведеними свого часу відомим галицьким краєзнавцем А. Шнайдером дослідженням, нині ми маємо змогу уявити, як виглядав первісно мурований Поморянський замок. Будівництву твердині передували масштабні земляні роботи зі спорудження насипу. На ньому й було закладено чотирикутної форми замок з кутовими напівкруглими баштами. Ця конфігурація прочитується на відомій карті фон Міга та пізніших планах Поморян з 1845-1850 рр. [284]²³¹.

У самому насипі вимуровано підземні склепінчасті переходи, що з'єднували приміщення “долішньої артилерії”: льохи, арсенал, склади, господарські приміщення тощо. У стінах цих приміщень навсід обшарпановано стрільниці (бійниці) – невеликі отвори для ведення стрільби з вогнепальної зброї. Над цими приміщеннями розташовувались склепінчасті приміщення “верхньої артилерії”, що призначалися для залоги замку і слуг. Над ними будівельники вивели стіни “поверхових склепінчатих кімнат”, у яких архітектор так само передбачив у деяких місцях отвори для стрільби квадратної форми заввишки дві стопи (стопа “коронна” – 298 мм). З північного боку між обома баштами було споруджено міцний мур на валу. У середині валу розміщувалися стайні. У мурі завдовжки до 400 стіп споруджено браму з надбрамними приміщеннями з бійницями та зведеним мостом. Отже, північний бік

²³¹ Перналь Андрій Б., Ессар Денніс Ф. Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998.

Поморянського замку був укріплений найбільше. Це пояснюється тим, що зі східного, південного та західного боку з оборонними укріпленнями межували водойми, а з північного і, частково, північно-західного боку – штучний глибокий рів і вал, позаяк саме з цього боку замок був найбільш доступний. Усі сторони замку були завдовжки 150 стіп: фасадна і задня сторони шириною 30 стіп, бічні сторони – 45 стіп. Дитинець довжиною до 800 стіп оперізували мури до 400 стіп. Нижче від замку і мурів поморянці насипали ще один вал на якому в кількох місцях забили міцні палі. Початково поселення (до 80 димів на площі бл. 100 моргів) займало невелике узвишся посеред боліт і водойм, що було укріплене високим валом. У північно-східній стороні замкові вал та рів примикали до містечкових укріплень. У цій частині Поморян існував ще й замочок (поблизу пізнішої ратуші). До цієї меншої оборонної будівлі, оточеної дерев'яною забудовою міщан, вели три звідні мости та брами (Золочівська, Дунаєвецька та Зборівська). Поблизу Золочівської брами була оборонна церква. У східній частині міського валу мешканці спорудили муроване приміщення для виробництва пороху та інших вогнепальних речовин [62]²³².

Спустошені під час набігів села Собеського населялись прибулими українськими, польськими і татарськими поселенцями. Він ініціював створення поселення для ветеранів Хотинської війни, назване Райтарщизна. Мешканці цього населеного пункту повинні були повинні були займатися виключно військовим ремеслом [370]²³³.

Собеський клопотався також про врегулювання прав міських самоврядних структур. Незважаючи на те, що у його маєтках переважала панщизняна система, цей магнат мав опінію опікуна своїх підданих і

²³² Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana / Bronisław Zamorski. – Lwów, –1867. – 184 s.

²³³ Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt. – Kraków, 1999-2000.

траплялися випадки, що саме у його володіннях знаходили притулок покріпачені втікачі з інших теренів. Як засвідчують писемні джерела та спеціальні дослідження, найбільший прибуток приносили у скарбницю Собеського обробіток землі та зібране збіжжя, розведення волів, рибний промисел та лісокористування [370]²³⁴. Позаяк майже усі маєтки Якуба простягались на так званих «татарських шляхах» [171]²³⁵, то особлива увага зверталася саме на оборону поселень Руського, Белзького та Волинського воєводств.

Майже всі міста, містечка і навіть більші поселення, були укріплені. У містах були оборонні замки із військовими залогами. Обов'язок захисту та зміцнення оборонних споруд Собеський наклав на всіх міщан. З цією метою він інколи навіть вдавався до непопулярних заходів. Так, аби не позбавляти свої приватні міста людей спроможних до захисту, він заборонив передачі нерухомості на користь Костелу [370]²³⁶. У Львові Якуб заснував (разом з дружиною Теофілією) монастир і костьол для босих кармеліток (1641-1643), що також увійшов до числа важливих інкастельованих споруд міста [425]²³⁷.

Особливо магнат піклувався про свої резиденції. Перший палацовий комплекс він звів у містечку Заблудові. У 1627-37 рр. Якуб Собецький резидував переважно у Золочеві. Саме тут були проведені найбільш масштабні будівельні роботи: проведено реставрацію давніших споруд і будівництво нових укріплень [135; 133; 134; 168; 260]²³⁸.

²³⁴ Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt.– Kraków, 1999-2000.

²³⁵ Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI—XVI ст. // Жовтень. – 1986. – № 6.

²³⁶ Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt.– Kraków, 1999-2000.

²³⁷ Widawski J. Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku.– Warszawa, 1973.

²³⁸ Возницький Б. Замок в Олеську.– Львів, 1977; Гупало Н. Равелін // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145; Гупало Н. Замок як зразок шляхетського житла XVII – XVIII сторіч // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146. Гупало Н. Історичні постаті Золочівського замку // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146; Каркулевський В. Золочівський замок – неприступна фортеця XVII століття // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146. Качур І. Жовква, Золочів, Олесько та Підгірці в мемуарах Франсуа-Поля Далерака (1680-ті роки) // Треті «Ольжині читання».– Пліснеськ, 31 травня 2008 року.– Львів, 2009; 20.

Відомо, що у часи Якуба Собеського у військовій справі великого значення набула артилерія. Будівництво великих кам'яних фортець потребувало величезних зусиль і тривало досить довго, а потужні гармати вже тоді були спроможні розтрощити будь-які стіни. Тому необхідно було щось змінювати в технологіях фортифікації. У Західній Європі, у тому числі й Речі Посполитій, архітектурні інновації вже широко втілювались у життя. Однією з нових технологій стала система будівництва оборонних споруд, що у фаховій літературі отримала назву «голландської».

Особливість цієї системи полягала в тому, що основою укріплення був величезний земляний вал, який із зовнішнього боку укріплювався кам'яними брилами та стіною. Цей вал був повернутий крутим зрізом схилу у бік супротивника. Усередині земляного валу часто будували комунікації та каземати, а саме укріплення мало форму прямокутника, у центрі якого розташовувались житлові споруди, а на кутах – п'ятикутні бастіони, збудовані за тим самим принципом. Найчастіше подібне укріплення зводилось на високому пагорбі та оточувалось ровом. Основною його перевагою була незначна, порівняно з кам'яними форпостами, руйнація під час артобстрілу, швидкий ремонт пошкоджень після завершення бойових дій, зумовлений перш за все пластичністю та дешевизною місцевого будівельного матеріалу.

Називати подібну систему абсолютно новою для першої половини XVII ст. не можна. Винайшли її значно раніше появи на полях боїв артилерії. Єдиною справді інновацією стало зміцнення земляного валу товстою кам'яною стіною. Подібні принципи фортифікації залишились актуальними навіть у XX столітті, адже саме спорудження ескарпів –

Омельчук Б. Архітектурно-ландшафтні вподобання Марії-Казимири д'Аркуїн та будівельні нововведення в оборонних замках-резиденціях Галичини останньої третини XVII ст. // Жовква крізь століття. Науковий збірник. Вип. 1.– Жовква, 2010. 21. Омельчук Б. Оборонні споруди Золочева у XV-XVII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. Вип. VI.– Луцьк, 2010.

високих (2-3 м) крутих зрізів схилу місцевості, повернутих до супротивника, було одним з найефективніших засобів оборонного призначення. За цією ж технологією збудували й Золочівський замок.

Після 1637 р. Якуб Собеський переважно резидував у Жовкві. Ми не зупинятимемося докладно на історії спорудження окремих пам'яток чи оборонних споруд Жовкви, про які існує численна популярна та наукова література [295]²³⁹. Нагадаємо лише, що історія міста розпочинається із закладення у 1594 р. замку польським коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Після його загибелі разом із батьком Богдана Хмельницького у битві під Цецорою у 1620 р. Жовква кілька разів переходила з рук у руки: від Яна Жолкевського (+1623) і Регіни з Гербуртів (+1626) до Даниловичів: Софії з Жолкевських (+1634) і її сина Станіслава (+1636), а відтак – до Собеських: Теофілії з Даниловичів (+1661) та її сина Яна Собеського. На зламі XVI-XVII ст. місто відійшло королівським синам Константинові (+1726) та Якубу (+1737).

Правдоподібно, що розпланування Жовкви за принципом «ідеальних міст» доби Ренесансу здійснив її архітектор Павло Щасливий [93; 256; 257]²⁴⁰. У XVII ст. Жовківський замок став резиденцією Якуба Собеського, а пізніше – його сина – польського короля Яна III Собеського [355]²⁴¹.

Із мемуарів французького дипломата Франсуа-Поля Далерака дізнаємось: «Жовква є одним із найкращих містечок на Русі, що зумовлено його статусом резиденції королівського двору; а крім того,

²³⁹ Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. Каталог-інформатор. – Львів, 2008.

²⁴⁰ Бевз М. Жовква – ренесансне ідеальне місто. Українська реалізація концептуальної схеми П'єтро Катанео // Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви. Проблеми охорони, реставрації, використання / Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару. – Жовква; Львів, 1998; Оконченко О., Оконченко І. Муровані укріплення Жовкви // Народознавчі зошити. – 2004. – №5-6; Оконченко І. Дослідження міських укріплень Жовкви XVI-XVIII ст. // Жовква крізь століття. Науковий збірник. Вип. 1. – Жовква, 2010; Оконченко О. Дослідження оборонних укріплень ядра Жовківського замку станом на перший період уфортифікування // Жовква крізь століття. Науковий збірник. Вип. 1. – Жовква, 2010.

²⁴¹ Barącz S. Kronika Oleska // Towarzysz duchowieństwa katolickiego. – Tarnopol, 1864. – T1.; Osiński M. Zamek w Żółkwi. – Lwów, 1933.

великою кількістю багатих євреїв, яким дозволили тут осісти, ба близьким сусідством зі Львовом. У місті є дійсно королівський замок, увесь із цегли і досить гарної будови, та домініканський монастир, заснований матір'ю теперішнього короля, яка вклала надзвичайно багато коштів у відновлення костелу, одного з найгарніших у Польщі, навіть запросила з Італії художників для розпису склепінь. Парафіяльний костел представляє собою ще кам'яну будівлю досить гарної архітектури в італійському стилі, з куполом посередині, який ззовні покритий тонкою міддю, а зсередини – повністю свинцевий... Всередині він гарно оздоблений, особливо вражають чотири гарні мармурові гробниці з останками стількох же високовельможних панів і пань та мармурові статуї, які здіймаються над вченими написами. Крім цих видатних пам'яток, є дві картини, на яких зображено дві знамениті баталії, виграні поляками під проводом двох жовківських вельмож. Найзнаменитішою є перемога, яку вони отримали над московинами за правління Жигмунда III у битві під Клушином...Цю пам'ятну битву виграв дід теперішнього короля по материнській лінії, ім'я якого походить, згідно з польським звичаєм, від назви Жовківської землі – Станіслав Жолкевський... Навпроти цієї давньої пам'ятки знаходиться подібна, але вже сучасна картина, яка зображає знамениту Хотинську битву. Її виграв у турків внук цього славного Жолкевського, великий маршалок і коронний гетьман Собеський, який також прославив своє ім'я... [168]²⁴².

Розглянуті вище факти дають підставу до певних висновків. Якуб Собеський, належачи до одного з найбагатших та найвпливовіших родів Речі Посполитої наприкінці XVI – XVII ст. зробив блискучу кар'єру, що дало йому змогу увійти до політично-економічної верхівки країни. Він проявився найперш як політичний діяч. Обіймаючи важливі сеймові,

²⁴² Качур І. Жовква, Золочів, Олесько та Підгірці в мемуарах Франсуа-Поля Далерака (1680-ті роки) // Треті «Ольжині читання». – Плісеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009.

двірські та земські уряди, кілька староств та економій у Руському, Белзькому, Волинському та Київському воєводствах, беручи благополучні для нього шлюби, які дозволили зосередити великий економічний потенціал у межах однієї родини, Якуб по суті підготував ґрунт для майбутнього злету політичної кар'єри свого чина Яна, який був обраний кололем. Боронячи найперше власних інтересів, Собеський об'єктивно сприяв зміцненню багатьох укріплень у населених пунктах північної частини Львівської землі, а такі приватновласницькі міста як Золочів та Жовкву ним було піднесено до рівня найкраще уфортифікованих міст не лише Речі Посполитої, а й Європи. Під час їх будівництва використано найкращі досягнення тогочасної архітектурної думки та військово-інженерної справи.

Нашу увагу привернули також інвентарі Бродівського і Яворівського замків, позаяк саме з оборонними спорудами у цих населених пунктах пов'язано чимало подій військової історії краю, передусім – відсічі кримськотатарським нападникам, військових походів українського козацтва у роки Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та ін. У цих твердинях часто резидували найвищі особи держави та регіональні урядники [261]²⁴³. Спільною рисою цих замків є передусім матеріал, з якого вони будувалися – дерево. На жаль, подібною виявилась їх історична доля. Усі пам'ятки повністю знищені. Так само вони ще дуже поверхово вивчені у вітчизняній історіографії і зарубіжній історіографії [116; 295; 363; 390]²⁴⁴.

²⁴³ Омельчук Б. Архітектурно-ландшафтні вподобання Марії-Казимири д'Аркуїн та будівельні нововведення в оборонних замках-резиденціях Галичини останньої третини XVII ст. // Жовква крізь століття. Науковий збірник. Вип. 1. – Жовква, 2010. – С.88-99.

²⁴⁴ Гаськевич О. та ін. Замки Західної України. Історія. Фотографії. Карта-схема. Путівник. – б.м., б.д. – 96 с.; Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – К.,: Гол. Ред. УРЕ., 1968. – 979 с.; Лесик О.В. Замки та монастирі України. – Львів, 1993. – 176 с. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Вид. 2-ге. – Львів, 2009. – 200 с.; Палков Т. Замки Львівщини. Історія та легенди. Путівник. – Львів, 2007. – 64 с.; Палков Т. Львівська область. Найцікавіші місця. Путівник. – Львів, 2008. – 64 с.; Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. Каталог-інформатор. – Львів, 2008. – 239 с.; Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // TeKa Konserwatorska Galicyi

Розглянемо військово-інженерні і конструктивні особливості Бродівського та Яворівського дерев'яних замків.

Розпочнемо з Бродівського замку, якому присвячена доволі велика, але здебільш однотипна краєзнавча література [363]²⁴⁵. Саме тому тут лише лаконічно нагадаємо, що у 1580 р. Станіслав Жолкевський – відомий польський магнат, воєначальник, що набув слави переможця татарських орд [353]²⁴⁶, придбав у Яна та Войцеха Кам'янецьких земельні угіддя на околиці села Броди [7]²⁴⁷. Позаяк саме цими землями пролягав давній торговий шлях із Руського воєводства у Подільське, то саме його облюбували не тільки купецькі валки, а й орди кримськотатарських можновладців. Отож частина цього шляху збіглась з “татарським шляхом”, що у народі отримав назву “Чорний” [266]²⁴⁸. З метою захисту краю від постійних нападів ординців постала необхідність побудови міцного замку. Його почали зводити посеред ставу “Копень” і уже 22 серпня 1584 р. польський король Стефан Баторій спеціальним привілеєм дозволив С. Жолкевському побудувати на ґрунті с. Броди нове місто [291]²⁴⁹, яке отримало назву “Любичі” (ця назва калькувала назву родинного герба Жолкевських “Любич” (Lubicz) [414]²⁵⁰. Проте цей

Wschodniej. – Lwow: Druk. W. Szyjkowskiego, 1892. – R.I. – S.3-70; Kalinowski W. Miasta polskie w XVI i pierwszej polowie XVII wieku // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1963. – Z. 3-4. – S. 167-225.

²⁴⁵ Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. Книга II – Броди, 1998. – 689 с.; Клепарчук С. Дорогами і стежками Брідщини. – Торонто, Онтаріо, 1971. – 101 с.; Чобіт Д. Броди. Краєзнавчий путівник. – Львів, 1984. – 56 с.; Чобіт Д. Підгірці. Історико-архітектурна перлина України. – Броди, 1998. – 88 с.; Чобіт Д.В. Броди // Прапор комунізму (Броди). – 1988. – 19, 21 квітня; Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1865; Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwow: Druk. W. Szyjkowskiego, 1892. – R.I. – S.3-70.

²⁴⁶ Besala J. Wielcy hetmani Rzeczypospolitej. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1983.

²⁴⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 137. - Оп.1. - Спр.1.

²⁴⁸ Омельчук Б. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на “татарських шляхах” у другій половині XV – XVI ст. // Мандрівець. – 2010. – № 1. – С.15-23.

²⁴⁹ Площанський В.М. Галицко-руський торговельний город Броди // Науковий збірник Галицко-руської матиці. – Львів, 1868.

²⁵⁰ Sosnowski O. Studium pierwotnego zalozenia (1586 r.) i obwarowania (1630 - 1635) miasta Brodów // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. – 1933/1934. – Z.2. №4. – S. 245-253.

топонім не прижився і ще наприкінці XVI ст. Любичі почали називати Бродами, а підміське село – Старими Бродами [25,56-57]²⁵¹.

1629 р., вже після смерті С.Жолкевського, що не мав спадкоємців чоловічої статі, Броди з довколишніми селами відійшли у власність магната і польного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Конєцпольського [291]²⁵². Він домігся від короля Владислава IV у 1633 р. зрівняння деяких прав Бродів з правами провідних міст Речі Посполитої [15]²⁵³. Будівництво Бродівського замку тривало до 1635 р. під керівництвом італійського архітектора Андреа дель Аква за проектом військового інженера Гійома Левассера де Боплана [284]²⁵⁴. Останній був одним з творців сусіднього Підгорецького мурованого замку [371]²⁵⁵, а також, як переконливо доводять документи та новітні дослідження, фортифікації міста Бродів [32,308; 12,23-25]²⁵⁶. Запис від 20 січня 1631 р. у бродівських міських актових книгах однозначно засвідчує присутність Боплана [172]²⁵⁷. Це ж переконливо доводить і відтворення бродівських околиць на Боплановій “Спеціальній карті України”, де детально відтворено тогочасними картографічними засобами принаймні 15 навколишніх сіл, деталі бродівських міських укріплень, греблю і навіть млин. Реальну участь обох архітекторів у спорудженні цих укріплень розглянуто у дослідженні польської дослідниці Терези Зарембської

²⁵¹ Площанський В.М. Галицко-руський торговельний город Броди // Науковий збірник Галицко-руської матиці. – Львів, 1868.

²⁵² Площанський В.М. Галицко-руський торговельний город Броди // Науковий збірник Галицко-руської матиці. – Львів, 1868. Центральний державний історичний архів України у м. Львові - Ф. 24. - Оп. 1. - Спр. 58.

²⁵³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові - Ф. 24. - Оп. 1. - Спр. 58.

²⁵⁴ Перналь Андрій Б., Ессар Денніс Ф. Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 15-45.

²⁵⁵ Чобіт Д. Підгірці. Історико-архітектурна перлина України. – Броди, 1998. – 88 с.

²⁵⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Львові - Ф. 24. - Оп. 1. - Спр. 58.; Кравцов С. Містобудівельна історія Бродів та Гійом Левассер де Боплан // Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал - Броди, 1997. - № 13. - С. 23-25.

²⁵⁷ Кметь В. Документ бродівських міських актів у 1631 року із згадкою Гійома Левассера де Боплана. // Боплан і Україна: Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 78-81.

[435]²⁵⁸. Правдоподібно, що Андреа дель Аква вступив на службу до С. Конєцпольського після надання привілею від 5 квітня 1631 р., бо ще у 1630 р. цей архітектор фігурував у документах як “слуга Томаша Замоїського” [186]²⁵⁹. Звідси – найбільш вірогідно, що спорудженням бродівських фортифікацій започатковані або самим Бопланом, або ж за його проектом. Крім того, варто відзначити, що сучасна дослідниця У. Піхурко вбачає у Бродівських фортифікаціях вплив одного з теоретиків мілітарної архітектури, який служив при дворі князя Я. Радзівіла – А. Фрейтага [295]²⁶⁰.

Як цілковитий вимисел літописця слід сприймати свідчення козацько-старшинського літописця Самійла Величка, що у своєму творі пов'язує Бродівську фортецю із особою Богдана Хмельницького як конюшого гетьмана М. Потоцького. Піддавати сумніву, що фундатором замку був С. Жолкевський, а не М. Потоцький (про якого йде мова у тексті твору), до того ж сумніватися у праві власності С. Конєцпольського на Броди того часу у нас підстав немає. Натомість добре відомо, що гостями С. Конєцпольського у Бродівському замку були польські королі Владислав IV Ваза (1646 р.), Ян-Казимир (1651 р.), який надав цьому магнатові привілей на пожиттєве володіння всіма маєтками Корсунського староства, а також неодноразово – Ян III Собеський [370]²⁶¹.

Що ж представляв собою з точки зору фортифікації Бродівський замок? На чому засновані уявлення про його неприступність? Адже нинішній стан укріплень міста Броди зовсім не справляє такого враження.

²⁵⁸ Zarebska T. Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego. – Warszawa, 1975.

²⁵⁹ Кравцов С. Містобудівельна історія Бродів та Гійом Левассер де Боплан // Брідщина. Літературно-красназавчий журнал - Броди, 1997. - № 13. - С. 23-25.

²⁶⁰ Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. Каталог-інформатор. – Львів, 2008. – 239 с.

²⁶¹ Jan III Sobieski h. Janina (1629-1696) // Polski słownik biograficzny. T. 10. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962-1964. – S. 413-422; Wójcik Z. Jan Sobieski 1629-1696. – Warszawa, 1994.

Зауважимо, що сам первісний дерев'яний замок і замкові фортифікації будувалися за так званою бастионною системою, що у європейській фортифікації сформувалася та була модифікована на основі новоголландської і вдосконаленої італійської систем [260]²⁶². Укріплення замку складалися з п'яти бастионів і п'яти куртин між ними, у яких розміщувалися муровані екстрапи і сімдесят п'ять казематів у середині земляних валів, що із зовнішнього боку були обкладені тесаним каменем. З валом межував глибокий рів, а далі – болото. Увійти до замку можна було з боку міста тільки через підйомний міст крізь браму в одній із куртин. Пізніше з метою збільшення обороноздатності бродівської твердині було збудовано надбрамну вежу з годинником, а перед брамою споруджено рavelін, який з'єднувався з міським оборонним валом ще одним підйомним мостом [263]²⁶³.

Укріплення замку дуже вдало поєднувалися із бастионними фортифікаціями міста, доступ до якого закривали Львівська з південного боку та Луцька – з північного, брами.

Загалом оборонна система Бродів складалася з овальних у плані форми земляних укріплень і самого замку. Міський оборонний вал, місцями висотою від 4 до 6 м і шириною в основі до 7 м, складався з десяти п'ятикутних бастионів, сполучених куртинами. Бастиони, які виступали, як оборонні архітектурні елементи уможливлювали захист перед наступаючим ворогом незалежно від того з якого боку він би не підступав до міста. Головним чином вони споруджувалися на відстані до 150 м один від одного, що дозволяло ведення перехресного артилерійського вогню. Сучасний графометрологічний аналіз, який

²⁶² Омельчук Б. Оборонні споруди Золочева у XV-XVII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. Вип. VI.– Луцьк, 2010. – С.310-321.

²⁶³ Чобіт Д. Броди. Краєзнавчий путівник. – Львів, 1984. – 56 с.; Чобіт Д.В. Броди // Прапор комунізму (Броди). –1988. – 19, 21 квітня.

провели львівські науковці, довів, що побудова нарису первісних Бродівських міських фортифікацій полягала у напрочуд вдалій комбінації частин правильного десятикутника та двадцятикутників з наявністю спільної композиційної осі з самим дерев'яним замком, що був вписаний у правильний п'ятикутник загальною площею 800 кв. м [260]²⁶⁴.

Як і у центрі Руського воєводства Львові, у Бродах так само за ремісничими цехами закріплювалися окремі відтинки міського валу, що її у разі військового нападу боронили цеховики та інші мешканці міста. Утім багато в чому безпека городян залежала від раптовості нападу на чисельності нападників. 1696 р. Броди таки були пограбовані і спалені ординцями.

Більш за все випробування часом та радянським вандалізмом другої половини ХХ ст. позначилося на Яворівському замку. Оборонний двір у Яворові, правдоподібно, існував ще у княжі часи, що опосередковано засвідчує відантропонімне походження назви цього населеного пункту (давньоукраїнське *Яворь*, польське *Jawor*, чеське *Javor*, хорватське *Javor*, болгарське *Явор*, російське *Явор*) [30, 295]. Яворів згадується у актових джерелах під 1376 р., коли князь Володислав Опольський надав у володіння суміжні з ним поселення Нове Селисько та Порудне братам Рейгольду і Нитку. Як місто з кінця XV ст. Яворів мав статус королівщини і ним почергово володіли як заставою кілька магнатів. Одна з перших писемних згадок про Яворів датована 1408 р. Того року познанський каштелян Андрій з Шамотул надав шевському цеху Яворова право на утримування 10 яток. Король Сигізмунд Август у 1569 р. підтвердив міський статус Яворова та заснував тут одне з найбагатших староств. У 1495 р. в місті існував замок. Він згадується у документі 1619 р., де йдеться про передачу староства разом зі селами та фільварками

²⁶⁴ Онишук Я. Фортеця в Бродах // Голос відродження (Броди). – 1992. – 9 вересня.

коронним підчашим Адамом Ієронімом Сенявським підстарості Філіпові Риківському [44, 519-521]. У 1639 р. Яворів відійшов до Якуба Собесьького, а після його смерті в 1647 р. старостою став його син Ян, який і продовжив розбудову укріплень Яворівського замочку [26, 223-224].

Таким чином, упродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. істотні перебудови торкнулися замку у Старому Селі, Олеського, Жовківського, Городоцького, а особливо – Бродівського і Підгорецького. Іншим фактором, що стимулював оборонне будівництво, стало поширення католицизму з характерними для європейської практики будівництва інкастельованих сакральних споруд. Найбільш показовими у цій площині є монастир бернардинів у Львові та монастир домініканців у Підкамені.

2.2. Споруди оборонного призначення у системі оборони Речі Посполитої від зовнішніх вторгнень

Одним із помітних явищ у модерній вітчизняній історичній науці стала активізація досліджень військової історії середньовічної України. Посилення уваги до історичного минулого українського етносу позначилось великою кількістю монографій і статей, у яких з-поміж інших аналізуються його взаємини із порубіжними народами, у тому числі й кочівниками Криму та Північного Причорномор'я.

Історіографія нашої теми є значною за обсягом та різноманітною за жанрами; від науково-популярних і краєзнавчих нарисів до фундаментальних історичних досліджень вітчизняних і зарубіжних дослідників, на сторінках яких розглядаються спеціально або значно частіше лише принагідно українсько-татарські взаємовідносини чи історія окремих споруд оборонного призначення. Автори узагальнених

праць не ставили собі за мету висвітлити особливості оборонного будівництва у Руському і Белзькому воєводствах.

Воєнно-оборонна тематика проступала досить чітко у працях істориків XIX – XX ст. і зостається одним із важливих напрямків історичних студій, що потребує постановки і вивчення питань динаміки оборонного кам'яного будівництва, ролі фортець, замків, оборонних дворів та інкастельованих споруд у воєнних подіях, особливо під час набігів орд татарських і турецьких можновладців.

Насамкінець зауважимо, що, незважаючи на довголітню традицію вивчення оборонного будівництва доби середньовіччя, все ж мусимо констатувати, що воно дуже поверхово і однобічно досліджене на регіональному ґрунті, у тому числі й на теренах сучасної Львівщини. Відсутність такого роду праці, у якій слід встановити як спільні риси, так і локальну своєрідність історичної еволюції кам'яного оборонного будівництва, спонукало нас звернутися до історії споруд цього призначення на “татарських шляхах”.

Наприкінці XV ст. на українські землі у складі Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського та Польського королівства дуже часто з'являлись кіннотники, яких місцевий люд не бачив з часів монгольського нашествия, кримські татари. Цей етнонім, приміром, зафіксований на початку XVI ст. у творах західноєвропейських дипломатів Сигізмунда Герберштейна та Мартина Броневського. До цього часу населення степового і передгірського Криму називали просто татарами. До складу кримських татар – крим татарлар [214]²⁶⁵ входили щонайменше три етнографічні групи: передгірські татари (татили татлар), південнобережні татари (ялибойлю) і північнокримські степові нащадки ногаїв (ногайлар); усі були мусульманами сунітського

---

²⁶⁵ Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект / Галина Лозко. — К. : Вид-во “АртЕк”, 2001. — 304 с.

напрямку. Етногенеза цих етносів відбулася унаслідок асиміляції прибулих до Криму кочових тюркомовних племен – хазарів, печенігів, половців, татаро-монголів і автохтонів – таврів, кіммерійців, скіфів і сарматів.

Орди кримських татар набігали щоразу одними і тими ж “татарськими шляхами” [146]²⁶⁶. Львівський історик Я.Кісь цілком слушно зазначав, що “татарські шляхи” “не були звичайними дорогами, ні купецькими шляхами, вони йшли водорозділами, іноді малопомітні, з різними невизначеними, змінюваними рукавами і поворотами, часто широкі, на два польоти випущеної з лука стріли” [171]²⁶⁷.

Українські етнічні землі перетинали чотири основні “татарські шляхи”: три – Правобережну та Західну Україну: Чорний, Волоський, Кучманський та один Муравський – Лівобережну [277]²⁶⁸. Перші три допроваджували на території, що у наші дні адміністративно належать до Львівської та Волинської областей. “Татарські шляхи” брали свій початок із Перекопського перешийка. Чорний шлях (назва, вочевидь, сформувалася або від Чорного лісу на Поділлі, або за народно-етимологічним поясненням від «чорної біди», яку несли ним), точніше одне із його відгалужень, від Уланова повертало у західному напрямку і вело до м. Старокостянтинова, далі через с. Бахліїв вододілом Південного Бугу і Случі досягало Полонного, Острога, Дубна, Луцька, Володимира-Волинського та довколишніх населених пунктів. Кучманський шлях відгалужувався від Чорного шляху біля витоків Мертвих вод, далі через Кучманський брід на Південному Бузі йшов до Бару, Чорного Острова, звідти – верхів’ями приток Дністра. Поблизу

²⁶⁶ Думка М. П. Татарські шляхи / М. П. Думка // Жовтень. — 1970. — №12. — С. 114—117.

²⁶⁷ Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI—XVI ст. / Ярослав Павлович Кісь // Жовтень. — 1986. — № 6. — С. 134—136.

²⁶⁸ Пасічник В. Муравський шлях. / Михайло Пасічник // Довідник з історії України (А—Я) : Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред І. Підкови, Р. Шуста. Вид. 2-ге. — К. : Генеза, 2001. — С. 490.

Липовця цей шлях знову з'єднувався з Чорним шляхом і пролягав у напрямку Тернополя [187]²⁶⁹, далі територією Руського воєводства прямував на Зборів, Золочів та Львів. На відтинку від Чорного Острова його так само називали Чорним шляхом. Волоський (інші назви: Молдовський, Покутський, Золотий, Злодійський) брав початок від Очакова, проходив Молдовою, далі – між басейнами Дністра та Пруту на Покуття і через брід на Дністрі йшов до Львова та інших міст Руського воєводства. Інше його відгалуження проходило правим берегом Дністра, землями Північного Прикарпаття (Опілля) аж до етнічно польського Повіслення [171]²⁷⁰. Муравський шлях, що тягнувся від Перекопу вододілом Дніпра і Дону, через Ворсклу, Північний Донець, Швидку Сосну, Упу і закінчувався на етнічно російських землях поблизу м. Тули, також мав кілька рукавів: Кальміуський шлях через Воронеж; Ізюмський шлях, що відходив від Муравського біля витоків р. Орелі; ще один шлях, яким набігали ногайські татари – на Рязань, через притоки р. Вороніж на Козлів, Ряжськ і Шацьк. Існували також Крюковський, Переволочанський, Микитинський, Кизикерменський, Саксаганський, Гардовий і Сичовий “татарські шляхи” [78]²⁷¹.

Наскоки ординців пойменованими “татарськими шляхами” ставали регулярними і, хоч-не-хоч, а все частіше нищення поселень, серйозні завади торгівлі, а передусім – зростаючі демографічні втрати, змушували можновладців, магістрати та сільські громади замислюватись над потребою захисту міст та сіл та своєчасного повідомлення мешканців про небезпеку.

²⁶⁹ Кривоший О. Чорний шлях / О. Кривоший // Довідник з історії України (А—Я) : Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред І. Підкови, Р. Шуста. Вид. 2-ге. — К. : Генеза, 2001. — С. 1059.

²⁷⁰ Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI—XVI ст. / Ярослав Павлович Кісь // Жовтень. — 1986. — № 6. — С. 134—136.

²⁷¹ Андреев А. Р. История Крыма. / А. Р. Андреев. — Москва : Белый волк, 2002. — 106 с.

У цьому підрозділі ставимо за мету розглянути військові сили Кримського ханату, деякі аспекти організації безпеки земель Великого князівства Литовського і Польського королівства, передусім оборонне будівництво та інші антитатарські заходи на теренах Львівської землі упродовж другої половини XV – XVI ст.

Розпочнемо з військової організації якнайбільшого зовнішнього ворога, а саме – ординців Перекопської Орди чи Кримського ханату, щоб чіткіше з'ясувати, проти кого доводилось чинити збройний опір та будувати твердині.

Постійного (регулярного) війська (у його сучасному розумінні) кримські татари не мали. Французький очевидець Блез де Віженер (1523-1596) повідомляв, що кримчаки “не визнають іншого заняття, крім війни, тобто несподіваних набігів, які супроводжуються убивствами та грабунками” (тут і далі переклад джерел українською мовою Б.О.) [272]²⁷². Італійський домініканець Еміліо Дортелі д'Асколі так само помічав, що татари “мають звичку воювати двічі на рік, або хоч один раз, але такі їх дії слід було б назвати радше розбоєм, ніж війною” [36]²⁷³. Майже ідентичну характеристику татар зустрічаємо в подорожніх нотатках домініканця Жана де Люка [35]²⁷⁴. Вищезгаданий посол польського короля Стефана Баторія (1576-1586) Мартин Броневський 1578 р. з Криму повідомляв: “Народ цей дикий та голодний, не дорожить ні своїми клятвами, ні союзами, ні дружбою, але має на увазі лише свої

²⁷² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

²⁷³ Описание Черного моря и татарии, составил доминиканец Эмилио Дортелли д'Асколи, префект Кафы, Татарии. Пер. И. Пименова / Эмилио Дортелли д'Асколи // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1902. — Т. XXIV. — С. 95-134.

²⁷⁴ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха доминиканского ордена / Жан де Люк // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1879. — Т. II. — С. 474—475.

власні вигоди, живучи грабунком і постійною зрадницькою війною” [22]²⁷⁵.

За необхідності участі у військовому поході збройних сил Османської імперії (васальна залежність Кримського ханату розпочалася після 1474 р.) або для реалізації короткотривалого і блискавичного наскоку на чолі зі самим ханом (верховним воєначальником), скликалось загальне ополчення усього вільного чоловічого боєздатного населення держави. Головнокомандувачами ординців хани призначали переважно представників можновладного роду Ширіних. Ширінські беї мали змогу посадити на коней до 30 тис. чоловіків. Деякі татарські мурзи виступали на чолі загонів-чамбулів чисельністю 500-600 чол. [252]²⁷⁶. Дрібніші загони, що їх називали беш-баш (буквально – п’ять голів), інколи налічували кількадесят осіб.

Ядро військової організації кримських татар становила легкоозброєна кіннота. Піхоти у них не було взагалі. Литовський дипломат Михалон Литвин акцентував, що усе життя татарського чоловіка було підпорядковане підготовці до наїзду, позаяк кримчаки “з дитинства готуються до військової справи суворим способом життя і звичкою до верхової їзди. Вони сідають на коня від колиски і не перестають їздити верхи до глибокої старості” [272]²⁷⁷. Кочове життя привчало їх до подолання похідних випробувань та скрут: спраги, голоду, холоду і спеки [272]²⁷⁸. Посол Литовсько-Руської держави також писав, що кримчаки можуть виставити на війну до 30 тис. кіннотників за умови загальної мобілізації усіх, хто здатен сидіти на коні; чисельність добірного воїнства (наприклад, збройна допомога хана турецькому

²⁷⁵ Броневский М. Описание Крыма / Мартин Броневский // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1867. — Т.6. — С. 333—367.

²⁷⁶ Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Ч. 1. / П. Н. Надинский. — Симферополь: Крымиздат, 1951. — 232 с.

²⁷⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

²⁷⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

султанові під час його походу в Угорщину) не перевищувала 15 тис. чол. Посол імператора Священної Римської імперії Еріх Лясота у своєму щоденнику кількість татарського війська майже подвоював, відзначивши, що “цар виступив у похід з двома царевичами і 80 тис. чоловіків”, утім тут же уточнював, що “озброєних і придатних до військової справи було не більше 15 тис. чол.” [43]²⁷⁹. Французький інженер, що перебував на службі у польського короля, Гійом Левассер де Боплан наводить дещо інші дані: “Отримавши розпорядження від султана йти на Польщу, хан поспіхом збирає військо; армія налічує 80 тис. чоловік, якщо він сам бере участь у поході; у протилежному випадку чисельність війська досягає від 40 тис. до 50 тис. і очолює його один із мурз” [272]²⁸⁰. В українських літописах та польських хроніках дані про чисельність татарського війська трапляються нечасто. Переважно їх автори обмежуються узагальненими “багато”, “чисельна орда”, “декілька чамбулів” тощо. Наводяться, щоправда, у писемних джерелах факти про сотисячні орди, але частіше все ж фігурують дані про кількісно незначні підрозділи, що не налічують й кількох сотень вершників.

Таким чином, ілюстрації очевидців кримськотатарської військової організації стосовно її чисельності не збігаються, хоча спільна тенденція у них доволі промовиста; якщо похід очолював хан, то відповідно кількість воїнів була великою, а очолювані дрібнішими можновладцями та провідниками залежних від хана степових орд (Ногайської, Єдичкульської, Єдисанської та Буджацької), загони були значно меншими. На цих та інших повідомленнях писемних джерел ґрунтуються й висновки істориків Кримського ханату про його військову

²⁷⁹ Путевыя записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Эрих Лассота. — Санкт-Петербург, 1872. — 162 с.

²⁸⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

організацію. Російський історик В. Каргалов пояснює джерельні розбіжності тим, що “одні сучасники мали на увазі власне військо хана, а інші враховували “прибулих людей” з інших орд, які приєднувались до нього під час великих походів [166]²⁸¹. М. Алекберлі, привівши як доказ дані кількох джерел турецького походження, вважав, що чисельність орди не перевищувала 25-30 тис. чол. [75]²⁸². А. Андреев переконує, що зазвичай “з ханом йшло до 100000 воїнів, з мурзами – до 20000, бували набіги і декількох сотень татар” [78]²⁸³. Сучасний український дослідник Т. Батюк на основі аналізу джерел та гіпотез різних дослідників установив, що “Кримське ханство могло виставити 60 тис. добре підготовленої кінноти, в тому числі 50 тис. для походу за межі Криму. Військо ділилося на десятки, сотні і тисячі, як у часи Золотої Орди” [91]²⁸⁴.

Порівнявши дані майже сотні татарських набігів, приходимо до висновку, що у найкраще підготовленому з них брало участь не більше 40 тис. вершників. Зауважимо, що кожен татарський воїн брав у похід щонайменше три-п’ять коней. Тому навіть реальна десятитисячна кількість воїнів одразу ж візуально сприймалася у кілька разів більшою.

Щодо інших свідчень про військову організацію, озброєння і тактику проведення наскоків татарськими загонами-чамбулами, то очевидці зазначають найперше виняткову спритність татар та їхнє вміння вправно переплигувати на повному ході з одного коня на іншого [272]²⁸⁵. Невиразні зовнішньо, але виносливі татарські коні-бахмати були здатні подолати за один день 20-30 миль, а інколи й віддаль до ста

²⁸¹ Каргалов В. В. На степной границе. / Вадим Викторович Каргалов. — Москва : Наука, 1974. — 184 с.

²⁸² Алекберлі М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. / М. А. Алекберлі. — Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1961. — 271 с.

²⁸³ Андреев А. Р. История Крыма. / А. Р. Андреев. — Москва : Белый волк, 2002. — 106 с.

²⁸⁴ Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI — на початку XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія” / Т. В. Батюк. — Львів, 2003. — 20 с.

²⁸⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

кілометрів [272]²⁸⁶. Ученим трапляються дані про короткотривалі походи углиб Литви і Московії на кілька тисяч км [384]²⁸⁷.

Сучасники кримськотатарських нападів на порубіжні з Кримським ханатом держави визнавали, що озброєння їхніх орд немовби відповідало меті походів – захоплення полону (ясиру). “Тільки багаті з них,- писав Г. Боплан,- носять кольчугу, решта, не маючи такого предмета розкоші, відправляються на війну без панцира” [272]²⁸⁸. На озброєнні татар були лук з колчаном, прив’язана до палиці кінська щелепа, ніж, рідше – шабля. Описуючи виступ у згадуваний попередньо угорський похід, М. Литвин звертав увагу, що кримські татари “спорядились звичайним чином, тобто були майже беззбройні” [272]²⁸⁹. Спостережливий Г. Боплан так само зазначав, що шабля була на озброєнні тільки у щодвадцятого, а панцирі впадали йому у вічі ще рідше. У цього війська не було щитів і списів [272]²⁹⁰. Обидва автори одностайні в одному: кримські татари не виїжджали у похід без свіжих ременів та мотузок, призначених для зв’язування бранців; “...вони більше турбуються про засоби для в’язання нас, ніж про зброю для власного захисту” [272]²⁹¹. Також кримчаки брали нагайки, кресала, мотузки і ремені, казани, шкіряні відра та дерев’яні жердини для наметів [91]²⁹². Щодо вогнепальної зброї, то нею були озброєні тільки частини сейменів – своєрідної ханської гвардії. У походи і набіги ординці ніколи не брали артилерії і обозу, що, певна річ, значно сповільнювали б швидкість руху орди.

²⁸⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

²⁸⁷ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Rus Czerwoną / Maurycy Horn. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964. — 214 s.

²⁸⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

²⁸⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

²⁹⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

²⁹¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

²⁹² Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI — на початку XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія” / Т. В. Батюк. — Львів, 2003. — 20 с.

Чому ж їх поява на полі бою вселяла страх у супротивника? Мабуть, загроза потрапити в татарський аркан та зазнати гіркої долі бранця, що очікував роками на свій викуп родиною десь на турецькій галері чи в каменоломнях, справді таки примножувала військову могутність кримських татар в очах їх супротивників. Вони дійсно були “добре навченим дисциплінованим і досвідченим мобільним військом з відпрацьованою тактикою захоплення ясиру та уникнення переслідування менш мобільних сил противника” [91]²⁹³.

Тактика проведення набігів так само добре описана їх сучасниками. д'Асколі наголошував, що наскоки татар припадають на літню та зимову пори року [36]²⁹⁴. Це пояснюється рядом причин. По-перше, весною напади траплялися рідше, оскільки стомлені напівголодною зимівлею тварини (татари не заготовляли корм для коней, і ті добували його з-під снігу самостійно) не витримували неблизьких і тривалих переходів. По-друге, весняні повені та розмиті талими водами шляхи значно утруднювали шанси раптового нападу та швидкого відступу. Г. Боплан уточнював, що татарські вторгнення припадають на зимову пору не раніше січня [272]²⁹⁵. У цей час, зрозуміло, річки покривались льодом і вже не становили перешкоди на шляху, а мерзлий настил у степу сприяв ординцям, позаяк їхні коні не мали підків. Крім того, татари мали час повернутися додому в зовсім іншому зворотному напрямку до початку льодоходу, уникнути козацьких сторожових постів та приховати свою справжню кількість.

²⁹³ Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI — на початку XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія” / Т. В. Батюк. — Львів, 2003. — 20 с.

²⁹⁴ Описание Черного моря и татари, составил доминиканец Эмилио Дортели д'Асколи, префект Кафы, Татари. Пер. И. Пименова / Эмилио Дортели д'Асколи // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1902. — Т. XXIV. — С. 95-134.

²⁹⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

Тому ординці вирушали у похід взимку значно більшими силами, ніж влітку.

Нападники вибирали на своєму шляху найглухіші місця, намагаючись бути малопомітними; з цієї причини вони маскувались, без потреби не палили вночі багаття, а попереду виїздили їхні розвідники.

Орда рухалась однією великою колоною “по 100 вершників у ряд, що складає 300 коней, через те, що кожен веде в поводу по двоє свіжих коней”, а тому, ординський фронт простягався від 800 до 1000 кроків; довжина колони простягалася на декілька кілометрів [272]²⁹⁶.

Кримські татари просувались безперервно вдень і вночі, час від часу роблячи короткотривалі зупинки через годину-півтори та не дільше двох годин на добу, аби попасти коней та прохарчуватись самим. У межах своєї країни ординці рухались доволі повільно. За добу вони долали 40-50 км. Але після вторгнення у порубіжні країни швидкість їхнього пересування подвоювалася. Наближаючись до прикордонної смуги, татари робили короткотривалу зупинку під час якої їхні керівники радились і остаточно узгоджували свої подальші дії. Рядові ординці тим часом закінчували приготування до набігу. Як правило, орда поділялася на три рівні частини, які своєю чергою – на ліве і праве крила (фланги). Такий поділ підпорядковувався потребі безпечного перетину кордону, де нападники могли зустріти козацькі або королівські військові підрозділи. За такої умови дві третини особового складу орди завжди перебували у складі основного загону – коша. Лише третина нападників, поділившись на дрібніші ватаги по 500-600 осіб, “розбігалися в різні боки”, грабуючи та полонячи населення в найближчих від головного напрямку їх руху населених пунктах [272]²⁹⁷. Тому фронт кримських татар розтягувався інколи на кілька десятків

²⁹⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

²⁹⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

кілометрів і немовби неводом на рібній річці спустошував велику за площею заселену територію, з'являючись несподівано на досить великій відстані від місця перебування основних сил. Додамо, що ординці, як правило, здійснювали грабежі і захоплення ясиру не на шляху свого просування углиб порубіжної держави, а якраз, повертаючись додому, причому всякчас іншою дорогою. Величезна дуга напрямку їхнього руху збільшувала шанси татар не зустріти збройної відсічі, організованої оборони попереджених заздалегідь мешканців, а також уникнути переслідування замковою сторожею чи великопанськими надвірними військами, які могли чекати ординців на зворотному шляху до Криму. Повернувшись до коша з ясиром, друга третина, а за нею решта вторували дії першої уже на інших теренах. Пограбування та полонення мешканців не припинялись ні вдень, ні вночі. У темну пору доби кримські татари нападали на містечка і села, оточуючи їх зусібіч, розставляючи сторожові пости, а також, запалюючи великі вогнища, аби ніхто із мешканців не минув їхніх рук [272]²⁹⁸. Людолови убивали усіх, хто чинив найменший опір, а також старих і немічних, які не становили для них вартості як бранці. Здорових чоловіків, жінок та дітей брали у ясир. Нападники вимітали геть-чисто усе, що мало якусь цінність, і не гребували навіть побутовими речами. Якщо дозволяли обставини, татари заволодівали всілякою живністю, найперше худобою.

Трохи відмінною була літня тактика проведення набігів. За десятки кілометрів до кордону кіш поділявся на 10-12 загонів (бл. тисячі коней у кожному) [272]²⁹⁹ з метою приховати дійсне число нападників. Перетнувши кордон одразу у багатьох місцях, кримські татари збирались у заздалегідь визначеному пункті, звідки діяли за попередньою схемою. На зворотному шляху орда знову організовано

²⁹⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

²⁹⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

поділялась на окремі невеликі загони і, врозсіп подолавши кордон, знову збиралась уже на своїй території. У відкритому бою кримські татари, як і їх попередники – етноси-номади, поривалися обійти ліве крило супротивника для того, щоб зручніше для воїна-вершника стріляти з лука. Окрім того, вони уникали брати штурмом фортифікаційні укріплення, позаяк не мали для цього відповідних засобів.

Ми не розглядатимемо тут детально кожен татарський напад на Руське і Белзьке воєводства, бо ці події дослідили деякі наші попередники [221; 222]³⁰⁰. Зазначимо лише, що їх кількість була досить значною, а динаміка виявляла зростаючу тенденцію як за частотністю, так і за масштабами руйнувань і спричинених постійними наскоками величезних демографічних втрат.

На початку XV ст. на українських землях проживало не менше 3,7 млн. осіб, а наприкінці XVI ст. – 5,2 млн. [178; 89]³⁰¹. За підрахунками О. Мазура, від часу утворення Кримського ханату до кінця XV ст. на українські землі було вчинено не менше 41 нападу, у тому числі на Поділля – 31, 9 – на терени Руського воєводства, 2 на порівняно невелике Белзьке воєводство, 7 – на Волинь, 4 – на Київщину. Лише у 12 випадках ординці зазнали поразки, а під час решти 29 наскоків нищились міста і села та було захоплено у полон бл. 220 тис. українців. У XVI ст. відбулося не менше 69 великих нападів (32 – на Поділля, 18 –

³⁰⁰ Мазур О. Динаміка набігів орд кримських і османських феодалів на українські землі в другій половині XV—XVI ст. / Олег Мазур // Берестецькій битві — 340 років. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. — Рівне : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. — С.76 —79. Мазур О. Киричук Ю. Роксолана і набіги орд кримських і османських феодалів на українські землі у 20—50 рр. XVI ст. / Олег Мазур, Юрій Киричук // Рогатинська земля: історія та сучасність. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. — С.102—105.

³⁰¹ Копчак С. І. Населення Українського Прикарпаття. Історико-демографічний нарис. Докапіталістичний період / С. І. Копчак. — Львів : Вища школа, 1974. — 185 с. Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. / А. И. Баранович // Исторические записки АН СССР. — Москва, 1950. — №32. — С. 198—232.

на Волинь, 17 – на Руське і Белзьке воєводства, решта – на Лівобережну Україну). Демографічні втрати за неповними даними перевищили 373 тис осіб. За півтора століття лише 60 років були відносно спокійними. Всього за цей період відбулося 110 великих набігів кримських татар, а у 6 випадках вони виступали спільно з регулярними частинами Османської імперії [221; 222]³⁰².

Якими силами та засобами протистояло населення Руського і Белзького воєводств цим нападам?

Одразу виділимо два важливих у контексті порушеної теми дослідницьких напрямки: 1.) оборона краю збройними силами Польського королівства та надвірними військами можновладних (магнатських) родин; 2.) зміцнення існуючих та будівництво нових споруд оборонного призначення (укріплень міст, замків, фортець та інкастельованих сакральних споруд, менших будівель з виразними оборонними рисами, а також спеціальних захисних укріплень і рукотворних перешкод). У цьому розділі ми не розглядатимемо організацію прикордонної державної та козацької сторожі, оскільки це питання досить добре висвітлено у багатьох працях вітчизняних і зарубіжних істориків, присвячених українському козацтву.

На українських землях, зокрема тих, що увійшли до складу Литовсько-Руської держави після розпаду і завоювання Руського королівства, існувала певна система оборони, що деякими своїми рисами схожа на описану істориками ХІХ – ХХ століть систему захисту Московської держави [227]³⁰³. Відомо, що наприкінці 70-х років ХVІ ст.

³⁰² Мазур О. Динаміка набігів орд кримських і османських феодалів на українські землі в другій половині ХV—ХVІ ст. / Олег Мазур // Берестецькій битві — 340 років. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. — Рівне : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. — С.76 —79. Мазур О. Киричук Ю. Роксолана і набіги орд кримських і османських феодалів на українські землі у 20—50 рр. ХVІ ст. / Олег Мазур, Юрій Киричук // Рогатинська земля: історія та сучасність. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. — С.102—105.

³⁰³ Маркевич Н. А. История Малороссии: в 5 т. Т.1. Период от древнейших времен по 1657 г. / Николай Андреевич Маркевич. — Москва : Тип. А. Семена, 1842. — 387 с.

у Московії було майже завершено створення суцільної так званої “засечної черты”, яку у 1566 р. оглядав цар Іван Грозний. Головною частиною цього оборонного засобу проти частих набігів кримських татар на Московію були лісові завали – засіки, що робилися не на узліссі чи відкритих лісових галявинах, а в глибині лісового масиву. Деревя там зрубували на висоті від півтора до двох метрів і валили вершинами на південь. Високі пні міцно скріплювали завали шириною 15-80 м і водночас заважали його розтягувати. Ліси, у яких були засіки, оголошувались заповідними (від слова “заповідь” – заборона), і вирубування дерев у них суворо заборонялося. На тих теренах, де лісу було мало і місцевість не була заболоченою, будували надобні – тин із вбитих у землю високих колод, а також споруджували земляні вали і рови. Укріпленими пунктами були остроги – дерев'яні невеликі фортеці у вигляді башти. Вони будувалися у тому місці, де «засечною черту» перетинала дорога. Саме у них збиралося російське військо, що перестривало татар під час набігів [78]³⁰⁴.

Польським істориком О. Яблоновським реконструйована “литовська” система оборони, основу якої становило поселення шляхти навколо трьох оборонних ліній замків, поблизу яких наділялись “боярщини” – земельні володіння за умови несення замкової служби [385]³⁰⁵. Перша лінія цієї системи починалась біля верхів'їв річок Тетерева і Росі і тягнулась до Дону. На ній стояли переважно дерев'яні невеликі замки від Житомира на заході до Остра – на сході. За нею, неподалік р. Прип'яті до річок Дніпра та Десни, проходила полісько-сіверська лінія із замками Овруч, Мозир, Любеч та ін. Третю лінію, південну, найдалі висунуту в степи, формували Канівський, Черкаський

³⁰⁴ Андреев А. Р. История Крыма. / А. Р. Андреев. — Москва : Белый волк, 2002. — 106 с.

³⁰⁵ Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Opr. A. Jabłonowski. T. XIX. Ziemia Ruski, Wołyń i Podole. — Warszawa, 1889. — 307 s.

та Винницький замки. Проте до кінця XVI ст. ця система вичерпала свої оборонні можливості. Її досить легко обминали орди кримських татар.

Загальновідомо, що під час загрози наскоку ординців (найчастіше під час їхніх спроб переправитись бродами через Дніпро, Південний Буг чи Дністер) ніхто у Польському королівстві чи Литовсько-Руській державі не залишався байдужим з огляду на роками набутий гіркий досвід. Неодноразово загальна тривога оголошувалась королівськими універсалами або листами коронного гетьмана. Проте цей спосіб оповіщення населення міст та шляхти, яку закликали до так званого посполитого рушення – загального шляхетського ополчення, виявляв його низьку ефективність. По-перше, листи, переходячи з рук у руки та від одного населеного пункту до іншого, запізнювались у часі. По-друге, посполите рушення збиралось у заздалегідь визначеному місці на “татарських шляхах” неспішно, причому передбачуваний напрямок руху ординців і місце концентрації посполитого рушення інколи виявлялись досить віддаленими один від одного. Малоефективність шляхетських ополченців не могли компенсувати ні сторожа королівських і приватних замків, ні приватні малочисельні військові загони окремих шляхетських родів. Велике надвірне військо українських та іноземних магнатів (князі Острозькі могли виставити 6-8 тис. воїнів, а князі Вишневецькі, Збараські, Корецькі і Заславські – по 2 тис., решта великопанських родів – кількасот добре озброєних, панцирних воїнів, часто з вогнепальною зброєю та артилерією) неодноразово успішно протистояло татарським нападам. Невдовзі у складі князівських та магнатських формувань почали з’являтися “затяжні” козацькі хорогви – придатні до швидких маневрених дій підрозділи. Згодом за козацьким взірцем полковник коронного війська О. Лісовський створив військову формуцію чисельністю від 2 до 3 тис. вояків. “Польські козаки”, яких інколи

називали “лісовчиками”, так само протистояли татарським нападам [91]³⁰⁶.

Коронні військові контингенти в українських землях були нечисленними. Відомий своїми походами проти татар власник Жовкви гетьман Станіслав Жолкевський виводив на поле бою загони від 700 до 3 тисяч осіб. Це так звані “панцирні” гусари, організовані на угорський кшталт важкоозброєні вершники та кінні аркебузери. Після 1570 р. було сформовано рейтарські роти по 300 осіб у кожній. Існували ще й вибранецька або ланова піхота, організована у 3-4 роти (у Руському воєводстві набирали 200 піхотинців, у Подільському – до 300, Брацлавському – 200). “Німецькі” (до 400 чол.) та “угорські” (100 чол.) піхотні роти, що поділялись на почоти числом 10-20 чол.) на чолі з іноземними воєначальниками насправді укомплектовувалися з українських вояків. Загалом, маючи непогане озброєння, коронне та надвірне військо, що добре зарекомендувало себе у класичних битвах, у боротьбі проти більш маневрених і швидких ординських ватаг було малоприслужним [91]³⁰⁷.

Окремо слід згадати ще й міських ополченців та замкові гарнізони так званого “кварцяного війська”. У Києві гарнізон замку у найкращі часи не перевищував 200 вояків, а, наприклад, у Острі ця кількість була учетверо меншою. Артилерії у замках бракувало, до того ж часто вона виявлялась несправною.

На початку XVI ст., переконавшись у малоефективності шляхетських посполитих рушень, було прийнято рішення про збільшення кварцяного війська та посилення порубіжної охорони.

³⁰⁶ Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI — на початку XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія” / Т. В. Батюк. — Львів, 2003. — 20 с.

³⁰⁷ Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI — на початку XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія” / Т. В. Батюк. — Львів, 2003. — 20 с.

Майже одночасно кримські татари відповіли тактичними змінами проведення наскоків, які все частіше проводились незначними силами (по 200-300 чол.), але їх кількість притому зросла до 20 і більше нападів річно.

Замкові найманці рідко покидали фортифікації, незважаючи на королівські накази охороняти усю прикордонну лінію. Крім замкової сторожі, існувала ще й польова (польна). Міщани зазвичай не відбували польової служби, але тих, хто мав коней, неодноразово зобов'язували брати участь у переслідуванні ординців. Решта безкінних міщан у той час продовжувала нести замкову варту. Звільнити від цих обов'язків міг лише володар.

Польна сторожа несла роз'їзну службу чи чатувала на річкових переправах непостійно. Шляхтичі будь-що намагались уникнути небезпечних прикордонних виправ і повсякчас вимагали звільнити їх від шеститижневої служби на “татарських шляхах”, але король йшов на поступки, лише зважаючи на похилий вік особи.

Повідомлення про ординські напади передавались не лише письмовими універсалами, а й давнішими способами, як-от: підпалом бочок зі смолою, багаттями зі свіжої хвої, биттям у дзвони, гарматними пострілами та надсиланням навсібіч кінних гінців [315]³⁰⁸. Селяни прикордонних районів, виходячи на сільськогосподарські роботи, нерідко виставляли сторожу, остерігаючись бути захопленими ординцями зненацька. Еріх Лясота зауважив, що “кожен селянин, відправляючись у поле, несе на плечах свою рушницю і причіпляє збоку шаблю або тесак” [49]³⁰⁹. Він був невимовно здивований, побачивши

³⁰⁸ Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / Василь Сокіл. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — 320 с.

³⁰⁹ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. З розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою про перекопських татар / П'єр Шевальє. — К. : Вид-во АН УРСР, 1960. — 199 с.

“велику кількість дивних будинків з амбразурами, у яких селяни у випадку несподіваного нападу татар рятуються і знаходять для себе захист” [49]³¹⁰. Г. Боплан так само помічав, що “більшість подільських та українських сіл оточені густими лісами, де трапляються тайники, у яких селяни рятуються улітку у випадку тривоги під час татарських набігів” [272]³¹¹. У заліснених місцевостях українці так само влаштовували засіки. І. Мицько доводить, що назва с. Гвіздець на Старосамбірщині – від давньослов’янського “гвозд”, тобто навмисно невикорчовані смуги лісу, які мали утруднювати ворожі напади в прикордонних районах [245]³¹².

Селяни знаходили сховок також у посівах, на болотах, у ярах, на скелях, природних печерах, спеціально обладнаних схованках та інших важкодоступних місцях. Інколи мешканці ховалися у найближчих церквах, монастирських спорудах, дзвіницях, будівлях, які мали оборонне призначення, господарських будівлях, наприклад, у млинах.

У кращому становищі, звичайно, перебували мешканці тих поселень, у яких поблизу розташовувались замки, укріплені двори чи інші оборонні споруди

Зрозуміло, що рідко який український селянин у ті часи мав вартісну вогнепальну зброю. Це свідчення радше ілюструє посправжньому неспокійне становище, що склалося на українських землях і було спричинене постійними набігами ординців. Згідно з повідомленням П’єра Шевальє, на Україні майже не траплялось “містечка або села, не обведеного стіною і не забезпеченого хоча б

³¹⁰ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. З розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою про перекопських татар / П’єр Шевальє. — К. : Вид-во АН УРСР, 1960. — 199 с. Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

³¹¹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. — К., 1890. — 385 с.

³¹² Мицько І. Старосамбірщина. Історичні етюди / Ігор Мицько // Старосамбірщина. Вип. 2. — Старий Самбір : Прикарпатська асоціація розвитку краю, 2002. — С. 7—194.

ровом для охорони” [49]³¹³. На зламі XVI-XVII ст. з метою захисту мирних мешканців будувались спеціальні укріплення. Такий укріплений табір, наприклад, спорудив на березі Дністра “у сильному місці” згаданий попередньо С. Жолкевський [3]³¹⁴.

Та усе ж, найбільшу безпеку під час наступу ханської армії чи добре вишколених яничарських турецьких підрозділів могли гарантувати тільки справжні міські укріплення та фортифікації.

Улітку 1474 р. семитисячна орда очолювана Айдар-ханом, переправившись Таванською переправою через Дніпро, просувалась углиб України. Сторожові прикордонні пости помітили просування ворогів Чорним шляхом та встигли повідомити польського короля. Посполите рушення збиралось поволі, а тим часом нападники спустошували населені пункти біля міст Кам’янця, Галича, Збаража, Глинян, Гологор “майже на сто миль в довжину та тридцять шириною” [315]³¹⁵. Позаяк цей набіг було здійснено під час жнив, татарам вдалося захопити, за повідомленням деяких джерел, майже стотисячний ясир. Цього разу вони взяли штурмом містечко Литвинів та Збаразький замок, у яких полонили чимало шляхти. Однак таким містечкам, як Дунайці і Поморяни, вдалося відбити ворожий напад власними силами, про що свідчить не тільки хоробрість оборонців, але й міцність фортифікаційних споруд у цих містечках [315]³¹⁶. 1489 р. мешканці Поморян так само відбили напад кримських ординців і навіть

³¹³ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. З розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою про перекопських татар / П’єр Шевальє. — К. : Вид-во АН УРСР, 1960. — 199 с.

³¹⁴ Центральний державний історичний архів у м. Львові. Ф.9., Оп.1. Спр. 372; Ф.55. Оп.1. Спр.86.

³¹⁵ Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / Василь Сокіл. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — 320 с.

³¹⁶ Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / Василь Сокіл. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — 320 с.

переслідували їх силами, що прибули на допомогу важко пораненому Янові Свинці [62]³¹⁷.

Наступні турецько-татарсько-волоські напади 1498, 1499, 1500 і 1506 рр. поступово руйнували давні укріплення, через що перед новими власниками Помор'ян Сенінськими постало завдання подальшого зміцнення замку та міських укріплень. 1607 р. Поморяни зазнали чергового удару з боку кримських ординців. Цього року вони спалили чимало міських будівель, а також спустошено села Коробець, Ремезівці і Шпиколоси [62]³¹⁸. Зауважимо, що Поморянський замок витримував часті напади, завдячуючи передусім водним перешкодам, що оточували його з трьох боків. Шляхтичі Сенінські неодноразово самі очолювали оборону замку. Відомо, що в окремі роки до захисту міста та твердині залучалося до 800 озброєних чоловіків. За стінами замку знаходили захист й селяни довколишніх сіл.

1620 р. Поморяни переходять у власність польського магната Якуба Собеського, який неодноразово зміцнював замок. Ці заходи виявились не марними. Поморяни у перший рік Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького відбили наступ козацького загону.

У середині травня 1498 р. сілістрійський паша Балі-бей Макоч-оглу за наказом турецького султана Баязида II (1481-1512) здійснив похід на Галичину. До нього приєдналось військо васально залежного волоського воєводи Стефана, що прагнув помсти за наступ польського короля Яна Ольбрахта роком раніше на Волощину. Чисельність нападників за

---

³¹⁷ Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana / Bronisław Zamorski.– Lwow,–1867. – 184 s.

³¹⁸ Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana / Bronisław Zamorski.– Lwow,–1867. – 184 s.

польськими джерелами становила 20 тис. чол. [65]³¹⁹, а за турецькими – 40 тис. [320]³²⁰ (в іншому документі – 100 тис. [380]³²¹). Переправившись через Дністер неподалік м. Хотина, нападники Волоським шляхом просувались у напрямку м.Чорткова. Опір мешканців під час кількадечної оборони замку від яничар, що мали неабиякий досвід здобуття саме фортифікаційних споруд, було зламано. Така ж сумна доля чекала оборонців Рогатинського замку [3]³²². Звідси турецькі завойовники підійшли до стін Львова [323]³²³. Львів'яни розпустили чутки про перебування у місті великого війська. Турки не наважились брати його штурмом і, спаливши передмістя та довколишні села, повернули на захід. Розділившись, одні підрозділи рушили на м. Дрогобич, Самбір і Сянок, інші – на Радимно, Ярослав, Пшеворськ та Ланьцут [61]³²⁴. Того ж року на українські землі Кучманським шляхом рушили перекопські татари і з'єдналися з турецьким військом. Просуваючись Подністров'ям, вони спалювали одне за одним галицькі містечка і села. Польські хроністи М.Кроммер та В.Ваповський зафіксували нечувані досі втрати населення, що досягали 100 тис. осіб. [61]³²⁵. Наприкінці 1498 р. турецьке військо удруге рушило на Підгір'я. Цього разу волоський воєвода Стефан повідомив короля про турецьку загрозу і той не розпускав скликане ще навесні шляхетське ополчення [174]³²⁶. Турецькі загони стрімко просувались у напрямку Галича,

³¹⁹ Memoriale ordinis fratru minorum a fr. Ioanne de Comorovo / Ioanne de Comorovo // Monumenta Poloniae historica. — Lwów—Kraków, 1888. — S. 268—277.

³²⁰ Colectanea z dziejopisów tureckich. T.1. — Warszawa, 1824. — 328 s.

³²¹ Górka O. Nieznany żywot Bajezida II — źródło dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta / O. Górka // Kwartalnik historyczny. — 1938. — № 3. — S. 375—427.

³²² Центральний державний історичний архів у м. Львові. Ф.9., Оп.1. Спр. 372; Ф.55. Оп.1. Спр.86.

³²³ Matthiae de Miechow. Cronicae Polonorum / Matthiae de Miechow // Skriptores rerum polonicarum. T.2. — Cracoviae, 1874. — S. 308—311.

³²⁴ Kronika Polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego. T. 1—2. / Marcin Kromer. — Kraków, 1882. — 1165 s.

³²⁵ Kronika Polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego. T. 1—2. / Marcin Kromer. — Kraków, 1882. — 1165 s.

³²⁶ Книш Я. Відображення епохи турецько-татарських набігів у легендах і переказах Сокальщини / Ярослав Книш // Надбужанщина. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1994. — Т. 3. — С. 217—220.

Дрогобича, Самбора, Жидачева і знову з'явилися під Львовом. Найбільше того року потерпіли міста Дрогобич і Судова Вишня. На початку зими завойовники рушили до р. Прут і, як стверджують джерела, дуже потерпали від снігів та морозів. Принаймні М.Бельський визначав число загиблих турків 40 тис. чол [61]³²⁷. Решту війська 5 січня 1549 р. добив воєвода Стефан, переодягнувши своїх вояків у польський одяг [174]³²⁸. Наприклад, коли кримські татари підступили під місто у 1589 р. (про що детально писав Д.Зубрицький [434]³²⁹), то їм вдалося пограбувати та підпалити підміські села, а у самому місті згоріло лише декілька будинків, та й то головним чином через пасивність шляхти, яка не поспішала на поле битви [61]³³⁰.

Ще одна красномовна ілюстрація: невелике містечко Краснеполе (Нижанковичі) через знищення татарами звільнялось 1496 р. від усяких повинностей на 8 років; 1502 р. – від королівського мита на 5 років; 1527 р. від всяких податків на 9 років. [331]³³¹.

1499 ординці під проводом Ахмат-Гірея, сина хана Криму Менглі-Гірея, в околиці Белза сплюндрували села і, спаливши м. Володимир-Волинський, дійшли цього разу до таких міст: Красника, Туробіна, Берестя, Красного Ставу та Любліна [62]³³². Та все ж Белз зазнав великих втрат під час наступного нападу тридцятитисячної татарської армії у 1502 р, яка, залишивши попелища у місті, з великою здобиччю повернулася до Криму [62]³³³. У першій половині XVI ст. міщани Белза

³²⁷ Kronika Marcina Bielskiego / Marcin Bielski. — Sanok, 1856. — 1406 s.

³²⁸ Книш Я. Відображення епохи турецько-татарських набігів у легендах і переказах Сокальщини / Ярослав Книш // Надбужанщина. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1994. — Т. 3. — С. 217—220.

³²⁹ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa / Denis Zubrzycki. — Lwów, 1844. — 600 s.

³³⁰ Kronika Marcina Bielskiego / Marcin Bielski. — Sanok, 1856. — 1406 s.

³³¹ Горбовий С. Давні міста Старосамбірщини та їх фундаційні привілеї / Святослав Горбовий // Старосамбірщина. Вип. 1. — Старий Самбір : Прикарпатська асоціація розвитку краю, 2001. — С. 15—42.

³³² Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi / Maciej Strykowski Т. 2. — Warszawa, 1846. — 468 s. Kronika Marcina Bielskiego / Marcin Bielski. — Sanok, 1856. — 1406 s.

³³³ Kronika Marcina Bielskiego / Marcin Bielski. — Sanok, 1856. — 1406 s.

ще чотири рази (у 1517, 1519, 1524 та 1527 рр.) відбивали зі стін фортеці татарські напади.

Важливе місце у функціонуванні фортифікаційних споруд у системі оборони Польського королівства на початку XV ст. займало їх укомплектовування людьми. Щодо тогочасних львівських фортифікацій, то відомо, що ніяких найманців місто не набирало. У мирний час тільки нічна сторожа-ціпаки (*vigiles, vigilatores, wechter*) стояла на варті у баштах та у вежі ратуші, можливо, через небажання міщан оплачувати цю послугу [375]³³⁴. Нічну охорону міста забезпечував магістрат, але оплати ці були нерегулярними. Так, наприклад, 1412 р. з цією метою було виділено більш, ніж 7 *sexagenaе*, а за 1407, 1415-1417, 1420, 1421 і 1426 рр. відомості про такого роду витрати практично відсутні. Під час воєнного лихоліття міські фортифікаційні споруди вкомплектовували особовим складом міщан. Правдоподібно, що й львівські міщани, як і жителі інших середньовічних європейських міст, відбували своєрідний військовий вишкіл, який полягав у стрільбі по мішенях під час зборів так званих «Братств стрільців» [375; 379]³³⁵.

Хоча перші згадки про існування подібного братства Д. Зубрицький наводить під 1446 р. [434]³³⁶, міські рахункові книги доводять, що витрати 1,5 *sexagenaе* були зроблені для *czelstat* (засіб стрілянини по мішенях) в 1419 р. (невідомо, чи ці кошти призначалися для обслуговування самого засобу для стрільби, чи для нагороди кращого влучного стрільця [69]³³⁷).

³³⁴ Eltis D. Towns and Defense in Later Medieval Germany // Nottingham Medieval Studies.— 1989.— № 33.— S. 92–93

³³⁵ Eltis D. Towns and Defense in Later Medieval Germany // Nottingham Medieval Studies.— 1989.— № 33.— S. 92–93; Fouquet G. Die Finanzierung von Krieg and Verteidigung in oberdeutschen Stadten des spaten Mittelalters (1400—1500) // Stadt and Krieg: 25. Arbeitstagung in Boblingen 1986 / edited by Bernhard Kirchgassner and Gunter Scholz. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1989.

³³⁶ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa / Denis Zubrzycki. — Lwów, 1844. — 600 s.

³³⁷ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2 — 3. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa: A. Oddzial staropolski;

Небагато відомостей з того часу маємо щодо озброєння оборонних споруд Львівської землі. Насамперед зауважимо, що зброю середньовічні мешканці міст переважно купували індивідуально [375]³³⁸. Невдовзі ця відповідальність була покладена на ремісничі цехи й магістрат Львова. Тому в 1407 львівський міський уряд видав декрет, що вимагав забезпечити один crossbow одним цехом [69]³³⁹. Вісім цехів за розпорядженням магістрату мали сплатити зброярам 0,5 sexagena [69]³⁴⁰ ще до того часу, поки магістрат заплатив їм ще 4 sexagena. [69]³⁴¹.

Проте один вид озброєння належав виключно до компетенції магістрату. Це – артилерія, яка у XV ст. становила найбільшу загрозу для обороноздатності міст [375]³⁴².

Перша згадка про артилерію у Львові датується 1394 р., коли король привіз деяку кількість гармат до міста разом з шістьма барелями gunpowder [389]³⁴³. Щоправда, не зовсім зрозуміло, чи ця артилерія залишилася в місті, але так чи інакше, а Львів вже мав артилерію до 1404 р. З того часу в рахункових книгах фігурують платежі, призначені для магістра артилерії (rixidum).

Деякі історики Львова стверджують, що в першій чверті XV ст. місто мало розвинуте виробництво власної артилерії, принаймні magister rixidum з'являється багато разів у записах рахункових книг цього періоду [69]. Проте суми витрат дають підстави сумніватися в такій заяві. Формуючи артилерію, міський уряд зазвичай залучав істотні

³³⁸ Eltis D. Towns and Defense in Later Medieval Germany // Nottingham Medieval Studies.– 1989.– № 33.– S. 92–93; Fouquet G. Die Finanzierung von Krieg and Verteidigung in oberdeutschen Stadten des spaten Mittelalters (1400—1500) // Stadt and Krieg: 25. Arbeitstagung in Boblingen 1986 / edited by Bernhard Kirchgassner and Gunter Scholz. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1989.

³³⁹ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2 — 3. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa: A. Oddzial staropolski;

³⁴⁰ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2 — 3. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa: A. Oddzial staropolski;

³⁴¹ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2 — 3. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa: A. Oddzial staropolski;

³⁴² Eltis D. Towns and Defense in Later Medieval Germany // Nottingham Medieval Studies.– 1989.– № 33.– S. 92–93;.

³⁴³ Jaworski F. Lwów za Jagiełły. Opowidania historyczne. – Lwów Towarzystwo Milosnikow Przeszlosci Lwowa, 1910. – 131 s; Badecki K. Sredniowieczne ludwisarstwo lwowskie. – Lwów, 1921.

кошти. Ми ж знаходимо в записах в основному оплати за виробництво дерев'яних артилерійських стендів (1 sexagena, 1410 р.; 5,7 sexagenaе, 1414 р.; 2 sexagenaе, 1422 р.), кам'яних ядер (4 sexagenaе, 1410 р.; 0,5 sexagena, 1411р.; 0,5 sexagena для перевезення ядер, 1416 р.) і пороху (9,5 sexagenaе, 1410 р.; 4,5 sexagenaе, 1417 р.; 22,5 sexagenaе, 1422 р.). Платня для ливарників гармат між 1404 і 1425 рр. становила від 3 до 5 sexagenaе за рік [69]³⁴⁴. Її сплачували дуже нерегулярно - також аргумент проти існування регулярного виробництва артилерії в Львові у цей час. Можливо, що виробництво гармат проводилося в 1414-1415 рр., коли місто придбало 88,5 lapides (приблизно 1150 кілограмів) заліза за 14 sexagenaе і заплатило артилерійському майстрові незвичайно високу платню – 10 sexagenaе [69]³⁴⁵. У 1426 р. платня недавно найнятого майстра зросла до 18 марок (еквівалент 14.4 sexagenaе) [69]³⁴⁶. Безумовно це вказівка про регулярне виробництво артилерії в Львові.

Розвиток засобів захисту у Львові відображав загальну тенденцію, яка спостерігалася в середньовічних європейських містах. Це може пояснити непередбачуваність військових потреб. Проте, є інший, не менш важливий чинник, коли на початку XV ст. Львів відігравав основну роль в обороноздатності як краю, так і країни в цілому. Цей чинник – надзвичайно висока вартість істотних удосконалень містозахисних систем [375]³⁴⁷. Звичайні прибутки міста не були достатніми, щоб фінансувати більші оборонні проекти. Тільки

³⁴⁴ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2 — 3. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa: A. Oddzial staropolski;

³⁴⁵ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2 — 3. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa: A. Oddzial staropolski;

³⁴⁶ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2 — 3. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa: A. Oddzial staropolski;

³⁴⁷ Eltis D. Towns and Defense in Later Medieval Germany // Nottingham Medieval Studies.— 1989.— № 33.— S. 92–93;

екстраординарні (і тому короткострокові) джерела прибутку забезпечували можливості їх реалізації [379]³⁴⁸.

Так само, розглядаючи проекти, пов'язані із зміцненням обороноздатності Львова, потрібно взяти до уваги фінансовий аспект. Звичайно, пряма мета цих проектів – захист міста і королівства, відіграла дуже важливу роль у визначенні рішень як магістрату, так і королівської адміністрації. Це особливо правильно для другої половини 20-х – 30-х рр. XV ст., коли території Львівської землі загрожували набіги орд кримських і турецьких феодалів. Для прикладу, львівські фортифікації служили бар'єром для одного такої набігу 1438 р. [434]³⁴⁹. Проте зрозуміло, що здійснення масштабних фортифікаційних проектів забезпечило можливість повернути додаткові засоби до бюджету міста [69]³⁵⁰.

---

³⁴⁸ Fouquet G. Die Finanzierung von Krieg and Verteidigung in oberdeutschen Stadten des spaten Mittelalters (1400—1500) // Stadt and Krieg: 25. Arbeitstagung in Boblingen 1986 / edited by Bernhard Kirchgassner and Gunter Scholz. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1989.

³⁴⁹ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa / Denis Zubrzycki. — Lwów, 1844. — 600 s.

³⁵⁰ Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2 — 3. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa: A. Oddzial staropolski;

РОЗДІЛ III

ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ ПАЛАЦОВО-ЗАМКОВОЇ ЗАБУДОВИ ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

3.1. Замки і палаци Львівської землі в контексті розвитку європейського фортифікаційного будівництва другої половини XVII ст.

У цьому розділі розглянемо військово-інженерні і конструктивні особливості замків і палаців Львівської землі у другій половині XVII ст. та відобразимо на основі писемних документів, наукової та краєзнавчої літератури їхні оборонні потенціали, насамперед – озброєння.

Більшість доступних нам документів дають підстави вважати, що помітні зміни в реконструкції замків-резиденцій тогочасного Руського воєводства слід пов'язувати з особою королеви Марії Казимири. Усі ці факти, безумовно, фіксувалися у документах приватного походження і з часом, сподіваємось, відшукаються у італійських та французьких архівосховищах.

У цьому підрозділі ставимо за мету розглянути відомі нам документальні свідчення про Золочівський та інші замки-резиденції, відтворити етапи їх реконструкцій та спробуємо встановити бодай приблизний час спорудження унікального Китайського палацу.

Марія Казимира Луїза де Гранж д'Аркуїн (Marie Casimire Louise de La Grange d'Arquien) (28.06.1641- 30.1.1716), більш znana у Речі Посполитій як Марисенька (Marysieńka), прибула до цієї країни у складі свити принцеси Марії Людовіки Гонзаги Неверської (1611-1667), дружини (від 1646 р.) короля Владислава IV Вази (1595-1648), яка роком

після смерті цього володаря пошлюбилася його ж брата – короля Яна II Казимира (1609-1672) [132, с. 243]³⁵¹.

Нелегко стверджувати, чи насправді Марія Казимира була шляхетного неверського походження, позаяк у французькій володарській резиденції Версаль її називали то дочкою капітана французької королівської гвардії та монаршої гувернантки, то, пліткували, начебто дівчинка була плодом позашлюбного зв'язку самої королеви та її фаворита Конде. Так чи інакше, але у п'ятирічному віці Марії Казимири довелося покинути Францію. Тоді, певна річ, їй не могло прийти на гадку, що у недалекому майбутньому вона особисто посяде трон польської королеви, а у наступні століття у Галичині про неї складатимуть легенди та перекази.

Кохання в усі часи оповите ореолом романтичності. Та, схоже на те, що воно повсякчас має пройти крізь тернище випробування. Емоційно-піднесене почуття, що спалахнуло у 1656 р. у стінах Варшавського королівського палацу між красунею Марією-Казимирою, якій щойно минуло 15 років, та двадцятисемирічним Яном Собеським, залишилось між ними пожиттєво. А втім, подружжям їм судилося стати не одразу, бо двома роками пізніше Марія Казимира була видана заміж за іншого. Життя з хворим подагрою та алкоголізмом князем Яном Замойським, мабуть, було нестерпним. Короткотривалі зустрічі з Яном Собеським у Замості, безумовно, лише роз'ястрували душу. Та, врешті-решт, підстаркуватого законного чоловіка Марії Казимири доконав сифіліс, а невдовзі (1661 р.) скінчила свій земний вік Янова матір – Теофілія з Даниловичів, яка безапеляційно заперечувала можливість одруження любого сина з чужинкою.

---

³⁵¹ Грушевський М. Історія України—Руси. — Т.V: Суспільно—політичний і церковний устрій і відносини в українсько—руських землях XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка, 1994. — 704 с.

Шлюб Яна Собеського та Марії Казимири таки відбувся 15 травня 1665 р. Вже у той час у Варшаві оповідували, що насправді ця залюблена пара таємно обвінчалася за сприяння Марії Людовіки Гонзаги ще до похорону Яна Замойського. Тридцять наступних років подружнього життя Собеських були справді благополучними, незважаючи на те, що з їхніх чотирнадцятьох дітей виживе лише четверо. Ян Собеський стрімко підіймався службовими щаблями. У 1666 р. він був призначений польним гетьманом, а в 1668 р. – великим коронним гетьманом. Саме завдячуючи його майстерності воєначальника були здобуті блискучі перемоги над тридцятитисячною турецькою армією Гусейна-паші під Хотином (11.XI. 1673 р.). Далі відбулася його коронація та тріумфальні перемоги над турецько-татарським військом Ібрагіма Шайтана під Журавном (24.IX.1676 р.) та 90-тисячною турецькою армією Кара Мустафи під Віднем (13.IX.1683 р.). Ці успіхи значною мірою забезпечили зміни, запроваджені Яном Собеським (королем від 1674 р.), передусім, в царині реорганізації та озброєння піхотинців. Так, королем було значно зменшено кількість пікінерів, а мушкетери отримали на озброєння короткі бердиші, що водночас слугували підпорами для мушкетів. Підрозділи піхоти з тактичних міркувань він зменшив чисельно до рівня бригад. Деякі зміни стосувались і драгунських підрозділів, кількість яких було суттєво збільшено. Козацькі хоругви у захисному спорядженні – кольчугах – отримали статус середньоозброєних кіннотників (так званих «панцерників»), що у боях виступали опліч важкоозброєних гусарів та інших легкоозброєних підрозділів «волоського» чи «татарського» типів. Отже, Яна III Собеського небезпідставно почали вважати майстром організації блискавичних походів, умілим координатором діяльності на полі битви різних родів війська (насамперед, піхоти та артилерії, що

мали підготувати ґрунт для наступу кінноти). Він був автором широко закроених стратегічних планів, у яких головною метою стало якомога більше винищення живої сили супротивника. У тогочасних оборонних боях польські воєначальники ширше використовували досягнення військово-інженерної справи.

Внаслідок тривалих воєн та нападів ординців багато фортифікаційних споруд Речі Посполитої зазнали помітних ушкоджень. Перед Яном III Собеським постало нелегке завдання – зміцнення існуючих та будівництво нових фортець, палаців та міських укріплень. Король мав опінію мецената культури та мистецтва. Так, він особисто ініціював будівництво палацу у Віланові, опікувався дослідженнями астронома Я. Гевелія та математика А. Коханського. Із європейських країн до Речі Посполитої рушило чимало відомих архітекторів, чиї ідеї невдовзі втілились у життя коштом короля.

Звідусіль польський володар надсилав епістолії до милої дружини. Зі трьохсот опублікованих листів, вісімдесят адресовано із Галичини. Король усе життя буквально обожнював свою красуню Марисеньку на відміну від двору та гонорового шляхетства, які все частіше виказували невдоволення королевою. Мабуть, небезпідставно недобррозичливці шепотіли за спинами королівського подружжя: «Марися керує Яном, а вже Ян – Польщею».

Ян III Собеський, як відомо, народився в Олеському замку [355; 363]³⁵². Отримавши після смерті останніх магнатів з родини Даниловичів у спадок цю твердиню, а також замки в Помор'ях і Жовкві, він, як правило, проживав у Яворові, де свого часу був старостою, а в інший час

---

³⁵² Barącz S. Kronika Oleska // Towarzysz duchowieństwa katolickiego.– Tarnopol, 1864.– T.1. – S. 398–401. Wierzbicki L. Zamek w Olesku // TeKa Grona Konserwatorów Galicji Wshodniej.– Lwów, 1892. – S.3; Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // TeKa Konserwatorska Galicji Wschodniej. – Lwów, 1892. – R.I.– S. 92-95; Czolowski A. Jan III i zamek w Olesku // Ziemia Czerwieńska.– Lwów, 1935.– T.1.– Z.2.– S.226; Возницький Б. Замок в Олеску. – Львів, 1977.– С.12; Соломко Р. Олеський замок.– Львів, 2004.– С.7.

– у родових та успадкованих маєтках у Жовкві, Золочеві та Підгірцях. Порівняно рідше король резидував навіть у столичній Варшаві. У наші дні значною мірою завдячуючи лише свідченням писемних джерел, ми маємо змогу уявити, якими були у другій половині XVII ст. королівські резиденції у Яворові, Жовкві, Олеську, Підгірцях та Золочеві.

Значні зміни торкнулися Яворівського замочку. 1661 р. у люстрації зафіксовано, що резиденція міських старост у Яворові розміщена над ставом. Замочок був оточений валом. Невеликих розмірів житловий дерев'яний дім “з чотирма помешканнями (izbami) з гданськими вікнами” був вкритий гонтом. Упадали в око прикрашені позолотою двері. На другому поверсі розміщувалась велика зала на вісім вікон. У будинку була мурована скарбниця. Кухня розташовувалася над ставом, поруч з оселею кухаря. Обабіч неї власники замочка спорудили дерев'яний місток, що допроваджував до лазні з фонтанами. З будинком та спорудами господарсько-побутового призначення межував новозакладений “італійський” сад. В'їзд до Яворівського замочка охороняла розташована на пагорку брама з невеликою кутовою вежею [382, s. 122; 424]³⁵³.

Ще під час старостування майбутнього короля Яна III Собеського, а найбільше після його коронації, Яворівська резиденція вступила в період свого найвищого розквіту. У цьому замочку королівська родина Собеських усамітнювалась неодноразово і Ян доклав особливих зусиль, аби його улюбленій дружині Марисенці замок сподобався. Призамковий садовий ансамбль прикрасили альтанки та скульптури, і незабаром про нього заговорили, як про один із найгарніших ландшафтних парків у

---

³⁵³ Guerquin B. Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1984. – 348 s.; Webersfeld Edward, Jaworów. Monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna, Lwów: Władysław Łoziński, 1909.

Речі Посполитій. Одна з прогулянкових доріжок парку вела до звіринця. На острівці посеред ставу збудували невеликий маяк.

Про загальний вигляд резиденції дізнаємось з кількох документів. Щоправда, більшість інформації у них стосується оточення палацу. Сад, як описує його у своїх мемуарах Ян Владислав Пошобут Одланицький, був справжнім земним раєм, “що має в собі різні фонтани і альтанки” та інші мистецькі витвори [359]³⁵⁴. Згадуваний вже Далерак, відзначив й інше: “Королівський замок, хоча побудований з деревини, є дуже гарний, однаковою мірою з зовнішньої сторони, так і внутрішньої. Обширний, а навіть захисний проти татар” [363]³⁵⁵.

Окрім свого оборонного призначення та функції літньої резиденції, Яворівський замочок не раз ставав місцем офіційних посольських прийомів. Так, приміром, роком пізніше після Віденської перемоги сюди прибув посол імператора Леопольда та інші високопоставлені гості з багатими подарунками для короля, королеви та їхнього сина Якуба. Аби розмістити численних гостей, біля палацу споруджуються нові житлові будинки із чотирма вікнами на фасадній стіні. Один із них облюбувала собі для проживання Янова сестра Катерина Радзивілл, у іншому жила старша сестра Марії Казимири маркіза де Бетюн.

Апартаменти короля прикрашала дорогоцінна зброя: оздоблені золотом та коштовним камінням шаблі, щити і колчани, які дістались йому як трофеї після битви під Віднем, дорогоцінний годинник, килими та вироби ремісників Сходу, про що довідуємось із дуже детального переліку вмісту королівського скарбівця [378]³⁵⁶. Дорогоцінною зброєю,

³⁵⁴ Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski : od Biskupina do Westerplatte / Janusz Bogdanowski; Warszawa ; Kraków : PWN, 1996.- 610 s. : 31 fot. barw., 180 il. [rys., rzutów, planów cz.-b.], VI tabl.

³⁵⁵ Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska Galicyi Wschodniej.- Lwów: Druk. W. Szykowskiego, 1892.- R.I.- S.65-132.

³⁵⁶ Filipezak Kocur A. Trzeci raz pod łaską Jakuba Sobieskiego // Zesz. Nauk. WSP w Opolu. Historia 1981.- Nr. 18.

що зберігалась у цій маленькій резиденції можна було б озброїти значний військовий підрозділ.

Згідно з матеріалами люстрації 1716 р., до королівського палацу вели дубові двері. Головна зала мала шість вікон. Чотири кімнати названі “порцеляновими”, тобто їх стіни були оздоблені фаянсовими плитками. Одна з цих кімнат свого часу слугувала опочивальнею королеві Марії Казимирі. Поруч з нею був невеликий тривіконний альков. У королівському кабінеті стелю пофарбовано у блакитний колір. Іншою окрасою приміщення був доладний камін. Стіни цього та інших покоїв прикрашали гобелени. Доповнювали інтер’єр художні меблі: столи, дивани, крісла, комоди в китайському стилі, родинні портрети, годинники, люстри і канделябри. У палаці люстратором 1716 р. зафіксовано вже дві муровані скарбниці (до речі, у Яворові свого часу розташовувався королівський монетний двір) [382, s. 78]³⁵⁷.

Востаннє Ян Собеський перебував у Яворівському замочку півтора місяця 1691 р. У 1698 р. королева-вдова Марія-Казимира передала це помістя своєму старшому синові Якубу, але той бував у ньому нечасто. У 1703 р. в Яворівському замочку зупинявся на постій польський король Август II, роком пізніше – шведський король Карл XII, а в 1711 р. – російський цар Петро I. Від 1716 р. до 1772 р. Яворів належав польській родині Мнішеків. За цей час він почав занепадати, що підтверджується люстрацією 1771 р. [359, s. 134]³⁵⁸.

Як бачимо на прикладі розглядуваної оборонної споруди, дерев’яні конструкції широко використовувались при будівництві різних за розмірами та призначенням замків. Упродовж другої половини XVII ст. Яворівський дерев’яний замок зазнав значної перебудови, він поступово

³⁵⁷ Guerquin B. Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1984. – 348 s.

³⁵⁸ Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski : od Biskupina do Westerplatte / Janusz Bogdanowski; Warszawa ; Kraków : PWN, 1996.- 610 s. : 31 fot. barw., 180 il. [rys., rzutów, planów cz.-b.], VI tabl.

втрачав своє оборонне призначення та трансформувався в одну з королівських літніх резиденцій. Його інвентарні описи свідчать про майже повну втрату ним оборонної ролі в околиці і перетворення колишнього замочка у великопанську добре облаштовану садибу.

Іншою містобудівною перлиною з багатьма відомими оборонними та сакральними пам'ятками часів правління Яна III Собеського та його дружини Марії Казимири була Жовква.

На початку 70-х рр. XVII ст. Жовківський замок став резиденцією польського короля Яна [356]³⁵⁹. Це був час найбільшого розквіту міста. У Жовкві діяло 5 церков, 4 костели, синагога.

Із мемуарів французького дипломата Франсуа-Поля Далерака, який тринадцять років перебував на службі у Речі Посполитій як довірений дворянин Яна III Собеського, а, що найважливіше, в якості секретаря його дружини, маємо змогу почерпнути додаткову інформацію про галицькі замки у період від 1679 до 1690 р. [168]³⁶⁰.

Про Жовкву цей спостережливий автор писав наступне: «Жовква є одним із найкращих містечок на Русі, що зумовлено його статусом резиденції королівського двору; а крім того, великою кількістю багатих євреїв, яким дозволили тут осісти, ба близьким сусідством зі Львовом. У місті є дійсно королівський замок, увесь із цегли і досить гарної будови, та домініканський монастир, заснований матір'ю теперішнього короля, яка вклала надзвичайно багато коштів у відновлення костелу, одного з найгарніших у Польщі, навіть запросила з Італії художників для розпису склепінь. Парафіяльний костел представляє собою ще кам'яну будівлю досить гарної архітектури в італійському стилі, з куполом посередині, який ззовні покритий тонкою міддю, а зсередини – повністю

³⁵⁹ Barącz S. Pamiątki miasta Zółkwi.– Lwów, 1852.– S. 59; Osiński M. Zamek w Zółkwi.– Lwów, 1933.– S. 19.

³⁶⁰ Качур І. Жовква, Золочів, Олесько та підгірці в мемуарах Франсуа-Поля Далерака (1680-ті роки) // Треті «Ольжині читання».– Пліснеськ, 31 травня 2008 року.– Львів, 2009.– С. 78.

свинцевий³⁶¹... Всередині він гарно оздоблений, особливо вражають чотири гарні мармурові гробниці з останками стількох же високовельможних панів і пань та мармурові статуї, які здіймаються над вченими написами. Крім цих видатних пам'яток, є дві картини, на яких зображено дві знамениті баталії, виграні поляками під проводом двох жовківських вельмож. Найзнаменитішою є перемога, яку вони отримали над московинами за правління Жигмунда III у битві під Клушином...Цю пам'ятну битву виграв дід теперішнього короля по материнській лінії, ім'я якого походить, згідно з польським звичаєм, від назви Жовківської землі – Станіслав Жолкевський... Навпроти цієї давньої пам'ятки знаходиться подібна, але вже сучасна картина, яка зображає знамениту Хотинську битву. Її виграв у турків внук цього славного Жолкевського, великий маршалок і коронний гетьман Собеський, який також прославив своє ім'я... Я повертаюся до міста Жовкви, щоб сказати, що воно перейшло до теперішнього короля зі сторони матері, найбагатшої спадкоємиці у Польщі, з дуже знаменитого і багатого роду Даниловичів, маєтки якого простягалися більш, ніж на 30 миль навколо Львова, і склалися з досить значних ключів, серед яких були й такі, що включали по 100 приналежних їм сіл, що разом із міським ринком і прибутком від корчем дає більш, ніж 150000 франків доходу щорічно, не враховуючи випадкових датків від євреїв, як наприклад, за дозвіл будувати особливої архітектури будинки, чи за побудову синагоги, яку можна вважати справжньою цитаделлю. Цей маєток був колись набагато більшим, але мати короля, керуючись глибокою побожністю, притаманною полякам, забажала зробити його для фундації

---

³⁶¹ Хрестово-купольний парафіяльний костел св. Лаврентія був збудований у 1606-1623 рр. в ренесансному стилі за проектом архітектора Павла Щасливого, а після його смерті будову завершував Амброзій Прихильний. Надгробні пам'ятники родини Жолкевських виконані у 1623-1636 рр. львівським скульптором Войцехом Зичливим, а барокові надгробки родини Собеських (1693 р.) належать різцю гданського скульптора Андрія Шлютера.

домініканського монастиря, про який я вже говорив. В цьому місті я приєднався до королівського двору...» [168, с. 79]³⁶².

1674 р. за наказом короля розпочалися роботи, що мали на меті значно посилити міські укріплення, зміцнити замок та перетворити його на королівську резиденцію [396]³⁶³. Про насипання валів поблизу міських мурів свідчить документ від 23 червня 1677 року у якому за проведені роботи робітникам виплачували з королівської казни по 18 грошів [356]³⁶⁴. У привілеї Яна Собеського місту Жовкві у 1693 р. згадується будівництво міських брам [363, s. 5]³⁶⁵.

Сучасний дослідник оборонних укріплень Жовкви стверджує, що ці роботи були пов'язані у першу чергу зі зростаючою загрозою турецьких нападів з використанням артилерії: «У зв'язку зі збільшенням прицільної здатності вогнепальної артилерії у даний період, замкові укріплення з південного сходу, південного заходу і північного заходу стали неспроможними до протидії ворожій артилерії, розміщеній з вищезгаданих напрямків, у зв'язку з тим, що заводнена передзамкова територія, яка виконувала функції організованого передполя, стала недостатньою для організації оборони. Цим же періодом датовано перші згадки про влаштування парку на північний захід від замку (на території, де були замкові укріплення раніших періодів) [356]³⁶⁶.

Значний інтерес записи згаданого вище Франсуа-Поля Далерака становлять й щодо висвітлення участі королеви Марії Казимири в облаштуванні Олеського замку: «Ця будівля, зведена з каменю і цегли, є

³⁶² Качур І. Жовква, Золочів, Олесько та підгірці в мемуарах Франсуа-Поля Далерака (1680-ті роки) / І. Качур // Треті «Ольжині читання». – Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 79.

³⁶³ Osiński M. Zamek w Zółkwi. / M. Osiński. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Opieki Nad Zabytkami Sztuki i Kultury we Lwowie, 1933. – 136 s.

³⁶⁴ Barącz S. Pamiątki miasta Zółkwi / S. Barącz. – Lwów: Piller, 1852. – 247 s.

³⁶⁵ Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwów: Druk. W. Szykowskiego, 1892. – R.I. – S.65-132.

³⁶⁶ Оконченко І. Дослідження міських укріплень Жовкви XVI–XVIII ст. / Ігор Оконченко // Жовква крізь століття : науковий зб. Випуск 1. Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві; 22–24 квітня 2010 року. – Жовква, 2010. – С. 172–188.

дуже масивною і досить високою. Вона не має ні веж, ні фланків, ні валів, ні ровів, оскільки окружність мурів займає усю ширину терену, ніби гребінь скали. Нема потреби в особливих укріпленнях також і тому, що пагорб є досить високим і круглим, і не так легко видряпатися на нього. Окрім цього, він опоясаний великим земляним валом, також із нанесеної землі, з парапетом із дощок, який закриває пагорб до середини висоти. Брама виходить на північну сторону, де знаходиться найбільша в Польщі трясовина, яка сполучена з тією, що оточує місто; разом вони утворюють багнисту низину, обмежену з одного боку високими горами, про які я говорив, а з другого – низькими пагорбами, прикрашеними рядом гарних сіл, які створюють чудовий пейзаж і досить урізноманітнену декорацію. Так само, як розділяються думки з приводу походження височини, різняться вони і щодо трясовини. Вважають, що колись вона була ставом, але ніхто не може сказати, куди, та яким чином вода з нього витекла. В середині замку апартаменти мають досить погане розташування, дворик дуже тісний, кімнати без окремих виходів і безсистемно розкидані, але всі дуже гарні, широкі, високі, добре освітлені, викладені великими плитами строкатого мармуру. Господарські приміщення внизу мають чудові склепіння. Криниця надзвичайно глибока, адже ж треба було її копати до самого підніжжя пагорба, бо в його нанесеній землі не могло з'явитись жодного джерела живої води. У всьому відчувається, що це стародавній дім великого пана, навіть каплиця оздоблена фресковими розписами. Однак, при ближчому ознайомленні, замок справляє враження сумного помешкання, позбавленого під'їздної дороги і прогулянкових алей, до нього треба видряпуватися, як до сторожової вежі чи до будки вартового, і сидіти там, як «Симон на своєму стовпі». Королева відновила замок і прикрасила, наскільки це було можливо. Біля підніжжя валів, на межі з

трясовинням, на її розпорядження було збудовано кілька дерев'яних будівель, стайні і каретні приміщення; розбито наново парк з квітником, який був майже повністю знищений.»³⁶⁷.

З багатьох джерел відомо, що дружина короля Яна III Собеського не раз виїжджала до Франції потайки. Король нараджував Марисеньку, яку все частіше звинувачували в отруєнні першого чоловіка, спустошенні державної казни та й попросту недолюбливали як чужоземку, називати себе «Маркізою де Жовква», «Маркізою де Яворів» чи «Маркізою де Золочів», а сам уподобав підписуватись «пустельником золочівських лісів».

Відомо, що Марія-Казимира доводилась кумою французькому «королеві-сонцю» Людовікові XIV – хрещеному батькові її сина Якуба. Часті подорожі до Франції та нечувана розкіш, якою оточували себе французький монарх та знать, безумовно, не могли залишитись поза увагою польської королеви, яка, хоч і не прагнула перевершити свого кума блиском, але й не була прихильницею простоти і аскези. «Місця замків,- відзначав відомий кастеолог XIX ст. О. Чоловський,- займають поволі відкриті панські резиденції нового типу, будовані за зразком італійських вілл та французьких палаців, що були часто витворами високої мистецької цінності, повні комфорту, елегантності та розкоші» [363; 313]³⁶⁸. Власне, найшвидше Підгорецький та Золочівський замки перетворилися на справжні королівські резиденції родини Собеських, які не поступались, а в багатьох площинах навіть перевищували західноєвропейські аналоги. Їхні укріплення окрім свого прямого призначення, стали ще й своєрідною декорацією для палацових

³⁶⁷ Качур І. Жовква, Золочів, Олесько та підгірці в мемуарах Франсуа-Поля Далерака (1680-ті роки) // Треті «Ольжині читання». – Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С.80-81.

³⁶⁸ Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // TeKa Konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwow, 1892. – Т.І. – С. 3-70; Слободян В. Християнські храми Золочева // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. – С. 24-27.

комплексів, що так само підтверджується словами мемуариста: «Підгорецький замок є, поза сумнівом, найгарнішим палацом у цьому краї, і, незважаючи на невеликі розміри, вважався би дуже гарним і в будь-якій іншій країні. Він збудований з добрим смаком і досить досвідченими виконавцями. Замок складається з головного житлового корпусу, двох малих павільйонів і гостроверхої вежечки посередині, що разом з куполами нагорі створює чудову цілісність будівлі. Замок зведений повністю із цегли, а оздоблення витесане з каменю. Все досить посередніх розмірів і невисоке, тому він набуває вигляду резиденції великого вельможі тільки завдяки красі будови та оздоблювальних прикрас. Замок розміщений на краю високої гори. З усіх сторін будівлю оточують чотири малі цегляні бастіони з куртиною і ровом з кам'яним протимінним контрскарпом. Вся ця фортифікація справляє враження бутафорії, а не справжнього оборонного укріплення. Подвір'я замку дуже мале, але його гарно прикрашають вимощені кам'яною бруківкою галереї з балюстрадами і портики на колонах. Звідси до палацу ведуть сходи, покриті куполом. Апартаменти добре розташовані і гарно оздоблені, все тут чудове: паркет, каміни, мармурові портали, розписані й позолочені склепіння. Кімнати розміщені на італійський спосіб у два ряди, що замикаються великим і просторим салоном, за розміром рівним двом кімнатам, з якого двоє великих дверей ведуть на балкон. Звідти відкривається вид на площадку з бастіонами і куртинами, у вигляді вимощеної каменем тераси. Каплиця посередині замку, вирізняючись високим куполом, є справжньою перлиною, як з огляду на архітектуру, висоту і пропорційність, так і завдяки внутрішнім прикрасам: картинам, мармуровим і позолоченим оздобам. Ніщо не може зрівнятися з гарним видом, який відкривається з цього палацу: гарні безмежні рівнини, які починаються біля підніжжя гори, п'ять чи шість терас з балюстрадами,

які утворюють стільки ж квіткових партерів, розміщених на різних шаблях один над одним. Ці партери прикрашені гротами, статуями, водоймами, павільйонами на великих підмурівках з цегли, кам'яними парапетами з балюстрадами і гарними сходами, що розходяться на два боки та служать для переходу з однієї тераси на іншу. Приблизно так виглядає ансамбль замку Шато-Неф в Сен-Жермені, який розміщений у дуже подібній місцевості....» [168]³⁶⁹.

Королева Марія Казимира упродовж усього часу володарювання дуже вправно маневрувала між придворними угруповуваннями з їх безперервними підступами та все частіше воліла перебувати не у варшавській, а у одній з літніх королівських резиденцій у Галичині. Чи не найбільше королева уподобала фортецю у Золочеві будівництво якої було завершено 1634 р. за проектом невідомого архітектора.

«Королівський двір,- згадував Франсуа-Поль Далерак,- прибув 12 серпня [1687 р.] до міста Золочева, яке також перейшло до спадкової власності короля [Яна III] від матері. Золочів є столицею ключа, який налічує близько 100 сіл, і має майже таку ж протяжність, як і жовківський. Обширне і досить залюднене місто оточене великим ставом, над яким височіє невеликий пагорб із панським замком. Король перетворив його у малу цитадель з чотирма кам'яними бастіонами, добре укріпленими насипними валами, з наріжниками для гармат. З боку полів над цитаделлю підноситься височина, яку покривають окремі фортифікаційні укріплення досить правильних форм. Брама цитаделі, яка повернута до міста, захищена невеликим рavelіном, єдиним зовнішнім укріпленням цієї фортеці, якщо її можна назвати фортецею, оскільки тут нема ні парапетів, ні контескарпів, ні навіть ровів, бо всі наявні у місті рови є вузькими і неглибокими. Всередині цитаделі є

---

³⁶⁹ Качур І. Жовква, Золочів, Оlesько та підгірці в мемуарах Франсуа-Поля Далерака (1680-ті роки) // Треті «Ольжині читання». – Плісеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С.80-81.

бойова площа для маневрів, сильно затиснута навколишніми будівлями уздовж куртини; тут можна розмістити близько 400 вояків» [168]³⁷⁰. Та не тільки оборонні якості вразили французького секретаря королеви Марії Казимири. «Із цих будівель, наголошував автор мемуарів, - виділяється кам'яний палац, у будівництво якого король вклав великі гроші. Він є дуже великим, світлим, і має досить вдале внутрішнє розпланування. Інші будинки навколо площі дерев'яні та дуже низькі, що не дуже прикрашає фортецю» [168]³⁷¹.

З часу постійного проживання Марії Казимири у Золочівському замку він змінювався на очах. За ініціативи привабливої господині він поволі набував нового вигляду. Пізніші легенди, що є «хлібом» для поживи фольклористів, твердять, що Марія Казимира хоробро захищала Золочівський замок під час турецької облоги. Привид королеви нібито досі блукає підземеллями Золочівського та Підгорецького замків.

Насправді ж, королівська родина Собеських дійсно заопікувалася відродженням своїх міст, які поступово ставали осередками розвитку науки, мистецтва і національних культур, адже і у Золочеві і у Жовкві і у Яворові проживали ще й численні польські, вірменські та єврейські громади. Так, Ян III Собеський поселив у Золочеві вірмен. Тут вони мали свій магістрат і приносили у скарбницю Собеських великі прибутки. Розвиток ремесел і торгівлі уможливили закладення і будівництво нових храмів і кам'яниць. Ці споруди зводили за останнім словом тогочасної містобудівничої науки, а проектантами будівель у XVII ст. ставали найкращі фахівці європейського зодчества: Петро Щасливий (автор розпланування Жовкви на принципом «ідеальних міст»

³⁷⁰ Качур І. Жовква, Золочів, Олесько та підгірці в мемуарах Франсуа-Поля Далерака (1680-ті роки) // Треті «Ольжині читання». – Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. – С.79.

³⁷¹ Качур І. Жовква, Золочів, Олесько та підгірці в мемуарах Франсуа-Поля Далерака (1680-ті роки) // Треті «Ольжині читання». – Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. – С.79.

доби Ренесансу), Амброзій Прихильний та інші, чії імена не закарбувалися у документах [361; 409; 136]³⁷².

Саме за часів володіння Золочевом родиною Собеських у місті звели новий замок-палац – унікальну ренесансну пам'ятку архітектури, яка і сьогодні вражає своєю красою, розкішшю і оборонною могутністю. Відомо, що у Золочівському замку Ян III Собеський бував вряди-годи. Але останні побутові західноєвропейські нововведення не залишалися поза його увагою. Досі у Золочівському замку приголомшують потаємні замкові переходи. Король і королева мали в цій резиденції окремі помешкання. У стіні було змайстровано приховані сходи до скарбниці. Палац опалювався печами та камінами і був розкішно облаштований. Крім того, він був обладнаний новинкою для тогочасної Польщі – каналізацією. Туалетні кімнати у замку часів Марії Казимири так само були великою в ті часи рідкістю. Палац з часу його спорудження покриває високий дах, а наріжники вікон – рустиковані пілястри. Портал головних вхідних дверей по боках оточують гладкі пілястри з коринфськими капітелями. Великі подовгасті вікна оздоблені вишуканим орнаментом. Оправою вікон другого поверху стали масивні складні рами, між поверхами – горизонтальний тинькований карниз.

За нашими спостереженнями, того, хто переступає межі сьогоденного музейного комплексу “Золочівський замок”, окрім Великого палацу, не меншою мірою вражає вишуканою красою

---

³⁷² Charewiczowa L. Zamki króla Jana III w Małopolsce Wschodniej. – Lwów, 1933; Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geograficznym, etnograficznym, handlowym, promyslowym etc. – Lwów., 1874, T. 2; Бойко О. Юдейська дільниця в містобудівній структурі // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С. 31-33; Гупало Н. Церква Святого Миколая: історичний аспект // Церква Святого Миколая у Золочеві. – Львів: Місіонер, 2007.– С. 4-17; Ї ж, Равелін // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С. 9; Ї ж, Замок як зразок шляхетського житла XVII – XVIII сторіч // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С. 10-11; Ї ж, Історичні постаті Золочівського замку // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.13; Мельник І. Місто під замком над Золочівкою // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.3-7; Каркулевський В. Золочівський замок – неприступна фортеця XVII століття // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С.8-9.

реставрований Китайський палац. Його зведення, безумовно, було спричинене розповсюдженою у європейській культурі XVII ст. своєрідної “моди” на мистецькі твори Сходу. Деякі характерні риси східної архітектури знайшли своє втілення на новому ґрунті у довершених витворах так званого “китайського стилю” – “шинуазері” (франц. *chinoiserie* – “китайщина”; від *China* – Китай, іншими словами – “під Китай”). Утім, цей оригінальний стиль мало нагадував справжнє східне мистецтво, але як “метис” особливо гармонійно поєднав у собі прикмети культур Сходу і Заходу. Де факто, інтер'єри тогочасних “китайських кабінетів” у маєтках аристократії і замках-палацах володарів багатьох країн Європи головним чином оздоблювалися дивовижними для європейського ока китайськими предметами, як, наприклад, у замку Ханслардек (Голландія), палаці Вотер Гелері (графство Гамптон, Великобританія), у Потсдамському замку Санс-Сусі (Німеччина) чи Оранієнбаумському Китайському палаці неподалік Санкт-Петербурга (Росія).

У ближньому від Золочева Підгорецькому замку – архітектурній перлині авторства Андреа дель Аква, що поєднала тогочасні оборонні новації і вишукані пізньоренесансні риси, на першому поверсі у числі 11 зал: Кармазинової, Дзеркальної, Жовтої, Зеленої, зали лицарського спорядження та спальні, була й Китайська зала. Аналогічне за оформленням приміщення згадується й у замку в Ланьцуті – важливого об'єкта оборонного призначення і місця постою королівського двору (нині на території Польщі, розташований на відстані трохи більше ніж 60 км на південний захід від Белза).

Сучасні фахівці з історії зодчества не віднаходять у Золочівському Китайському палаці, до речі, більш ранньому, ніж поймаєменовані вище зарубіжні пам'ятки, ознак, характерних для власне китайської

архітектури. А втім, поза всяким сумнівом, стилістичне мудрування невідомого будівничого другої половини XVII ст. породило гарну та вишукану ротондоподібну споруду. До неї у XVIII ст. (1728-1730 рр.) прибудували бічні партери.

Більшість фахівців вважають, що Китайський палац-ротонду звели невдовзі після переможної битви з військом Османської імперії під Віднем. Нині, через брак документів, достеменно нелегко з'ясувати, яким був первісний замисел будівництва цієї споруди на території Золочівського замку. За аналогією, згідно з дуже детальним описом маленької королівської резиденції Яна III Собеського у Яворові, ущерть наповненої трофейними турецькими мистецькими утворами і зброєю, а також згадуваної Китайської зали у Підгорецького замку, можна тільки-но здогадуватися, що і Золочівська ротонда призначалась для розміщення тут екзотичних мистецьких творів Сходу і могла слугувати місцем урочистого прийому іноземних посольств чи польських можновладців. Утім, не варто відкидати й гіпотези про сакральне призначення бодай частини цієї будівлі, наприклад, як каплиці з присвятою Діві Марії – небесної покровительки королеви.

Віриться, що подальші архівні пошуки дадуть змогу виявити інвентар, датований останньою чвертю XVII ст., часом найбільш тривалого перебування у Золочівському замку Марисеньки.

Після смерті Яна III Собеського Марія Казимира, відчуваючи неприязнь до неї серед польської шляхти, спочатку обирає місцем проживання Рим, адже у той час колишній нунцій у Польщі Антоніо Піньятеллі був обраний папою під іменем Іннокентія XII (1691-1700). Саме за його ініціативи літній батько Марії-Казимири був висвячений у кардинали. Відомо також, що італійський композитор Скарлатті писав для польської королеви-матері витончені музичні твори. Кончина папи

та матеріальна скрута вимусили Марію-Казимиру вирушити до Франції, де їй на вибір було запропоновано один зі трьох замків: Шамбор, Амбуаз чи Блуа. Королева вибрала останній. Проживаючи у французькому замку Блуа, Марія-Казимира цікавилася долею своїх галицьких маєтків, щороку отримувала господарські звіти та, певна річ, чималі грошові прибутки. Відомо, що вона висловлювала велике невдоволення пограбуванням Золочівського замку російськими військовими в роки Північної війни. Іншим штрихом до її портрета є листи з приводу родових маєтностей. Так, королева була дуже роздратована, побачивши прохолодну реакцію королевича Якуба на смерть батька. Вона навіть наказала провести детальний опис королівського майна, аби Якуб не розікрав його і просила не одягати на покійника корону, щоб син не поцупив з труни дорогоцінності. Прах самої Марії-Казимири перепоховали у Вавелі поруч домовини чоловіка, який за життя увіковічнив своє кохання до дружини у прекрасних архітектурних пам'ятках.

Успадкувавши Золочівський замок, королевич Якуб Людвік Собеський (1767-1737) та його донька Марія Кароліна де Буїлон ще підтримували будівлі у належному стані, але остання таки продала золочівські маєтності своєму родичеві Міхалу Казимиру Радивилу, що доводився онуком Катерині Собеській – сестрі короля Яна III Собеського. За часів володіння Золочівським замком Радивилами він почав занепадати. У 1772 р. внаслідок першого поділу Речі Посполитої землі Руського воєводства загарбала Австрія. Відтак від Радивилів Золочівський замок перейшов до княжни Сапіги [359, с. 88-90]³⁷³. Власне у документах XVIII ст. замковий *chinoiserie* фігурує як “Китайський

---

³⁷³ Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski : od Biskupina do Westerplatte / Janusz Bogdanowski; Warszawa ; Kraków : PWN, 1996.- 610 s. : 31 fot. barw., 180 il. [rys., rzutów, planów cz.-b.], VI tabl

палац”: “При вході вісім дерев’яних колон. Центральний зал і довкола сім кімнат. З валу є місток на галерею – балкон довкола ротонди, який підтримують вісім колон з фасаду до залу на другому поверсі. У тому залі четверо дверей скляних, оправлених дубовими рамами і четверо вікон” (Інвентар 1738 р.); “... призначення ротондоподібного павільйону, що зветься “Китайським палацом”. Це цікава і рідкісна пам’ятка великопанського замку з часів, безперечно Якова Собеського. Стан цього павільйону був жалюгідний. Круглий зал його був покритий куполом з галереєю” (Інвентар 1768 р.); “...Проти тої брами палацик кругло мурований, з круглим мурованим куполом під дахом. Зовсім зіпсований купол потрісканий і попсований. Під ним сходів бракує. Ідучі до залу двері дубові, подвійні старі. В цьому палацику, кімнат 8 з дверима подвійними сосновими, без вікон. В тих покоях підлога соснова попсута. Стеля з дощок соснових зігнила. Там же коминів 4 мурованих попсованих. Печей 2 старих, зелених, подіравлених.” (описи 1782-1792 рр.) [19]³⁷⁴.

У 1802 р. Золочівський замок придбав львівський апеляційний радник Лукаш Комарницький, коштом якого було проведено часткову реставрацію, що посвідчує вмурована у стіну мармурова таблиця з написом “*Joannes III rex fundavit. Comes Komarnicki restauravit*” (Король Ян III заснував. Комарницький відреставрував). Зберігся інвентарний опис маєтків від червня 1816 р. покійного Домініка Комарницького у якому так само є згадки про “Китайський палац”: “...Ідучи до замку зі сходу, навпроти брами стоїть колишній невеличкий палац... Палац, який з боку дитинця має круглу залу з галереєю, верхня частина якої дерев’яна, без дверей, без підлоги, вікон і стелі, в залі внизу є два зужиті каміни. Ідучи з зали, праворуч можна побачити залишки колись

³⁷⁴ Львівська національна наукова бібліотека України. ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф.Чоловського. Спр.483.

існуючих чотирьох світлиць, а ліворуч – трьох, з яких жодна не має підлоги, вікон і стелі, весь палац пристосований під склад дерева і стайню, дах на цьому палаці такий же, як і на будинках, про які сказано вище, з палацу на вал веде мурований склепінчатий хід, який тепер служить льодовнею” [19]³⁷⁵.

У власності Комарницьких замок перебував до 1868 р. після чого перейшов до єврейських підприємців, які взялися розбирати замкові мури. Якби не втрутилася у 1873 р. місцева влада, то від замкових будівель не залишилося б й каменя. Австрійський уряд придбав замок, але тривалий період аж до 1954 р. – найбільш похмурий в історії пам’ятки, позаяк у її приміщеннях влаштували в’язницю, і цей статус вона зберігала за усіх наступних владних режимів.

Безперечно, “друге життя” Золочівський замок отримав в останній чверті ХХ ст., коли після вжитих директором Львівської галереї мистецтв Героєм України Борисом Возницьким заходів він був переданий очолюваній ним установі. Нагадаємо, що до цього часу 21 грудня 1975 р. уже було урочисто відкрито відреставрований Олеський замок, а у 1986 р. – музей Маркіяна Шашкевича в Підлиссі. “А відносно Золочівського замку,- згадує Б.Возницький,- хтось мене попросив поїхати і подивитись. Туди вже їздила дружина Добрика (компартійного функціонера – Б.О.), щоб зробити там корпус науково-дослідного хімічного інституту. Другим приїхав директор фармацевтичної фабрики, вони також шукали об’єкти, але їм сказали, що нічого не можна переробляти. Профтехучилище, яке там було, виселилось, побудували нове приміщення... Я туди приїхав і зайшов в Золочівський райком партії, а там був секретарем такий Долинюк. Він так і вхопився за мене:

---

³⁷⁵ Львівська національна наукова бібліотека України. ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф.Чоловського. Спр.483.

“Беріть замок, я вам всім допоможу. І він дійсно все давав – техніку, машини, все звідти повикидали – стрільбище, гаражі... Так що Золочівський замок мені фактично нав’язали, а єдине, що мене цікавило – це Підгорецький замок.” [1,41-42]

Не піддається жодному облікові наступна праця тисяч працівників: звичайних ентузіастів, музейних працівників, науковців різних спеціальностей, меценатів, будівельників, військових. Їхніми зусиллями за 25 років постав історично-архітектурний комплекс “Золочівський замок”, що увійшов до екскурсійної подорожі замками Західної України “Золота підкова” та відіграє у ній провідну роль. Нині не можна не погодитися зі словами Б. Возницького: “Такого, як Золочівський замок, немає і близько. Здивувати людей у Золочівському замку можна не Великим палацом, навіть не Китайським палацом, а оборонними спорудами – рavelіном, бастіонами, мостом” [100, с. 43]³⁷⁶.

Та повернемося до попереднього. Значні зміни у другій половині XVII ст. відбувалися у Бродівському замку. Ульріх фон Вердум – секретар французького дипломата-шпигуна Жана де Куртена, абата де Польм’є, відвідавши Броди у 1670 р., писав: «Замок добре укріплений регулярними бастіонами і фосебреями, подекуди також викладеними ламаним каменем і цеглою» [382]³⁷⁷.

Саме у Бродівський замок після розгрому козаками польсько-шляхетського війська у битві під Пилявцями (21-22 вересня 1648 р.) утік С. Конєцпольський. У вересні-жовтні того ж року, підрозділи війська Б. Хмельницького утримували Броди в облозі упродовж 8 тижнів, але не здобуло ані міста, ані замку. Показово, що у червні 1651 р. дві великі гармати на поле Берестецької битви було доставлено так

³⁷⁶ Возницький Б. Автопортрет на тлі часу / Борис Возницький. - Львів: «Центр Європи», 2006. - 48 с.

³⁷⁷ Guerquin V. Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1984. – 348 s.

само з Бродів. С. Конєцпольський своїм заповітом від 22 січня 1682 р. передав місто і замок синові короля Якубові Собєському.

Про те, який вигляд мав на той час замок, можна довідатися із мемуарів французького дипломата Франсуа-Поля Далерака. Цей спостережливий автор описав багато галицьких замків. У записі, зробленому 1685 р., читаємо: «Місто розміщене на великій піщаній рівнині, оточене сосновими лісами та гаями... Над ними зноситься цитадель, оточена болотами з трьох сторін. Це – досконалий п'ятикутник. Bastіони муровані з цегли з різними оздобами із тесаного каменю. Жодних земляних оборонних споруд ані передмурів коло брами немає. Навіть рів є досить вузький або закритий болотом, яке творить досить добрі зовнішні укріплення... Брама добре і практично збудована із широким входом. Міст підйомний, дуже довгий і обширний. Збройовий майданчик в середині дуже просторий. Нарешті, щодо величини цитаделі самої, то вона є в тім самім плані збудована, як цитадель в Стенау (місто в Лотарингії)... На дитинцю не видно жодного дому, тільки просте дерев'яне помешкання, досить довге, збудоване на спосіб польський і призначене для проживання губернатора або коменданта цитаделі. Під bastіонами розташоване помешкання для гарнізону зі стайнями для кавалерії... Є там гарний колодязь на дитинці і арсенал, добре оснащений і захищений. Два bastіони, фронтів до міста, мають укріплення сильно підвищені і гармати бронзові, позначені гербом пана, який має у власності цитадель. Поміж тими гарматами є вісім або десять інших, які стріляють ядрами, що важать 12 фунтів. Є ще гармати значної величини і є ще велика кількість менших. Арсенал також є забезпечений різними припасами до артилерії і війни. Тут є все, що можна уявити: є там ядра різної величини, ядра запалювальні, залізні

і скляні гранати, ланцюги, шрапнелі, мортири, бомби, зброя ручна і накінець все, що служить для оборони фортець...» [352, s. 67]³⁷⁸.

1704 р. Бродівський замок і саме місто переходять до відомої магнатської родини Потоцьких, які поступово перетворили фортецю у помпезну резиденцію. Дерев'яний палац було розібрано, а на його місці в середині XVIII ст. був збудований кам'яний, двоповерховий, прямокутний у плані палац. Ми не зупинятимемося на його архітектурних особливостях, бо за нашими зацікавленнями важливе інше. Зокрема у акті передачі міста і замку новому власникові Йосипу Потоцькому, складеному 30 січня 1704 р., особливо старанно зареєстровано стан міського арсеналу та артилерійського озброєння: «Гармата від брами до міста 8-фунтова – 1 штука, однофунтова – 1 штука, на розі гармата трьохфунтова. На першій вежі до школи жидівської – гармати дві. Під тією вежею на валу – мортир залізних – 11 і мортир бронзових – 3... Від Смільна на розі – гармати дві: одна двадцяти фунтова, друга – восьмифунтова. На вежі від Радзівілова – гармат двадцятифунтових – 2 штуки...» [420, s. 28]³⁷⁹. Окрім цих даних, у документі фіксуються й інші предмети: порохівниці, 9 бочок з порохом, запальні бомби, олов'яні шрапнелі, залізні, шкіряні та скляні гранати, металеві ядра на ланцюгах і дротах, мушкети, мортири тощо.

Як і у центрі Руського воєводства Львові, у Бродах так само за ремісничими цехами закріплювалися окремі відтинки міського валу, що їх у разі військового нападу боронили цеховики та інші мешканці міста. Утім багато в чому безпека городян залежала від раптовості нападу на чисельності нападників. 1696 р. Броди таки пограбували і спалили ординці.

³⁷⁸ Adamczyk J. L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII w. / Adamczyk J. L. - Kielce: Politechnika Świętokrzyska, 2004. -452 s

³⁷⁹ Tatomir L. Ślady króla Jana III w kraju naszym: 106 miejscowości w Galicyi zostających w związku z żywotem dziejowym i domowym Jana Sobieskiego. – Lw, 1883. – 112 s.

Відповідно до функціональних змін поймаєнованих замків формувався та поповнювався їх арсенал та озброєння. Практично у кожному замку був запас пороху та вогнепальної зброї. Варто знати, що за винятком гармат, названа кількість озброєння була неповною, адже зброя на той час була дорогою, а особовий склад надвірних військових контингентів чи малочисельних замкових залог мав ще й персональну холодну та вогнепальну зброю. Документи переконливо доводять найкращий стан озброєння у Бродівському дерев'яному замку. Саме він у XVII ст. за ступенем обороноздатності входив до першої десятки замків Львівщини.

3.2. Оборонні споруди у військових конфліктах

Найбільш вагомі події у середині та другій половині XVII ст. на теренах Львівської землі Руського воєводства були пов'язані із національно-визвольними змаганнями українців.

Насамперед відзначимо, що історіографія XIX – початку XX ст. представлена такими іменами, як В. Антонович, А. Петрушевич, Д. Зубрицький, В. Стефанович, С. Томашівський та ін., дає уявлення соціальні виступи українців Галичини напередодні Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яку у наші дні ще називають Національною революцією XVII ст. в хронологічних межах 1648 – 1676 рр. Зауважимо, що М. Грушевським і С. Томашівським заперечувався факт повстання в краї до приходу козацького війська Б. Хмельницького. Оцінюючи його стратегічні плани відносно Галичини, історики висловлювали надто категоричне припущення, що гетьман мало цікавився долею краю, а похід на ці землі 1648 р. кваліфікувався ними як демонстрація воєнної сили. Проте вже у

цей час В. Будзиновський та М. Костомаров оцінювали ці події як національну чи козацьку революцію.

У західноукраїнській історіографії міжвоєнного періоду М. Грушевський, І. Терлецький, І. Крип'якевич акцентували увагу на ролі у галицьких національно-визвольних рухах українського духовенства та шляхти.

Оцінка подій Національно-визвольної війни середини XVII ст. здійснювалася в дослідженнях, що вийшли в 50-х рр. XX ст. під впливом «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954)», де суть цих подій зводилася до боротьби народних мас проти гніту шляхетської Польщі, акцентувалася увага на рушійну силу селянства. Ці стереотипи дублювалися й упродовж 60-х – на початку 80-х рр. XX ст. І. Крип'якевич, Я. Кісь, В. Інкін, С. Білецький, Ю. Гроссман, Я. Ісаєвич, П. Михайлина та ін. особливу увагу приділяли участі міщан у класовій боротьбі. Питанням воєнної історії середини XVII ст. займався В. Грабовецький, який використав значну кількість досі не введених у науковий обіг джерел.

Модерні історичні дослідження В. Смолія, В. Степанкова, Я. Федорука, В. Сергійчука, Ю. Пінчука значною мірою подолали чимало стереотипних та фальсифікованих концепцій. У їхніх працях спостерігається проблемний розгляд тих чи інших питань, зокрема звертається увага на національно-державний фактор боротьби, програму державного будівництва Б. Хмельницького. В. Смолій і В. Степанков прагнуть об'єктивно оцінити політику гетьмана восени 1648 р., виважено аналізують причини відмови Б. Хмельницького від походу углиб етнічних польських земель, роль української еліти в боротьбі за національне звільнення, її ролі як ініціатора виступів, засновника органів українського міського управління.

Повстання українців Галичини XVII ст. знайшли відображення в польській історіографії XIX ст. Проте такі історики як О. Чоловський, А. Прохаска, В. Лозінський зводила їх до «войни домової» (громадянської війни), «розбоїв», «хлопських бунтів», замовчуючи етнополітичні та соціально-економічні причини виступів, пов'язуючи їх із зовнішніми факторами – впливом повсталого козацтва. Слід зазначити, що сучасна польська історіографія, репрезентована працями Я. Качмарчика, Й. Дарского, В. Серчика, враховує здобутки українських істориків, визнає економічне та релігійне підґрунтя українського руху та правомірність існування держави Хмельницького.

Тема Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького продовжує викликати закономірний інтерес у зарубіжних дослідників, а в українській історіографії є однією з центральних. Цій темі присвячено ряд видань іноземними мовами, розпочинаючи із свідчень сучасників і очевидців і закінчуючи ґрунтовними науковими монографіями і докторськими дисертаціями. На жаль, не всі зарубіжні публікації, а тим більше рукописні матеріали, доступні для українських дослідників. У цьому відношенні надзвичайно плідну роботу проводять такі відомі знавці джерел та історіографії зазначеного періоду, як Л. Винар, Я. Дашкевич, С. Величенко, Я. Ісаєвич, М. Ковальський, Я. Кравець, Ю. Мицик, Д. Наливайко, С. Плохій, В. Сергійчук, Ф. Сисин, В. Смолій, В. Степанков, В. Щербак та інші дослідники.

Предметом нашої уваги у цьому підрозділі є в основному маловивчене питання функціонування споруд оборонного призначення під час походів війська Б. Хмельницького у 1648 та 1655 рр.

У Галичині були добре поінформовані про поразки польсько-шляхетського війська на Жовтих Водах і під Корсунем. Після смерті 20

травня 1648 р. короля Владислава IV фактичне керівництво Річчю Посполитою до обрання нового короля здійснювали примас М. Лубенський і канцлер Є. Оссолінський. Дізнавшись про наміри Б. Хмельницького продовжувати похід у західному напрямку, польський уряд безумовно звернув найбільшу увагу формування збройних сил, здатних зупинити наступ козацького війська. Зокрема, на початку червня 1648 р. регіментарями польської армії було призначено: нерішучого і поступливого князя Домініка Заславського; відомого своєю вченістю, але поганого полководця коронного підчашого Миколу Остророга; гонористого і запального молодого коронного хорунжого Олександра Конєцпольського. Хмельницькому приписується така характеристика цих польських регіментарів: «перина, латина і дитина». Регіментарі не були одностайні у своїх рішеннях і не мали авторитету серед війська. Війську бракувало єдності і дисципліни. «Кожний товариш хотів ротміструвати, ротмістр – полковникувати, полковник – гетьманувати», – так характеризував стан свого війська сам Д. Заславський.

З властивою для тогочасної Речі Посполитої практикою невдовзі уряд обрав у якості помічників цим воєначальникам ще понад тридцять комісарів-радників, що, безумовно, аж ніяк не сприяло управлінню різними військовими підрозділами та залишало місце для проявів самоуправства і безвідповідальності.

Спочатку місцем зосередження війська було визначено м. Глиняни у північній частині Львівської землі Руського воєводства, що розташовувалось між Львовом та Золочевом. Глиняни неодноразово відігравали значну роль у суспільно-політичному житті держави. Саме тут неодноразово збиралося посполите рушення. Незважаючи на те, що місто кілька разів було спалено під час набігів татар, у 30-х рр. XVII ст. у Глинянах були проведені масштабні роботи по зміцненню міських

укріплень та замку [295, с. 85]³⁸⁰. Проте дуже швидко цей первісний план зазнав корегування, оскільки магнат Ярема Вишневецький, який претендував на одноосібне керівництво об'єднаною армією, почав самовільно зосереджувати шляхетські корогви під Чолганським Каменем. Це військо мало на озброєнні 80–90 гармат і нараховувало 32 тис. шляхетського ополчення, 8 тис. німецьких найманців і 40–50 тис. шляхетських слуг і обозної «челяді». Обоз був перевантажений коштовностями і предметами розкоші. Самовпевнена шляхта нахвалялась провчити «чернь» Хмельницького не зброєю, а канчуками. Період міжкоролів'я, що його переживала у цей час Річ Посполита, відсутність твердої влади і неспроможність польських можновладців створити єдине командування далися взнаки одразу.

Польським воєначальникам Д. Заславському та М. Остророгу не залишалось нічого іншого, ніж рушити з-під Глинян і 4 вересня 1648 р. підійти до табору Я. Вишневецького. Та лише 11 вересня обидві армії об'єдналися після тривалих суперечок і переговорів воєначальників. Відтак чисельність армії сягнула близько 80–90 тис. осіб, а артилерійський парк перевищив 100 гармат. Утім формальне керівництво Д. Заславського не підняло ні дисципліну ні боєздатність шляхетського війська. Недарма з цього приводу А. Радзивілл із неприхованим сарказмом зауважував, що «ліпшим є військо оленів, очолюване левом, ніж військо левів, очолюване оленем».

Ми не розглядатимемо усі наступні приготування до битви, що відбулася

на правому березі р. Іква біля містечка Пиляви. Зауважимо лише, що Б. Хмельницький справді дуже вдало розташував свій табір на височині за 1,5 км від замку за течією річки і за 1 км від греблі, через яку проходила

380

дорога на Старокостянтинів [314, с. 344]³⁸¹. Кожна сторона чотирикутного табору, згідно з новітніми дослідженнями І. Стороженка, була завдовжки не менше 1 км. По його периметру в 6 рядів стояли вози, а доступ до них ускладнювали шанці й вали [316, с. 144]³⁸². Надійне сполучення з'єднувало табір із командним пунктом Б. Хмельницького, розташованим у невеликому Пилявецькому замку, де був влаштований командний пункт Б.Хмельницького. Замок стояв на підвищеному березі Ікви, і з його башт було зручно спостерігати за полем бою. Окрім того гетьман вміло використав рельєф місцевості та наказав перекопати найближчі пагорби й долини, а частину сіножатей залити водою. Ці та інші приготування вирішили долю Пилявецької битви 21-23 вересня 1648 р. на користь козацького війська.

Дані виявлені В. Смолієм та В. Степанковим у писемних джерелах дозволили авторам спростувати «поширену (особливо з польській історіографії) версію, начебто головною причиною панічного відступу поляків були не вмілі й потужні дії українців і татар, а морально-психологічна нестійкість командування і жовнірів. Зокрема, у листах і щоденниках учасників битви з польського боку не бракує чесних визнань: вона тривала майже увесь день 23 вересня та була «великою»; «не могли витримати сили ворожої»; «наступала велика козацька сила на гармати, які ледь не захопили»; «всі корогви розбіглися, бо козацтво з чола, а татари з флангів і з тилу оточували»; «регіментарі внаслідок такого наступу ворога звели військо з поля» тощо» [314, с. 94-95]³⁸³.

³⁸¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

³⁸² Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини 17 ст. – Кн. 1: Воєнні дії 1648 – 1652 / І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с.

³⁸³ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

У покинутому армією противника таборі військо Б. Хмельницького захопило десятки тисяч возів із майном, а що важливіше – 92 гармати, які були використані у наступних боях.

«Здобута на Пиляві блискуча перемога, - відзначають В. Смолій та В. Степанков, - не тільки засвідчила непересічний талант Б. Хмельницького як стратега й гнучкого тактика. Вона продемонструвала помітне збільшення бойових якостей української кінноти; сприяла наростанню національно-визвольної боротьби на теренах Волині, Поділля й Галичини й відкрила шлях для наступу українського війська до західних рубежів етнічних українських земель для визволення їх з-під влади польських державних структур і возз'єднання з козацькою Україною» [314, с. 95].

Не викликає жодного сумніву, що істотне збільшення кількості гармат значно полегшило успішний штурм 26 вересня 1648 р. оборонних укріплень та міцного мурованого замку Старокостянтинова, де зачинилося близько 1 тис. німецьких піхотинців.

28 вересня 1648 р. військо Б. Хмельницького залишило Старокостянтинів і через Чолганський Камінь вирушило у напрямку Ямполя, де 30 вересня, об'єдналося з ордою кримських татар, очолюваною калга-султаном Крим-Гіреєм. Далі союзники рушили на Вишнівень і Збараж. Останній був один із найбільш потужних замків Речі Посполитої. За дослідженнями істориків, після того, як 1598 р. ординці спалили старий Збараський замок, що розміщувався на три кілометри на схід від існуючого замку, назріла потреба будівництва нового мурованого замку згідно тогочасних досягнень фортифікаційної науки. Його спорудження за даними, що їх наводить О. Чоловський,

розпочато у 1620 р. [363]³⁸⁴ До 1627 р. будівництвом замку керував Христофор Збараський, а з 1627 до 1631 р. – Юрій Збараський. Після смерті останнього у 1631 р. ще незавершене будівництво замку перейшло у власність Януша Вишневецького, а після його кончини 1636 р. до Дмитра Вишневецького у власності якого перебував до 1682 р. як головна резиденція [363]³⁸⁵. 2 жовтня 1648 р. загонові під командуванням М. Кривоноса вдалося захопити замок без жодного пострілу [257]³⁸⁶.

Після взяття Збаража військо Б.Хмельницького було поділено на дві частини і різними шляхами вступило на терени Львівської землі Руського воєводства. Перша частина, очолювана гетьманом пішла на Львів через Броди і Бузьк. Друга частина війська рушила через Золочів і згадувані вище Глиняни.

Чи випадковим був вибір козацькими воєначальниками цих напрямків? Припускаємо, що ні, адже на шляху до адміністративного центру Руського воєводства Львова ці фортеці були найбільш потужними про що йшлося вище.

Утікачі з-під Пиляви збиралися у Львові. Слід відзначити, що багаточисельне шляхетське військо, яка ще кілька днів тому було впевнене у своїй перемозі, відступило з винятковою на ті часи швидкістю: відстань майже 300 км з-під Пиляви до Львова розгромлені польські вояки подолали за півтори доби. 26 вересня вранці «пилявчики» з'явилися у Львові.

³⁸⁴ Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska Galicyi Wschodniej.– Lwow, 1892.– Т.І.– С. 3-70;

³⁸⁵ Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska Galicyi Wschodniej.– Lwow, 1892.– Т.І.– С. 3-70;

³⁸⁶ Оконченко О. Дослідження оборонних укріплень ядра Жовківського замку станом на перший період уфортифікування / Ольга Оконченко // Жовква крізь століття: науковий зб. Випуск 1. Матеріали наукової конференції, присвяченої 15—й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві; 22–24 квітня 2010 року. – Жовква, 2010. - С. 158-171;

Через два дні на військовій раді було обрано регіментарем І. Вишневецького, а його заступником – М. Остророга, які обіцяли налагодити оборону міста. Під час ради було схоплено і страчено на місці козацького розвідника.

Під командуванням польських воєначальників перебувало 4,4–6 тис. вояків. Близько 20 тис. польських вояків усе ж залишили місто. На раді було ухвалено рішення про збір коштів для організації оборони Львова перед наступом війська Б. Хмельницького. Невдовзі вдалося зібрати 900 тис. злотих і чимало коштовностей. Однак, довідавшись про наближення козацьких і татарських підрозділів, І. Вишневецький та М. Остророг прихопили пожертвування й разом із жовнірами 5 жовтня утекли до Замостя, залишивши жителів напризволяще. За цих обставин оборону Львова очолив бурмістр Мартин Гросвайєр.

Згідно зі свідченнями польського хроніста Самуеля Грондського поведінка польських воєначальників пояснювалась по-іншому: «Там Вишневецький, зупинившись, облаштував це місто під командою Криштофа Арцишевського для оборони, збільшив кількість провіанту і забезпечив достатньою кількістю воїнів, чим так його зміцнив, що коли б ворог у будь якій кількості прийшов туди і обложив би його, то він би за два місяці зміг би приспіти на поміч. Але щоб легше було тримати воїнів, котрих він мав із собою в послушенстві, і залучити інших до себе, від того міста для вірності Речі Посполитій він зажадав 80 тисяч талярів. Звідти Вишневецький прийшов аж до міста Замостя» [170, с. 62]³⁸⁷.

6 жовтня під Львовом з'явилися передові загони, а 9 жовтня до міста наблизилися головні сили козацького війська. Від 9 до 23 жовтня

---

³⁸⁷ Кислюк О.І. Від Пилявців до Замостя (Осінній похід козацького війська 1648 р. у висвітленні Самуеля Грондського / О.І Кислюк // Національний університет «Києво-Могилянська академія. Історичні записки. Т.52. – К.: «КМ Академія», 2006. – С. 58-67.

1648 р. штаб-квартира Богдана Хмельницького була на Личаківському передмісті а основні сили зупинилися в районі Вовчої гори. Полк, яким командував Максим Кривоніс, зупинився на Тарнавці (район сучасних вулиць Богдана Хмельницького і Волинської), а полк Павла Головацького стояв на горі Калічій (Цитадельній). Загони татар перекопського мурзи Тугай-бея отаборилися на полях поблизу приміських сіл Скнилова, Рясної і Зимної Води [314, с. 68-69.]³⁸⁸.

Більшість українського населення радо вітало появу козаків. Люди переходили на їхній бік, надавали всіляку допомогу. Так, маляр-українець, який добре знав місцевість, показав козакам найвдаліший шлях для наступу на укріплення кармелітського монастиря – через будинки «схизматицьких» міщан.

Перші атаки передмість Львова татарами Тугай-бея й окремими українськими підрозділами відбулися вранці 6 жовтня, а 9 жовтня Б. Хмельницький об'їхав міські укріплення. Почалася облога міста. 10 жовтня здобуто ключові позиції зовнішнього поясу міських фортифікацій – укріплені костьоли Лазаря, кармелітів, Марії Магдалини. Підрозділи полковника Петра Головацького зайняли церкву св. Юра. Наступного дня полк М. Кривоноса розпочав штурм Високого Замку, який не встояв перед козацьким наступом 15 жовтня. При цьому допомогли й передміщани, які показали військові Кривоноса підступи до замку. Здобуття замку, з якого контролювалося місто, вирішило долю Львова. Утім, міська верхівка ще перед штурмом Високого Замку зрозуміла безнадійність свого становища і розпочала переговори з Богданом Хмельницьким про сплату контрибуції. Контрибуція (близько півмільйона золотих) призначалася для сплати татарам і була зібрана з

---

³⁸⁸ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

заможних міщан, яким міська влада пообіцяла, що Річ Посполита компенсує втрати.

Історики вже неодноразово ставили собі за мету дослідити характер воєнних дій під Львовом у жовтні 1648 р. Найбільш аргументованою виглядає думка В. Смолія та В. Степанкова, які переконують, що ці воєнні дії засвідчили «не стільки бажання гетьмана будь-що оволодіти Львовом, скільки його прагнення змусити магістрат пристати на свої умови» [243, с. 95–97]³⁸⁹. Дійсно, відомо, що під час переговорів, які відбувалися з 12 по 14 жовтня, Б. Хмельницький погодився за викуп припинити облогу і штурм міста. Утім згідно з дослідженнями Ю. Мицика анонімної «Віршованої хроніки» (1682), підрозділи козацького війська все ж робили спроби проникнути за міські укріплення Львова. Зокрема у творі йдеться про спроби козаків ушкодити водопостачання міста, умілі дії ченця-снайпера Бернардинського монастиря, уміле командування обороною комендантом Лонцьким, невдалу участь львівського підкоморія Ожги у переговорах з козацьким гетьманом [с. 511, 542-543].

Самуель Грондський зазначав: «Однак переконавшись, що оволодіти ним (Львовом – Б.О.) вони так легко не зможуть, пробули там біля двох тижнів; остерігаючись, щоб у них не була вихоплена нагода для здійснення величніших намірів, вирішили більше не зволікати там і не тягнути часу; тому козаки заявили захисникам міста, що вони не проти з ними домовитися на почесних умовах. Обложені ж, дуже схвильовані тим, що фортеця, яка служила їм захистом, через страх оборонців могла потрапити в руки ворогів (бо ж декотрі з гарнізону бачили, що ворог налягає усіма силами на штурм), хотіли було на світанку з командиром бургграфом чи портарієм утекти у місто; коли ж

³⁸⁹ Мицик Ю. Пилявці, Львів, Замостя: Події початку національно-визвольної війни на сторінках «Віршованої хроніки» / Юрій Мицик // Україна в Центральній-Східній Європі. – 2000. – №6. – С. 509–547.

це помітили інші, то ще з більшим числом почали йти за ними, так що цей факт не можна було приховати. Помітивши це, татари, котрі знаходилися найближче, помчали на поляків: одні стали переслідувати тих, хто тікав у місто, інші ж кинулися на тих, хто, побачивши татар, намагався повернутися бігом до фортеці, і разом з ними вбігли в середину фортеці і захопили її. Далі вони зрозуміли, що запропоноване перемир'я не слід відкидати ні в якому разі».[170, с. 62]³⁹⁰ З-під Львова Б. Хмельницький розіслав свої полки в навколишні міста. Разом з місцевими повстанцями вони визволили майже всю Галичину.

26 жовтня 1648 р. українське військо вирушило до польської фортеці Замостя. Більшість кримських татар повернулися додому. Гетьманське військо супроводжував лише перекопський мурза Тугайбей із менш ніж 10 тис. татар. Відходячи з-під стін Львова, Б. Хмельницький видав універсал про захист міста, в якому залишив «для нагляду» свого двоюрідного брата Захарія. На думку В. Смоля та В. Степанкова, «він недооцінив значення Львова як центру західного регіону й припустився серйозного прорахунку, не залишивши тут сильної залоги для зміцнення в краї своєї влади» [314, с. 96]³⁹¹.

Самуель Грондський зауважував, що похід на Замостя не був легким. Козацьке військо «затримували зустрічні численні міста, причому деякі з них були велелюдні, бо за цей проміжок часу вони сильно збільшилися за рахунок численних втікачів, котрі повернулися з України. Ті, у кого не було вже можливості для втечі і які не мали надії, що сам Хмельницький піде туди з усім табором, але тільки до якихось повстанців; тому вони й зупинялися там, де знаходилося зручне місце

³⁹⁰ Кислюк О.І. Від Пилявців до Замостя (Осінній похід козацького війська 1648 р. у висвітленні Самуеля Грондського / О.І Кислюк // Національний університет «Києво-Могилянська академія. Історичні записки. Т.52. – К.: «КМ Академія», 2006. – С. 58–67.

³⁹¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

для захисту, маючи певність, що в тих місцях, де не було ніяких козаків, а тільки католики та євреї (більш безпечні із зрадників), вони зможуть стримати тиск бунтівників. Однак їхні надії виявилися марними, бо всі зустрічні позиції ворог зрівнював з землею, і кого лишень знаходили, хто осмілювався чинити опір, того рубали без будь-якої пощади» [170, с. 62]³⁹².

Похід козацького війська до Львова і далі до Замостя, безумовно, сприяв розгортанню визвольного руху у Руському воєводстві. Наприклад, у Жидачівському повіті на боці Хмельницького виступили міщани Рогатина, Підкаменя, Княгиничів, Ходорова, Роздолу, Жидачева та Журавного. Війт Рогатина Габріель Кучарський організував похід проти шляхти, яка перебувала в уфортифікованому Роздолі. Жителі Жидачева підтримували зв'язок із Калуським полком. На Дрогобиччині громили шляхетські двори жителі Галинець, Грушева, Східниці й багатьох інших сіл. У східній частині Львівської землі власними силами звільнили свої міста мешканці Глинян і Щуровичів, а також десятків довколишніх сіл [314]³⁹³.

Характер воєнних дій засвідчував не стільки бажання гетьмана будь-що оволодіти Львовом, скільки його прагнення змусити магістрат пристати на свої умови. В ході переговорів, що тривали з 12 по 14 жовтня, Б. Хмельницький поголився за порівняно невелику суму викупу припинити облогу. У понеділок 26 жовтня українське військо вирушило до Замостя. Основні сили орди, обтяжені здобиччю, повернулися до Криму. Разом із гетьманом залишився Тугай-бей із менш ніж 10 тис. татар. Перед відходом Б. Хмельницький видав універсал про захист

³⁹² Кислюк О.І. Від Пилявців до Замостя (Осінній похід козацького війська 1648 р. у висвітленні Самуеля Грондського / О.І Кислюк // Національний університет «Києво-Могилянська академія. Історичні записки. Т.52. – К.: «КМ Академія», 2006. – С. 58–67.

³⁹³ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

міста, в якому залишив «для нагляду» свого двоюрідного брата Захарія. На нашу думку, він недооцінив значення Львова як центру західного регіону й припустився серйозного прорахунку, не залишивши тут сильної залози для зміцнення в краї своєї влади.

Похід українсько-кримських військ до Львова, а звідти — до Замостя, розіслання гетьманом підрозділів у різні райони сприяли розгортанню визвольного руху в західній частині Подільського воєводства, на Волині, в Белзькому і Руському воєводствах, Підляшші, Холмщині, Берестейщині. У Кам'янецькому повіті успішно діяли загони полковників Петроса, Харазного, Дзюка, які зайняли Червоноград. У Луцькому повіті завершилося формування полків повстанців Івана Куковського, Федора Липки, Стефана Гирича, Сави та інших. Із появою козаків у Володимирському повіті Волинського воєводства тут виникли десятки загонів. Через брак джерел важко з'ясувати, як розгорталася боротьба в Кременецькому повіті, де пройшли полки М. Кривоноса та Ф. Джеджалія. Відомо лише, що міщани Ляховець і Кременця допомагали козакам штурмувати замки.

Уже в серпні повстанням, зшідційованим міщанами Чорткова, Бучача, Хоросткова, Янова та інших поселень, було охоплено Теробовлянський повіт (Галицьке Поділля) Руського воєводства. Найбільш організовано виступив загін жителів Теробовлі, де на початку жовтня виникла нова міська адміністрація на чолі з Іваном Рудим.

Просування українсько-кримських військ з-під Львова до Замостя, рейди численних підрозділів українців і татар на величезному просторі від Береста і р. Нурець (ліва притока Бугу) на півночі до лінії Перемишль—Жешув на півдні сприяли масовому повстанню селян і міщан Берестейщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння тощо. Шлях гетьмана пролягав через Жовкву, Крехів, Магерів, Потелич, Раву,

Нароль і Томашув. 7 листопада він підійшов до Замостя, яке взяв в облогу. Козаки і повстанці захоплюють Берест, Белз, Нароль, Ліпсько, Цешанув, Гродзиськ, Щебришин, Туробін, Кобрин, Грубешув, Горію, Криницю, Красник, Добромиль, Липськ. В облозі були Пшеворськ, Перемишль та інші міста; козаки діяли в околицях Ярослава, Ланцута, Любліна, Ленчува, Жешува.

За підрахунками В. Грабовецького, у повстанні на західноукраїнських землях взяло участь 50 тис. осіб, які зруйнували 400 шляхетських дворів, 30 замків і фортець, знищили до 2 тис. шляхтичів [121]³⁹⁴.

Місцем зосередження польських військ у Замості було вибрано не випадково. На цей час це була одна з наймогутніших польських твердинь бастіонного типу. Ось як описує її вищепойменованій польський хроніст: «Саме місто лежить на рівнині; з півдня воно омивається великим озером, а із заходу аж до півночі тягнуться стоки чи непрохідні болота; зі східного ж боку до міста прокладено широкий і глибокий рів, обнесений мурами, а далі укріплений ще одними мурами, і то дуже широкими й високими; між мурами тягнеться вузький прохід по всьому обводі, призначений для того, аби перешкодити комусь по драбині видертися нагору. Коли дивитися з цього проходу на верхню частину, то мури навпроти рову виглядають значно ширшими. Ці мури прекрасно укріплені сімома оборонними спорудами, що височать у формі кола. Вони розташовані на однаковій відстані одне від одного. Між оборонними спорудами і самим муром є простір, на якому розташовують гармати, і від них кожен, хто вибирається на стіни, зазнає такого удару, що немає ані способу, ані можливості вчинити якийсь спротив. Сам цей простір оборонні споруди так затуляють, що зазирнути

---

³⁹⁴ Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. / В.В. Грабовецький. – К.: Наукова думка, 1972. – 192 с.

туди всередину немає змоги, хіба що у тому випадку, коли хто-небудь вийде на самі мури. На мурах є бійниці, щоб звідти стріляти з рушниць, а тому оборонні споруди розташовані навпроти, щоб, коли на них сяде птах, можна було легко дістати його. Ця вся внутрішня частина заповнена і обнесена землею з тією метою, щоб по самому валу могли промчати шестеро коней по колу і повернутися в той та інший бік. У ті часи там була така кількість гармат, що, крім тих, які були розміщені в достатній кількості у місцях і призначених для цього, ще більше лежало в запасі поблизу; а на той випадок, коли б ворогові удалося щось проламати, наготові була інша гармата. Крім того, вгорі на самому храмі було розставлено певну кількість довших гармат. Саме в той час і з інших менших укріплень туди ж були звели всіляку вогнепальну зброю. Для захисту міста ставали тільки ті, чий імена були записані в реєстрі (включаючи 1500 німецьких піхотинців, найнятих державою для цієї мети, якими командував винятково досвідчений воїн – пан Вайер); їх загальна кількість сягала 16 тисяч, так що біля кожної бійниці стояло по п'ять стрільців, з яких декотрі, особливо з шляхти, мали по три рушниці. Потім на майдані вишикувалася тисяча кіннотників, котрі, коли де-небудь ворог хапатиме воїнів і постане необхідність у допомозі, то, не покидаючи оборонних споруд, могли б примчати на поміч. А на випадок пожежі на дахах були поставлені бочки, наповнені водою, турбота про які була покладена на тих, хто залишався в заїжджих дворах. Щодо провіанту, то комісари ретельно подбали про нього і так розмістили, щоб кожному, відповідно до кількості членів його сім'ї, вистачило б на півроку; а ті, хто не мав, були викреслені із цих списків. Німецьких воїнів розподіляли пропорційно для утримання як серед мешканців, так і там, де вони зосереджувалися. Було також заготовлено якнайбільше пороху. Крім того, було запроваджено таку тишу, що один

до одного міг звернутися пошепки, так що усе місто видавалося вилюдненим. Коли ж подавався сигнал, і сурмили труби, кожен поспішав до визначеної йому позиції, причому добре знайомої йому. Бити у дзвони і в годинники було заборонено. Та коли треба було йти до храму, давався сигнал дзвінком. Найкращі ж будівлі у передмісті після сповіщення про появу ворогів за наказом були спалені. З мурів височіло дуже багато залізних лампад, наповнених смолою, для освітлення міс та на той випадок, коли ворог взявся би до штурму вночі» [170, с.64]³⁹⁵.

Ми не зупинятимемося детальніше на обставинах облоги козацькими військами Замостя, що не входить до наших дослідницьких завдань. Зауважимо, що захоплення цієї фортеці козацьким військом фактично відкривало йому шлях на столицю Речі Посполитої Варшаву, де у той час тривала боротьба за престол між братами покійного короля Владислава IV.

Велика роль замків Львівщини у відбитті атак Османської імперії та її сателітів. В другій половині XVII століття вона переживала короткий період відродження і, опираючись на військово-економічний потенціал, в 50-60-их роках активізувала свою зовнішню політику. Спочатку удари її армії відбулись по країнам Південної і Центрально Європи, а з другої половини 60-их років її напрям інтересів спрямовується на Східну Європу.

Як відомо, основний принцип дипломатії Стамбулу і Бахчисараю по відношенню до своїх північних сусідів проголошував відомий вираз: “розділяй і володарюй”. Притримуючись цієї позиції, Махмед-Гірей після Переяславської ради 1654 року став на бік Речі Посполитої і

---

³⁹⁵ Кислюк О.І. Від Пилявців до Замостя (Осінній похід козацького війська 1648 р. у висвітленні Самуеля Грондського / О.І Кислюк // Національний університет «Києво-Могилянська академія. Історичні записки. Т.52. – К.: «КМ Академія», 2006. – С. 58–67.

дванадцять років був її союзником, допомагаючи воювати з Росією і Україною.

Османська імперія давно хотіла розширити свої кордони на північ, за допомогою українських територій. Практичні спроби турків колонізувати українські землі почались в 1665 році, коли гетьманом Правобережної України став Петро Дорошенко. Мухамед IV, прийнявши гетьманського посла і обіцяв допомогти йому в боротьбі по об'єднанню двох берегів Дніпра. Це було першим кроком султана, яким він намагався зірвати переговори в Андрусові, які вели Польща і Росія. Другим кроком, мав стати дворцевий переворот в Криму. Ставка на Махмед-Гірея, союзника Речі Посполитої, виявилась невдалою і хана зняли з престолу. Аділь-Гірей повинен був заключити мир з Москвою і разом з П.Дорошенком наступати на Польщу.

Вважається, що розгром польського війська загоном нурадїна Девлет-Гірея і полками Петра Дорошенка під Меджибожем, в листопаді 1666 року, був однією з причин, яка підштовхнула Річ Посполиту на швидке укладення перемир'я в Андрусові [316, с. 231]³⁹⁶. Росія і Польща були поставлені перед дилемою: або шукати примирення між собою і спільними зусиллями захищати свої інтереси на півдні, або продовжувати війну і здати позиції в цьому районі Османській імперії.

Туреччина, дізнавшись про перемир'я між Польщею і Московською державою, запропонувала Яну Казимиру спільний похід на Москву, якщо король розірве договір з царем. Одночасно султан вимагав не нападати полякам на П.Дорошенка, як підданого султана, і передати Туреччині польські міста в Подністров'ї. Ультиматум султана підтримав Аділь-Гірей. В листі до короля, хан вказував, що Крим незадоволений перемир'ям Речі Посполитої з Московською державою, і цим актом

---

³⁹⁶ Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

поляки зруйнували союз з татарами, поставивши себе в положення їх ворога [33, с. 199]³⁹⁷.

Таким чином, через події на півдні, Річ Посполита опинилась на межі війни з Османською імперією, а Москва – перед вибором: або виконати статті 18 і 19 Андрусівського перемир'я і, вступивши в союз з Польщею, воювати проти Туреччини і Криму, або прийняти пропозицію хана і султана про мир і дружбу, і розірвати відносини з Польщею.

Як вже згадувалось, польсько-турецька війна виникла через Андрусівський трактат. Деякі польські дослідники вважають, що спровокував цю війну гетьман Правобережної України Петро Дорошенко³⁹⁸. На нашу думку Туреччина використала Петра Дорошенка в цій війні лише як привід, для того щоб розпочати війну.

У другій половині вересня 1667 року П.Дорошенко з 24.000 своїх козаків, з 40 гарматами і 8.000 татарської орди, під проводом калги Керим-Гірея, почав похід в Галичину. На поміч йому прийшло 3.000 турецьких яничар із 12 гарматами. В обороні Речі Посполитої став Ян Собеський, який міг виставити лише 8.000 жовнірів для оборони другої лінії між Кам'янцем і болотами Полісся [316, с. 200].³⁹⁹ І.П.Крип'якевич говорить про 15.000 регулярного війська і декілька тисяч озброєної челяді [194, с. 211].⁴⁰⁰ Розставивши свої відділи на п'яти дорогах, сам з трьома тисячами став в Підгайцях, щоб можна було опертись на мури міста, де він міг би чикати посполитого рушіння.

Проте в Яна Собеського був дуже важливий союзник: запорозький кошовий отаман Сірко, який ще в січні 1667 року побувавши у Львові,

³⁹⁷ Літопис Самійла Величка. – С.73-75

³⁹⁸ Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с. .

³⁹⁹ Там само. – С. 200.

⁴⁰⁰ Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович.– Львів, Світ, 1990.– 520 с..

заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана й готовий зробити диверсію проти Криму, щоб стримати Дорошенкових спільників – татар.

Спершу П.Дорошенко напав на польську залогу в Чигирині і примусив її до здачі. Білу Церкву П.Дорошенко оминув. Головні сили з Костянтинова пішли на Збараж, Тернопіль, Зборів. Польський коронний гетьман Ян Собеський чекав Дорошенка під Кам'янцем, але потім відступив до Галичини і укріпився на сильній позиції біля Підгайців, і тут на початку жовтня облягли його козаки і татари. Близько двох тижнів Собеський витримував облогу. 4 серпня 1667 був перший сильний штурм, який Собеський відбив і вже його сили почали слабнути, коли прийшла звістка, що Сірко вдарив на Перекоп і спустошив північний Крим так, що там залишились “тільки пси і коти”, забрав у полон тисячі татарських жінок і дітей і з тріумфом повернувся до Січі. Ця звістка страшно злякала татар, які були з П.Дорошенком, і відібрала в них бажання далі воювати в Галичині. Вони почули недовір'я до своїх союзників козаків. Багато почало тікати з табору до дому. Повторилась типова в історії українсько-татарських відносин картина: за спинами козаків Керим-Гірей почав, 16 жовтня, переговори з Собеським, і всього за якихось чотири години був готовий трактат про “вічну приязнь і непорушний мир”; а щодо козаків, то вони мали б залишатись в польським підданстві на умовах, які мали бути вироблені спеціальною комісією. П.Дорошенко опинився в настільки небезпечній ситуації, що мусів наспіх копати окопи, щоб захистити свій табір від “союзників”. Коли на третій день Керим-Гірей запропонував своє посередництво, то П.Дорошенку не залишалось нічого іншого, як почати переговори із Я.Собеським. 19 жовтня було укладено угоду: П.Дорошенко і все військо запорозьке обіцяли підданство королеві й відмовлялись на майбутнє від усіх інших протекцій; дідичі могли вільно

повертатись до своїх маєтків; коронне військо не повинно було входити до козацької України; залога в Білій Церкві мала бути зменшена. Пакт був скріплений взаємною присягою Петра Дорошенка і Яна Собеського [194, с. 213]⁴⁰¹.

П.Дорошенко не дав зламати себе цим гірким обставинам і з повною енергією почав робити спробу, щоб Українській Державі забезпечити незалежність, в іншій комбінації – через союз з Туреччиною.

Переговори з Портою почались ще в 1667 році. Тепер два нові посольства наказного гетьмана Михайла Портянки і генерального писаря Луци Бушкевича підготували договір з Туреччиною [194, с. 221]⁴⁰².

Два турецькі посольства в березні і серпні 1669 році вручили гетьману привілеї, бунчук, булаву, прапор та інші відзнаки.

Вдалою була компанія Яна Собеського в 1671 році. Отримавши перемогу над татарами під Брацлавом, Ян Собеський гнав їх 5 миль до степу. Після того він вирушив на козаків, де йому піддались багато міст між Дністром і Бугом, а замки Брацлав і Могилів (зараз Могилів-Подільський) він взяв в облогу. Під ним також стояли М.Ханенко і запорізький отаман Іван Сірко. В цей час, в серпні 1671 року, Петро Дорошенко взяв в облогу Білу Церкву де знаходився польський гарнізон. А в самій Польщі під час збору посполитого рушення, підняло бунт литовське військо, через несплату зарплатні. Ян Собеський був змушений повертатись додому, через що його перемоги були зведені нанівець.

9 грудня 1671 року турецький султан оголосив війну Речі Посполитій.

---

⁴⁰¹ Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович. – Львів, Світ, 1990. – 520 с.

⁴⁰² Там само. – С.8

Сам султан Мухамед IV став на чолі 200.000 армії, яка була зібрана біля Адріанополя, і, оголосивши Польщі війну, в кінці травня вирушила в похід. По дорозі пристали 50.000 татар із ханом Селім-Гіреєм, а ще пізніше 12.000 козаків із П.Дорошенком. Артилерія нараховувала 200 гармат. Турецький обоз розтягнувся на одну милю.

Після здобуття Кам'янця, турецька армія поволі почала просуватись в сторону Львова. За короткий час турки оволоділи такими містами як Гусятин, Ягільниця, Язловець, Буданів, Бучач і іншими, де залишали свої залоги.

В той час, коли турецький султан Мухамед IV вступив в Подільське воєводство і оточив Кам'янецьку фортецю, П.Дорошенко, виславши частину військ під Білу Церкву, сам, з 18.000 серденят, вирушив на Брацлавщину для з'єднання з султаном. Під містечком Четвертинкою, коло Батога, він напав на війська Лужицького й І.Ханенка, які були висланні для того щоб не дати Дорошенку з'єднатись з турками, і 18 серпня 1672 року їх розгромив. Поляки почали швидко відступати з Брацлавщини. 17 серпня Мухамед IV вручив під Кам'янцем Дорошенку новий привілей на гетьманство. Незабаром турецько-татарсько-українські війська ввійшли в Галичину [196, с. 131]⁴⁰³. А каплан Мустафа разом з кримським ханом, 6 жовтня підійшли під Львів. Взявши з міста викуп у розмірі 80 тисяч талярів, два загони пішли на збір ясиру по Руському воєводству [316, с. 231].⁴⁰⁴

Король Михайло Вишневецький наказав Яну Собеському іти на допомогу Кам'янцю, але той маючи всього 4.000 жовнірів не міг цього зробити. Проте він вирушив на перехоплення татар які пішли по ясир. 5 жовтня він догнав один загін татар під командуванням Нурадін-хана під

⁴⁰³ Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – 2-е вид. із змінами і допов.. — Л.: Каменяр, 1991. - 167 с.

⁴⁰⁴ Там само... – С. 168.

Краснобродом і 10 жовтня, переслідуючи його, розбив під Комарно. Потім переправившись через Дністер, Я.Собеський почав переслідування Аділь-Гірея, який повертався з під Самбора. Ян Собеський наздогнав його в околицях Калуша і тут, 14 жовтня, знищив решту орди. Всього Я.Собеський звільнив 44.000 християн [140, с. 45]⁴⁰⁵.

Тим часом султан Мухамед IV зупинився під Бучачем. 19 жовтня до нього були вислані, від короля Михайла III, три польські комісари які мали домовитись про перемир'я.

16 жовтня 1672 року був вироблений текст умови миру, й султан, 18 жовтня, ратифікував їх*.

Пункт перший Бучацького договору гарантував право безпечного виїзду з Речі Посполитої полонених татар. Пункт II зобов'язував Річ Посполиту до швидкої виплати "подарунків" до дня святого Димитрія, тобто 5 листопада. Пункт четвертий стосувався України. За ним, вона мала бути віддана Війську Запорізькому, а польське військо зобов'язувалось на протязі двох місяців покинути Білу Церкву і взагалі Україну.

Третій пункт договору, і найважчий для Польщі, стосувався передачі Поділля під протекторат Османської імперії [357, с. 36]⁴⁰⁶ і сплати Туреччині, щороку, контрибуцію в сумі 22 000 дукатів [194, с. 222]⁴⁰⁷.

20 жовтня турецький армія залишила Бучач і рушила в напрямку Кам'янця.

⁴⁰⁵ Дашкевич Я. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема" // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — К.,1993. — С. 40—47.

* За турецьким звичаєм, за дату укладання договору вважалась дата ратифікації його султаном, а не підписання договору двома сторонами.

⁴⁰⁶ Barucz M. Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich.— Kraków. 1984.

⁴⁰⁷ Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович.— Львів, Світ, 1990.— 520 с.

Перед поворотом до Адріанополя султан зупинився на декілька днів в Жванці. Там він 23 жовтня 1672 року провів зміни на рахунок встановлення губернаторів провінції. А 27 жовтня армія султана перейшла Дністер [356, s. 66]⁴⁰⁸.

Ганебний для поляків трактат не був ратифікований. Проте він став стимулом для заспокоєння внутрішніх чварів в середині Речі Посполитої з 12 березня по 13 квітня відбувався сейм на якому було вирішено продовжувати війну проти Туреччини.

Обезсилина двадцятип'ятилітніми війнами Річ Посполита все ж таки спромоглась зібрати значні військові сили.

В шести милях від Львова, під Свіржем, було зібране 40.000 коронне військо і багато озброєної челяді. 8 жовтня 1673 року військо було розставлене в чотири лінії, які простягнулось на три четверті милі, для перегляду його королем Михайлом.

За декілька миль від Берестечка, розташувалось 12-ти тисячне литовське військо.

Головнокомандуючим польських військ мав бути сам король Михайло, проте почувавши себе погано, він передав командування Яну Собеському, а сам поїхав до Львова. На військовій раді чотири гетьмани прийняли план за яким військо мало йти не на Кам'янець, а прямо на Молдавію.

На початку травня 1675 року турецько-татарське військо, під командуванням Ібрагіма Шесмена вступило на Поділля. Тоді ж татарське військо захопило Гусятин, а головна турецька армія, попри Рачків, пішла в сторону Львова. 27 липня турки здобули Збарж.

---

⁴⁰⁸ Bataglia O. F. Jan Sobieski, krol Polski.– Warszawa, 1983.

Проте вони були зупинені на полях приміського села Лисиничі Яном Собеським [27, с. 67]⁴⁰⁹. Ця поразка і довга облога Теревовля, якою командував Ян Самуель Храновській, схилило турків, на початку жовтня, до відходу.

В 1674-1675 роках сталась така ситуація, коли зима на Поділлі поновляла блокаду Кам'янця, але літом знову надходили турецькі війська, перед якими польське військо було змушене відступати.

Така ситуація повторилась і в 1676 році. Смерть головнокомандуючого Ібрагіма Шесмена і призначення на його місце Дамаського бея Ібрагіма Шайтана, сприяло тому, що 23 серпня турецька армія перейшла Дністер. Після того, як вони забезпечили послаблену залозу Кам'янця, турки вирушили в напрямку Язловця [316, с. 149]⁴¹⁰. Тоді ж коронний гетьман Дмитро Вишневецький видав розпорядження, за яким коменданти Чорткова, Ягельниця і Бучача з жовнірами і всім посполитим людом, сходились до Язловця. За стратегічним планом Яна Собеського Язловець разом з Баром, Межибожем, Теревовлею і іншими головними замками на Україні, мали складати першу лінію оборони, що дало б час королеві для збирання війська під Львовом. Проте, всупереч сподіванням Яна Собеського, залоза Язловця швидко здалась, а турецько-татарське військо вирушило в напрямку Станіслава.

Відступивши від Станіслава турки вирушили під Журавно. Король виступив зі Львова, через Жидачів, 23 вересня дійшов під Журавно де й став табором, який північною стороною впирався в Дністер, а на Сході в річку Свічу.

Польське військо налічувало 10.000 жовнірів, а литовське 3.000 війська, крім того було ще декілька тисяч озброєної челяді.

---

⁴⁰⁹ Історія Львова в документах і матеріалах: Зб. докум. і матер. – К.: Наукова думка, 1986. – 422 с..

⁴¹⁰ Barycz M. Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich. – Kraków. 1984.

По дорозі до Журавна польське військо зустрілось з татарським відділом, яке облягало замок Вейнилів, після недовгого бою татари були розбиті і відступили від замку. 25 вересня перейшовши річку Свічу, поляки зіткнулись з цілим татарським військом на чолі якого стояв Нурадін-хан. 28 вересня татари оточили польський табір, а вже 29 вересня підійшов Ібрагім Шайтан з рештою частиною війська, зайнявши місце між Станіславською дорогою і Свічею, навпроти південного крила польського табору. На лівій стороні розташувався хан, а волохи стали на східному правому крилі.

Облога польського табору тривала з 26 вересня по 16 жовтня. В свято святого Михайла відбулась велика битва. На лівому крилі, де татари ходили до лісу за пашею для конів, поляки напали на татар і розбили їх. На це турки цілу ніч бомбили з важких гармат польський табір [357, s. 231; 358]⁴¹¹.

Журавненський договір був узгоджений 14 жовтня. 16 жовтня Туреччина прислала свій варіант тексту договору, а 17 жовтня відбувся остаточний обмін копіями договору [194, с. 221]⁴¹².

Укладення Бучацького договору призвело до істотних змін характеру міжнародних відносин у Східній Європі. Замки Львівщини за цих умов набували значно більшої ваги у стратегічних планах оборони Речі Посполитої.

Таким чином, оборонні споруди Львівщини відігравали провідну роль у забезпеченні обороноздатності Речі Посполитої із південного

---

⁴¹¹ Barycz M. Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich.– Kraków. 1984; Bataglia O. F. Jan Sobieski, krol Polski.– Warszawa, 1983.

⁴¹² Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович.– Львів, Світ, 1990.– 520 с.

сходу. Значення терену добре розуміли правлячі кола держави, тому сюди напвлялися відповідні ресурси.

ВИСНОВКИ

1. Історична Львівська земля Руського воєводства представлена чи не найбільшою кількістю споруд оборонного призначення, окремі з яких, зазнавши перебудов чи руйнування, нині реставруються та продовжують виконувати не свою безпосередню функцію, а є радше ключем до пізнання минувшини у багатьох її проявах. Вивчення літератури, що існує з теми оборонного будівництва, засвідчує її спрямованість передусім у історико-архітектурну площину в той час, коли військові аспекти функціонування фортифікацій розглядаються принагідно.

2. В процесі оборонного будівництва у Львівській землі вирізняються такі періоди: 1) друга половина XIV ст. – період часткової відбудови оборонних споруд княжих часів іноземними завойовниками; 2) XV – перша половина XVII ст. – інтенсивна забудова території оборонними дворами, дерев'яними і кам'яними замками та спорудження міських фортифікацій баштової та бастіонної конструкції. 3) друга половина XVII ст. – період реконструкції існуючих замків та будівництво палаців з меншою увагою на їх мілітарне призначення.

3. Переважна більшість оборонних споруд, розташованих у містах, містечках і селах Львівської землі мали приватновласницький статус. Міські фортифікації, ряд інкастельованих сакральних споруд будувалися переважно коштом громад і меценатів.

4. Оборонні споруди зводилися з максимальним врахуванням конкретного рельєфу, природних перешкод і наявності місцевих будівельних матеріалів. Це значною мірою впливало на вибір форми фортифікацій, їхні будівельні пропорції і параметри.

5. Незважаючи на те, що Львівська земля зусібіч межувала з іншими українськими етнічними землями, оборонне будівництво у ній виявляло тенденцію до зростання. Її територію перетинали Чорний та Волоський «татарські шляхи». Військова активність Османської імперії та її васала Кримського ханату спонукала місцеві можновладні сили та уряди постійно звертати увагу на удосконалення оборонних засобів. Проте, проаналізовані історичні факти переконливо засвідчують, що оборонні заходи польського короля та воєводських урядів, які спиралися переважно на малочисельні урядові та приватні військові контингенти, не відповідали масштабам зовнішньої експансії. Оборонне будівництво на «татарських шляхах» було єдиною запорукою захисту населення Руського воєводства. Звичайно, що в рамках цього підрозділу неможливо описати усі напади ординців на Львівську землю чи, хоч поверхово, охарактеризувати оборонні споруди в інших містах та селах Руського воєводства. Ми спробували зосередити основну увагу лише на найбільш уфортифікованих містах та містечках. Натомість мережа укріплених будівель постійно збільшувалася та вдосконалювалася аж до того часу, поки їхнє оборонне призначення втратило актуальність. Справді, після втрати Кримським ханатом державності і припинення набігів ординців чимало оборонних будівель занепадало або ж реконструйовувалося для житлово-господарських потреб.

6. Загроза з боку збройних формувань кримських і турецьких можновладців, використання ними певної тактики проведення грабіжницьких наскоків не могла бути компенсована приватними та коронними військовими контингентами. Саме тому головну безпеку від нападів місцеве населення шукало за оборонними укріпленнями. Аналіз ворожих вторгнень упродовж другої половини XV – XVII ст. доводить, що лише великі замки та інкастельовані сакральні споруди

успішно виконували оборонну функцію. Менші споруди оборонного призначення не задовольняли потреб реального захисту мешканців. Загалом мережа оборонних укріплень Львівської землі не відповідала реальним оборонним потребам. Більшість замків не мала достатніх збройних засобів для захисту населення від небезпеки.

7. Найбільшу ефективність під час воєн та ворожих наскоків виявляли замки бастіонної конструкції, проте, практично паралельно з її поширенням у країнах Західної Європи, бастіонні замки Львівської землі все частіше перебудовувалися як місця резидування монархів і шляхти.

8. Однією з причин того, що в ході Української національної революції XVII ст. землі Західної України залишились у складі Речі Посполитої, стало збереження під час воєнних дій багатьох замків. Це дало можливість польським воєначальникам використовувати їх як плацдарм для наступу на українську державність, а зброю та військові засоби у битвах проти козацького війська.

9. Недостатність оборонних можливостей міст виявилася під час їх штурмів турецькими та шведськими регулярними частинами. Не зарадили справі оборони цих міст укріплені монастирські та приватні замки, що часто складали з містом єдиний оборонний комплекс.

10. Вивчення військовими фахівцями та широким загалом результатів цього дослідження сприятиме розширенню їх знань, кругозору, розвитку творчого мислення. Наукове відтворення й аналіз подій, що відбувалися упродовж другої половини XIV – XVII ст. під кутом зору ролі оборонних споруд Львівської землі, дозволить ще глибше усвідомити сутність історичних явищ і процесів, виявити характерне й особливе, а також те нове й оригінальне, що з'явилося у тогочасній

військовій справі та певною мірою може отримати розвиток у сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України у Львові

1. Ф. 7. (Жидачівський градський суд) Оп. 1.
2. Ф. 8. (Жидачівський земський суд) Оп. 1.
3. Ф. 9. (Львівський градський суд) Оп. 2.
4. Ф. 10. (Львівський земський суд) Оп. 1.
5. Ф. 52. (Магістрат м. Львова) Оп. 1.
6. Ф. 62. (Магістрат м. Городок) Оп. 1.
7. Ф. 69. (Магістрат м. Жовкви) Оп. 1.
8. Фонд 146 (Галицьке намісництво). Оп. 88.
9. Фонд 159. Оп. 5.
10. Фонд 186. Опис 1.
11. Ф. 309. – Оп. 1.
12. Фонд 348. Оп. 1.
13. Фонд 720. Оп 1.
14. Ф. Р.15 (О.Я. Мацюк). – Оп. 1.

Державний архів Львівської області

15. Ф. 26. (Львівський університет) Оп. 11.
16. Ф. 115. (Терлецький О.А.). Од. 3б. 14.
17. Ф. Р. 2923 (Кордуба М.М.) Оп 1.

Архів Львівського національного університету,

18. Ф. 119 (Особові справи працівників). – Оп. 2/ос.

Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника, відділ рукописів:

19. Ф. Оссолінських. – Спр. 2941.
20. Ф. 61. Кордуба М. Оп.1.

Biblioteka Narodowa w Warszawie.

Збірка А.Чоловського. Мікрофільм 43.498. Рукопис 4478. (Матеріали до історії міста Поморяни, зібрані А.Чоловським (1667-1876).

Опубліковані джерела

21. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1846. - Т. 1: 1340-1506.
22. Броневский М. Описание Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т.6. – С.367.
23. Галицько-Волинський літопис (далі – ГВЛ). Дослідження. Текст. Коментар. / За ред. М.Ф.Котляра. – К.: Наукова думка, 2002.– С.96.
24. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словник-показчики М. М. Пещак. – Київ: Наукова думка, 1974. - 255 с.
25. Жерела до історії України-Руси. – Львів. : НТШ, 1913 р., Т. 6 .– 20, 152, 243 с.
26. История Русов. Репринтне видання.– К.: Дзвін, 1991.– 257 + 45 с.
27. Історія Львова в документах і матеріалах: Зб. докум. і матер.– К.: Наукова думка, 1986.– 422 с.
28. Кілька грамот Володислава Опольського. Подав Михайло Грушевський // Записки Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка (далі – Записки НТШ). Львів, 1903. – Т. LI. – Кн. 1. – С. 1–8.
29. Летописец великих князей литовских // Полное собрание русских летописей Т.17. Литовско-белорусские летописи.– Санкт-Петербург, 1907.– С.71.
30. Летопись по Ипатскому списку.– СПб.: Издание Археографической комиссии, 1871.– IX + 616 + 33 + 28 + 12 с.
31. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр.– К.: Т-во «Знання», 1992.– 192 с.
32. Літопис Руський / Пер. з давньоруськ. Л.Є.Махновця. – К.: Дніпро, 1990. – 590 с.

33. Величко С.В. Літопис.— Т. 1. / Пер. з книжн. укр. м. вст. Ст., комент. В.О. Шевчука. Відп. Ред. О.В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991.; Літопис.— Т. 2. / Пер. з книжн. укр. м. / Пер. з книжн. укр. м. Відп. Ред. О.В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991.
34. Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 99–124.
35. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха доминиканского ордена // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1879. — Т. II. — С. 474-475.
36. Описание Черного моря и татарии, составил доминиканец Эмилио Дортели д'Асколи // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1902. — Т. XXIV. — С. 101-110.
37. Острозький літописець // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. - К.: Наукова думка, 1971. — С. 125–140.
38. Повесть временных лет / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Ч. I.— Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950.— 405 с.
39. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Густынская летопись.— Санкт-Петербург: В типогр. Э. Праца, 1843.— С. 233-373.
40. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись.— Москва: Изд-во восточной л-ры, 1962.— 938 с.
41. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. [зб. док. / упоряд. М. Капраль]. Збірник документів / Monumenta Leopolditana (Львівські історичні пам'ятки) / МГКО “Документальна скарбниця Львова”, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центральний

- державний історичний архів України у Львові. – Львів, 1998. – Т. 1. Monumenta Leopoldina (Львівські історичні пам'ятки)– 640 с.
42. Привілеї національних громад міста Львова XIV – XVIII ст. : [зб. док. / упоряд. М. Капраль]. – Львів, 2000 – . Т. 2 : Monumenta Leopoldina (Львівські історичні пам'ятки). – 2000. – 576 с.
43. Путевыя записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. – Санкт-Петербург, 1873.
44. Річпосполитська історіографія України (XVI -середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2 (Додатки).
45. Розов В. Українські грамоти XIV – першої половини XV ст. Т.1.– К.: Друк. Укр. Акад. Наук, 1928.– 176+75+IX с.
46. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Підгот. тексту, передм., комент. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка.– К.: Наукова думка, 1992.– 336 с.
47. Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. / Вид. В. Розов. — Київ, 1928.
48. Хроника Быховца / Предисловие, комментарий и перевод Н.Н.Улащика. Отв. ред. М.Н.Тихомиров.– Москва: Наука, 1966.– 154 с.
49. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – Київ, 1960.
50. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernadyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A.Stadnickiego / Wyd. K. Liske.- Lwów: Galicyjski Wydział Krajowy, 1868. — Т. I; 1870.
51. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernadyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A.Stadnickiego / Wyd. K. Liske.- Lwów: Galicyjski Wydział Krajowy.- Т. II; 1872.
52. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernadyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A.Stadnickiego / Wyd. K. Liske.- Lwów: Galicyjski Wydział Krajowy.– Т. III; 1873.

53. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernadyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego / Wyd. K. Liske.- Lwów: Galicyjski Wydział Krajowy.- T. IV; 1875. — T.
54. Akta unii Polski z Litwą, 1385–1791 / Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. — Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1932. — 571 s.
55. Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. Z. L. Radziwiński i B. Gorczak. — Lwów: Nakładem właściciela, 1887. - T. 1: (1366-1506).; 1901. - T. 5: (1513-1547).
56. Bona regalia onerata. Lustratio anno 1469 // Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. - Warszawa, 1902. - T. XVIII. — Cz. 1/B. — S. 1—72.
57. Codex diplomaticus Poloniae. / Ed. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski — Warszawa, 1847. — T. 1.
58. Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Polski XV wieku // Archiwum Komisji Historycznej. — Kraków, 1919. — T. XII. — Cz. 1. — S. 168-172.
59. Jana Długosza kanonika Krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście Przekł K. Mecherzynski. T.II. — Ks.V — VIII. — Krakow : w druczarni “Czasu”, 1868.— 530 s.
60. Jana Długosza kanonika Krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście Przekł K. Mecherzynski. T.III. — Ks.IX — X. — Krakow : w druczarni “Czasu”, 1868.— 558 s.
61. Kromer Marcin. Polska czyli o położeniu ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Krolewstwa Polskiego księgi dwie / Przekł. S. Kazikowskiego; wstęp i opracowanie R. Marchińskiego. — Olsztyn: Pojezierze, 1984. — 260 s.
62. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjskowskiego.— Warszawa, 1846.— 392 s.

63. Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607r. / Wyd. A. Prochaska. – Lwów: J. S. Dunin-Borkowski, 1890. – VIII, 200 s.
64. Matricularium Regni Poloniae Summaria excussibus codicibus qui in Chartophilacio Maximo Varsoviensi asservatur / Wyd. T. Wierzbowski. – Warszawa: Thesaurus J. Mianowski, 1905. – Pars 1: Casimiri IV regis tempora complectens (1447-1492).
65. Memoriale ordinis fratru minorum a fr. Ioanne de Comorovo // Monumenta Poloniae historica. – Lwów; Kraków, 1888. – S. 268-277.
66. Mistrza Wincentego Kronika Polska / Tlum. K. Abgarowicz, B. Kurbis. – Warszawa: Państw. Wyd. Nauk, 1974. – 252 s.
67. Opis niektórych miejsc w Galicji w r. 1685, przez francuza w służbie króla Jana 3. – Rozmaitości (Lw.). – 1857. – №№ 8 – 11.
68. Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 1
69. Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 2 — 3. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa: A. Oddział staropolski;
70. Pomniki dziejowe Lwowa, vol. 4. Księgi rachunkowe (lonherskie): 1404—1788 (Account books: 1404—1788.— Lvov: Nakładem gminy krol. stol. miasta Lwowa, 1936.
71. Prochaska A. Dokument graniczny czerwonoruski z 1352 r. // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1900. — R. XIV. — Zesz. 1. — S. 51-54.
72. Rocznik Traski // Monumenta Poloniae Histórica . Ed. A. Bielowski. – lwów, 1872. – T. II. – P. 825–861.
73. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 13, [Warmbrun-Worowo]/ pod red. Bronisława Chlebowskiego. Warszawa : Wł. Walewski 1893;
74. Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa. Wrocław: Ossolineum, 1963. — Cz. II: Dokumenty z lat 1421—1441; 1969. — Cz. III: Dokumenty z lat 1442—1450; 1969. — Cz. IV: Dokumenty z lat 1211—1400; 1970. — Cz. V: Dokumenty z lat 1401—1440; 1974. — Cz. VI:

Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417; 1975. — Cz. VII: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418—1434; 1975. — Cz. VIII: Dokumenty z lat 1435—1450. Uzupełnienie: dokumenty z lat 1286—1442.

Література

75. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов: Издание Саратовского университета, 1961. – 271 с.
76. Александрович В.С. Архітектура і будівництво / Володимир Александрович // Історія української культури: У п'яти т. – Київ: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 256–302.
77. Александрович В.С. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У п'яти т. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 834–942.
78. Андреев А.Р. История Крыма. – Москва: Белый волк, 2002. – 276 с.
79. Аркас М. М. Історія України–Русі. – К.: Вища школа, 1990. – 396 с.
80. Арсеньев Ю.В. Геральдика: Лекции, читанные в Московском Археологическом институте. – Москва: ТЕРРА, 2001. – 384 с.
81. Архітектура Львова: Час і стилі XIII–XXI ст. / Ін-т архітектури, Нац. ун-т «Львівська політехніка», Громад. орг. «Інститут Львова»; Упоряд. Ю.О. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 2008. – 720 с.
82. Асеев Ю. Стили в архитектуре Украины / Юрий Асеев. – К.: Будівельник, 1989. – 186 с.
83. Ауліх В.В. Населення південно-західного пограниччя Київської Русі (з історії Галицької землі V–X ст.) // Київська Русь: культура, традиції / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. – Київ: Наукова думка, 1982. – С. 4–12.

84. Багрій Р.С. Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова // Київська Русь: Культура, традиції / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 28–35.
85. Багрій Р.С. Археологія стародавнього Львова // Жовтень. – 1982. – № 8. – С. 102–106.
86. Бандрівський М. С. Знесіння – найдавніший предвісник княжого Львова // Бандрівський М. Сварожі лики. Археологічно–релігієзнавчі нариси з історії Західної України. – Львів, 1992. – С. 86–97.
87. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. Катедральні храми Галичини. Нариси з історії. / Бандрівський Микола та ін. – Львів: Мета, 1992. – 47 с.
88. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витoki українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К., 2005. – 208 с.
89. Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. / А. И. Баранович // Исторические записки АН СССР. -Москва, 1950.- №32.-С. 198-232.
90. Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки АН СССР. – Москва, 1950. – С. 198–232.
91. Батюк Т.В. Збройні сили України в протистоянні турецько—татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22. – Львів, 2003. – 18 с.
92. Бевз М. До проблеми реконструкції архітектурно–планувальної системи княжого Белза в світлі картографічних джерел // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип 1. – Белз, 2004. – С. 111–118.
93. Бевз М. Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження // Записки наукового товариства ім. Шевченка.-2001.- Т. 241.– С. 84–112, 9 іл.
94. Бевз М., Петрик В. Містобудівна структура ранньосередньовічного Перемишля // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 53–65.
95. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / О. Бевзо. – К.: Наукова думка, 1971. – 200 с.

96. Берлач О.П. Принципи історико–архітектурного формування фортифікаційних комплексів Волині. Автореф... канд. архітект. 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. / Олександр Павлович Берлач – Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2008. – 18 с.
97. Бойко О., Слободян В. Розвиток та формування урбаністичної структури Белза (на основі історіографічних та архівних досліджень) // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип II. – Белз, 2006. – С.140–166.
98. Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині. – Вінніпег: Українська видавнича спілка, 1917. – 61 с.
99. Бучко Р. Фортифікації середньовічного Львова // Галицька Брама. – 1998. – № 3. – С. 17.
100. Возницький Б. Автопортрет на тлі часу / Борис Возницький. – Львів: «Центр Європи», 2006. – 48 с.
101. Возницький Б.Г. Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницар Іоан Георгій Пінзель. – Львів: «Центр Європи», 2005.– 160 с.
102. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико–генеалогічне дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с.
103. Войтович Л. Пам'яті Михайла Рожка // Громада (Миколаїв). – 28.12.2004.
104. Войтович Л.В. Військо і військова організація // Історія української культури. – Т.2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я. Ісаєвич / Леонтій Войтович. – Київ, 2001. – С.93–108;
105. Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. – К.: ЮНІВЕРС, 1992.– 199 с.

106. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид-во Пшонківський О.В., 2006. – 784 с.
107. Войтович Л.В. Початки міста Миколаєва (XVI–XVIII ст.) / Леонтій Войтович // Миколаївщина. Збірник наукових праць / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. – Т.1. – Львів, 1998. – С.106–130.
108. Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 256 с.
109. Войтович Л.В. Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу / Л. Войтович.-Біла Церква: Вид-во Пшонківський О.В., 2009.- 218 с.
110. Войтович Л.В. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта // Історія Львова. – Т.1. (1256–1772). – Львів, 2006. – С.60–62;
111. Вуйцик В. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження / Володимир Вуйцик // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2004. – Ч. 14. – 328 с.
112. Вуйцик В. Галицька брама у Львові // Галицька Брама. – 1998. – № 3. – С. 12–13.
113. Вуйцик В.С. Львівський державний історико-архітектурний заповідник. – Львів: Каменяр, 1991.
114. Гавриленко В.О. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії / Володимир Гавриленко. – К., 1977. – 167 с.
115. Галичина і Волинь в часи Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького: Зб. пр. – Івано-Франківськ, 1996. – 56 с.
116. Гаськевич О. та ін. Замки Західної України. Історія. Фотографії. Карта-схема. Путівник. – б.м., б.д. – 96 с.
117. Годованюк О.М. Монастирі та храми Волинського краю / О.М. Годованюк . – К., 2004. – 176 с.
118. Голубець М. Белз–Буськ–Звенигород. – Львів: Вид-во «Нового часу», 1927.– 32 с.

119. Гончаров В.К. Древній Галич / В.К. Гончаров // Вісник АН УРСР. – 1956. – № 1. – С. 61–67.
120. Гошко Тетяна. З історії магдебурзького права у Львові / Т.Гошко // Львів: Історичні нариси.– Львів: Ін-т українознавства, 1996.– С. 45–60.
121. Грабовський В. Возницький. Книга перша. Предтеча. – Львів: Вид-во «Вільна Україна», 2000. – 128 с.
122. Грачова Л. Заболотний Володимир Гнатович / Л. Грачова // Мистецтво України: Біографічний довідник / За редакцією А.В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 246.
123. Гречило А. До історії герба Белза // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип1. – Белз, 2004. – С. 87–88.
124. Гречило А. Сфрагістична збірка Антона Шнайдера як джерело для вивчення міської геральдики Галичини // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. – Львів, 1999. – С. 168–169.
125. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV– п.п. ХХ ст.). – К. : Брама, 2001. – 400 с.
126. Гронський Й. Нариси історії Белза.– Б.м., б.р. – 128 с.
127. Гронський Й. Оборонні споруди середньовічного Львова // Жовтень. – 1979. – № 6. – С. 117–125.
128. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст) / Післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна. – Львів: Місіонер, 1996. – 624 с.
129. Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI в. // Университетские известия. – 1890. – Февраль. – С. 1–33.
130. Грушевський М. Історія України–Руси. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ: Наукова думка, 1995. – 680 с.

131. Грушевський М. Історія України–Руси. – Т. IV: XIУ–ХVI віки – відносини політичні. Київ: Наукова думка, 1993. – 535 с.
132. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.V: Суспільно—політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. Київ: Наукова думка, 1994. — 704 с.
133. Гупало Н. Замок як зразок шляхетського житла XVII – XVIII сторіч // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146. ;
134. Гупало Н. Історичні постаті Золочівського замку // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.
135. Гупало Н. Равелін // Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.;
136. Гупало Н., Жишкович В., Грималюк Р. Церква Святого Миколая у Золочеві / Надія Гупало та ін. – Львів; Вид–во «Місіонер», 2007. – 48 с.
137. Гуркіна Г.О., Сердюк О.В. Замки та фортеці України / Г.О. Гуркіна, О.В. Сердюк. – Харків: Торсінг плюс, 2008. – 95 с.
138. Гуцал П., Лукачат М. Зборів // Тернопільський енциклопедичний словник.– Тернопіль, 2004. 8. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (пер. Ю.А.Мыщыка) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1985.
139. Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець X- середина XIV ст.) // Пам'ять століть (Київ).– 2002.–№4.– С. 3-21.
140. Дашкевич Я. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико–демографічна проблема" // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — К.,1993. — С. 40—47.
141. Диба Ю. Р. Архітектура українських храмів–ротонд другої половини X – першої половини XIV століть 2000 Автореф. дис... канд. архіт.: 18.00.01 / Ю.Р. Диба; Нац. ун–т «Львів. політехніка». – Львів, 2000. – 18 с.
142. Диба Ю., Петрик В. Планувальна структура "долокаційного Львова" // Семінарії "Княжі часи". – Львів, 2002. – С. 40–59.

143. Димнич Я.Н., Кучінко М.М., Сміян П.К. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів.– Львів, 1988.– 238 с.
144. Долинська М. Л. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Львів: Видавництво Національного університету „Львівська політехніка“, 2006. – 356 с.
145. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
146. Думка М.С. Татарські шляхи // Жовтень.– 1970. – №12. – С.114-117.
147. Ефименко А.Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.— биогр. очерка В.А.Смолий; Примеч. Н.Н.Яковенко.– К.: Лыбидь, 1990.– 512 с.
148. Жолтовський П. Художнє лиття на Україні в XIV– XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1973.
149. Замки Львівщини // Галицька брама. — 2003. — № 10—12. — С 106—108
150. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества– Ч.3.– Львов: Институт Ставроп., 1855. – 314 с.
151. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества.– Ч .2.– Львов: Институт Ставроп., 1852. – 137 с.
152. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества.– Ч.1.– Львов: Институт Ставроп., 1852. – 137 с.
153. Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси.– Москва: Универ. типогр., 1845.– 513 с.
154. Зубрицкий Д. Латинские записки из сочинений, статей, относящихся к истории Галичско-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом и критическими исследованиями и замечаниями. Сочинение... вместо 4 части галицкой истории.– Львов: ижд. соч., 1855.– 122 с.
155. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Наук. ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст. Пер. з польської І. Сварника; коментарі М. Капраля. МГКО «Документальна скарбниця»; Львівський національний університет ім.

- Івана Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Центральний державний історичний архів України, м. Львів; Громадська організація «Інститут Львова». – Львів: Центр Європи, 2002. – 602 с.
156. Иванов Ю. Г. Старинные крепости России. 400 русских твердынь IX—XIX вв. – Смоленск, 2004. – 584 с.
157. Исаевич Я.Д. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” // Древнейшие государства на территории СССР. 1985.– Москва: Наука, 1986.– С. 62- 64.
158. Иванов О. Замки і палаци Західної України: історія - культура - туризм (Історико-архітектурні пам'ятки замкового мистецтва). — К.: Наш світ; Укргеодезкартографія, 2004.
159. Исаевич Я., Коритко Р. І назвав князь місто іменем своїм // Літопис Червоної Калини.– 1994.– №1—3 (31—33).– С. 36—41.
160. Исаевич Я.Д. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // Торжество історичної справедливості.– Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968.– С. 74—81.
161. Історія Львова. У 3 т. Т. 1: 1256–1772 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: Центр Європи, 2006. – 296 с.
162. Історія міст і сіл УРСР. Львівська область.– К., 1978.
163. Йосифінська (1785 – 1788 рр.) і Францисканська (1819 – 1820 рр.) метрики – перші поземельні кадастри Галичини: покажчик населених пунктів. – К. : Наукова думка, 1965 р. – 355 с.
164. Казанцева Т., Предко О. Міський арсенал у Львові. Пам'ятка архітектури XVI ст. Реконструкція етапів будівництва // Галицька Брама. — 1998. — № 3. — С. 6—7.

165. Капраль М. Привілей 1365 року як повторне надання магдебурзького права для міста Львова // Львів: місто, суспільство, культура: Зб. наук. праць. Львів: ЛНУ, 1999.— С. 11-21.
166. Каргалов В. В. На степной границе. / Вадим Викторович Каргалов. — Москва : Наука, 1974. — 184 с.
167. Каргер М.К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. / М.К.Каргер // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 81. – 1960. – С. 60–69.
168. Качор І., Качор Л. Львів крізь віки / Ігор Качор, Любов Качор. – Львів : Центр Європи, 2004. – 180 с.
169. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII –XV вв.– Ленинград: Наука, 1976. – 105 с.
170. Кислюк О.І. Від Пилявців до Замостя (Осінній похід козацького війська 1648 р. у висвітленні Самуеля Грондського / О.І Кислюк // Національний університет «Києво-Могилянська академія. Історичні записки. Т.52. – К.: «КМ Академія», 2006. – С. 58-67.
171. Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні в XVI—XVI ст. // Жовтень, 1986. – № 6. – С.134—136.
172. Кметь В. Документ бродівських міських актів у 1631 року із згадкою Гійома Левассера де Боплана. // Боплан і Україна: Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 78-81.
173. Кметь В. Мацюк Орест–Нестор Ярославович / Василь Кметь // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000).– Львів, 2000. – 294 с.
174. Книш Я. Відображення епохи турецько-татарських набігів у легендах і переказах Сокальщини // Надбужанщина.– Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1994. – Т.3. – С.217—220.
175. Книш Я. Основні періоди історії // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип1. – Белз, 2004. – С.66—73.

176. Ковальський М. Світлої пам'яті Ореста Мацюка (1932–1999) / Микола Ковальський // Український історик.– Мюнхен; Нью-Йорк: Укр. іст. т–во.– Рік XXXVI.– № 2–4 (141–143).– С. 270–271
177. Колосок Б. Історіографія укріплень Луцька (до 1.09.1939 р.) / Б. Колосок // Архітектурна спадщина України / Держ. ком. України у справах містобудування і архітектури, Упр. охорони та реставрації пам'яток містобудування і архіт., НДІ теорії та історії арх–ри і містобудування. – К.: Українознавство, 1996. –Вип. 3: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. Част. 1. – С. 36–60.
178. Копчак С. І. Населення Українського Прикарпаття. Історико-демографічний нарис. Докапіталістичний період / С. І. Копчак. — Львів : Вища школа, 1974. — 185 с.
179. Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном / Мирон Кордуба // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – 1925. – Т.138–140. – С. 159–245.
180. Кордуба М. Болеслав–Юрій II. Останній самостійний володар Галицької держави з нагоди 600–ліття його смерті / Мирон Кордуба. – Краків, 1940. – 106 с.
181. Корчинський О. Слов'янські гради північно–східного Прикарпаття IX – початку XIV ст. (підсумки досліджень) // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII – XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези доповідей і повідомлень міжнародної археологічної конф. – Львів: Ін–т народознавства НАН України, 1994. – С. 3–5.
182. Космолінська Н. «Вілла Золчов», звана дворичем...// Галицька Брама. Золочів.– 2007.– №145-146.– С. 22.
183. Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. (історико-нумізматичне дослідження).– К.: Наукова думка, 1968.– 144 с.

184. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. IX–XIII вв.– К.: Наукова думка, 1985.– 184 с.
185. Кравцов С. Містобудівельна історія Бродів та Гійом Левассер де Боплан // Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал - Броди, 1997. - № 13. - С. 23-25.
186. Кравцов С.Р. Містобудівельні принципи та семантика деяких міст Галичини 17 ст. // Українське барокко та європейський контекст.– К.: Наукова думка, 1991.– с. 45 – 49.
187. Кривоший О. Чорний шлях // Довідник з історії України / за заг. ред І.Підкови та Р. Шуста. Вид. 2-ге. – Київ, 2001.– С.1059.
188. Крикун М.Г. Земські уряди на українських землях XV—XVIII ст. // Записки НТШ. — 1994. — Т. ССХХVІІІ. — С. 65—122.
189. Крикун М.Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства.– Вип.42.– Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1990.– С. 24-32.
190. Крикун М.Г. Руське воєводство // Довідник з історії України. Вид. 2-ге.– Київ, 2001.– С. 700.
191. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / Іван Крип'якевич. – Львів: Атлас, 1994. – 390 с.
192. Крип'якевич І. П. Середньовічні монастирі в Галичині // Записки чина св. Василія Великого. – Т. II. – Вип. 1–2. – Жовква, 1926. – С. 70–107.
193. Крип'якевич І.П. Галицько–Волинське князівство. Вид. 2–е. – Львів: Інститут українознавства ім І.П. Крип'якевича, 1999. – 220 с.
194. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович.– Львів, Світ, 1990.– 520 с.
195. Крип'якевич І. Запорозьке військо / Іван Крип'якевич // Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 170–289.
196. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – 2–е вид. із змінами і допов.. — Л.: Каменяр, 1991. – 167 с.

197. Кришталович У. Перша топографічна карта Галичини Йозефа Лізганіґа // Боплан і Україна. – Львів, 1998. – с. 146 – 154.
198. Кришталович У. Рукописні карти Галичини 18 ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2000. – Т. 240. – с. 416 – 437, 4 іл.
199. Кріль М. Замок Гербуртів у Добромилі // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали другої наук. краєзнавчої конф., Львів, 21 листоп. 2002 р. – Львів, 2003. – С. 155–166.
200. Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV—першої половини XV ст. // Записки Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка — 1997. — Т. ССХХХІІІ. — С. 333—359.
201. Купчинський О. Земські та городські судово-адміністративні документальні фонди Львова. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. – 98 с.
202. Кучінко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 207 с.
203. Лаба В. Історія села Бориничі від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1996. – 16 с.
204. Лаба В. Історія села Вибранівка від найдавніших часів до 1939 року. – Львів. – 1996. – 16 с.
205. Лаба В. Коротка історія Бібрки у цифрах і фактах. – Львів, 1996. – 23 с.
206. Лаба В. Нарис історії села Унів та Унівського монастиря від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1996. – 23 с.
207. Лаба В. Історія міста Щирець від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1996. – 12 с.
208. Лесик О. В. Замки та монастирі України. — Львів: Світ, 1993.
209. Лещенко Н. А. Принципи реконструкції архітектурних споруд історичних ансамблів малих міст Західної України. Автореф. дис... канд. архіт.: 18.00.02 / Неля Арсентіївна Лещенко; Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. – К., 2000. – 19 с.

210. Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. Ч. I. / Иван Андреевич Линниченко. – Киев, 1884. – 251 с.;
211. Линниченко И. А. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси / Иван Андреевич Линниченко // Журнал министерства народного просвещения. – 1851. – май–август. – С. 147–170; 452–492; 125–171.
212. Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв. – Москва: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1894. – VI, 241 с.
213. Липа К. Під захистом мурів. / Катерина Липа. – К.: Наш час, 2008. –184 с.
214. Лозко Г. Етнологія України. – Київ, 2001.
215. Лукомський Ю. Життєпис Михайла Рожка / Юрій Лукомський // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 8–14.
216. Лукомський Ю. Шишак В.,Осаульчук О. Археологічно–архітектурні дослідження по вул. Руській у Львові 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002/2003 рр. / Юрій Лукомський та ін. – Київ, 2004. Вип. 6. – С. 346–350.
217. Лукомський Ю., Петрик В. Історико-архітектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наук. праць і матеріалів міжн. наук. конф., організованої НТШ в Польщі / Під ред. С.Заброварного.– Перемишль; Львів, 1996.– С. 16-26.
218. Лукомський Ю., Петрик В. Міста Галицького князівства XI-XIII ст. / Книга міст Галичини // Вісник Державного університету "Львівська політехніка". Архітектура. – Львів, 1999. – № 379. – С. 43—52.
219. Лукомський Ю.В. Архітектурні пам'ятки стародавнього Галича. – Галич, 1990. – 55 с.

220. Мазур О. “Demetrius Dedko, provisor seu capitaneus terrae Russiae” (інститут старійшини” у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) // Семінарії “Княжі часи”.– Львів, 2002.– С. 14–23.
221. Мазур О. Динаміка набігів орд кримських і османських феодалів на українські землі в другій половині XV – XVI ст. // Берестецькій битві – 340 років. Тези республіканської науково–теоретичної конференції. – Рівне, 1991. – С.76 –79.
222. Мазур О. Киричук Ю. Роксолана і набіги орд кримських і османських феодалів на українські землі у 20–50 рр. XVI ст. // Рогатинська земля: історія та сучасність – Львів, 1995. – С.102–105.
223. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // Краткие сообщения института археологии АН СССР.– 1969.– Вып. 120.– С. 3–16.
224. Малевская М.В. Применение брускового кирпича в архитектуре западной Руси 2 п.13 – 14 вв. // Советская археология.– 1989.– № 4.– с. 221 – 223.
225. Мальченко О. Є. Арсенали українських замків XV – середини XVII ст. – К., 2004. – 398 с.
226. Марискевич Т.Г. З історії оборонних споруд Львова XIV—XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Т. III. Львів, 1999. –
227. Маркевич Н. А. История Малороссии: в 5.т. Т.1. Период от древнейших времен по 1657 г. / Николай Андреевич Маркевич. — Москва : Тип. А. Семена, 1842. — 387 с.
228. Матяш І. Мацюк Орест–Нестор Ярославович // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник: У 3–х вип.– Вип. 3–й: 1970–1990–ті роки / Упоряд. Л. М. Федорова.– К., 2003. – С. 144–146.
229. Мацкевий Л. Г. Археологічні пам'ятки Львова /Леонід Мацкевий. – Львів: Логос, 2008. – 224 с.

230. Мацкевий Л.Г. Панахид Г.І., Миська Р.Г. На пошану Михайла Рожка / Леонід Мацкевий та ін. // Археологія. – 2010. – №2. – С. 124–128
231. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Вид. 2–ге. / Орест Мацюк. – Львів: «Центр Європи», 2009. – 200 с.
232. Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Львова (короткий історіографічний огляд) / О.Мацюк // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За ред. М. Мудрого. – Львів, 1999. – С. 117–122.
233. Мацюк О., Штойко П. Картограмма оборонительных сооружений Западного Подолья / О.Мацюк // Тезисы докладов VI Подольской историко-краеведческой конференции. — Каменец-Подольский, 1985. — С. 84-85.
234. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Прикарпаття / О.Мацюк // Регіональна науково–теоретична конференція, присвячена 105–річчю з дня народження визначного історика України академіка Івана Крип'якевича: тези доповідей та повідомлень. – Івано–Франківськ, 1991. – С. 45–46.
235. Мельник Б. До питання про стан озброєності укріплень Львова у другій половині XVI ст. / Б.Мельник // ЛІМ "Наукові записки". — Львів, 1997. — Вип. VI. — Част. 1. — С. 194—199.
236. Мельник І. Львівські вулиці і кам'яниці, мури, закамарки, передмістя та інші особливості Королівського столичного міста Галичини / І.Мельник.- Львів: Центр Європи, 2008.- 384 с., 330 іл.
237. Мельник І. Львівські гори / І.Мельник // Галицька Брама. — 2006. — № 1—2. — С. 18—19.
238. Мельник І. Місто під замком над Золочівкою / І.Мельник // Галицька Брама. Золочів.- 2007.- №145-146.- С.13.
239. Мельник Ігор. Львівський Новий Світ та південні околиці Королівського столичного міста Галичини від Святого Юра до Наварії / І.Мельник.- Львів: Центр Європи, 2009.- 288 с.: 508 іл.

240. Микитишин В. Військова справа в Україні у другій половині XIV – першій половині XV ст. Автореф дис... на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – Військова історія. Львівський регіональний інститут державного управління Української академії державного управління при Президенті України. – Львів, 2003. – 18 с
241. Михайловський В. Документи подільських (кам'янецьких) генеральних старост на заставу королівщин // Київська старовина. — Київ, 2003. — № 2. — С. 65—81.
242. Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова / Юрій Мицик // Магістеріум. Історичні студії. Вип. 17. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ: Видавничий дім КМ Академія, 2004. – С. 92 – 97.
243. Мицик Ю. Острозький літописець // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т.1. – С. 69–73.
244. Мицько І. Старосамбірщина. Історичні етюди / Ігор Мицько // Старосамбірщина. Вип. 2. — Старий Самбір : Прикарпатська асоціація розвитку краю, 2002. — С. 7—194.
245. Мицько І. Старосамбірщина. Історичні етюди // Старосамбірщина. Вип. 2. – Старий Самбір, 2002. – С.7—195.
246. Могитич І. Оборонні вежі Галицької і Волинської земель 11 – п. 16 ст. // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація.– 2000.– Т. 11.– с. 3 – 14.
247. Могитич І. Сторінки архітектури Галичині і Волині 12 – 14 ст. // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація.– 1997.– Т. 8.– с. 3 – 20.
248. Могитич І.Р., Могитич Р.І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм галицько-волинського зодчества (X–XIV ст) // Археологія.–1990.– № 4.– С. 56—68.
249. Могитич Р. Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії) // Галицька брама.– 2001.– вересень-жовтень.– №9—10 (81—82).– С. 12—16.

250. Могитич Р. Елементи регулярного планування у містах княжої Галичини // Галицько-Волинська держава. – Львів, 1993. – с. 90 – 91.
251. Могытыч И.Р. Архитектура Галицкой и Волынской земель 12 – 14 вв. в свете новых открытий // Архитектурное наследство. – 1990. – Т. 37. – с. 209 – 222.
252. Надинский Н. Очерки по истории Крыма. – Симферополь, 1951.
253. Наугольник Д. Зміни в системі міських оборонних мурів Львова в XIV–XV ст. // intkonf.org ›
254. Наугольник Д. Розвиток бастионної фортифікації на території Львівщини у XVI – XVIII ст. // intkonf.org
255. Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої пол. XVI першої половини XVII століття. – Київ: Наукова думка, 1985. – 182 с.
256. Оконченко І. Дослідження міських укріплень Жовкви XVI–XVIII ст. / Ігор Оконченко // Жовква крізь століття : науковий зб. Випуск 1. Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві; 22–24 квітня 2010 року. – Жовква, 2010. – С. 172–188.
257. Оконченко О. Дослідження оборонних укріплень ядра Жовківського замку станом на перший період уфортифікування / Ольга Оконченко // Жовква крізь століття: науковий зб. Випуск 1. Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві; 22–24 квітня 2010 року. – Жовква, 2010. – С. 158–171;
258. Олеський замок: Путівник. — Л.: Каменяр, 1981.
259. Олейнікова Т.М., Галас Т.Ю., Мут Т.В. Музей східних культур (Китайський палац). Путівник . – 32 ст.
260. Омельчук Б. Оборонні споруди Золочева у XV—XVII ст. / Б.А. Омельчук // Старий Луцьк : науково-інформаційний зб. Вип. 6. – Луцьк, 2010. – С. 310 – 321.
261. Омельчук Б. Архітектурно-ландшафтні вподобання Марії-Казимири д'Аркуїн та будівельні нововведення у оборонних замках-резиденціях

- Галичини останньої третини XVII ст. / Б.А. Омельчук // Жовква крізь століття : науковий зб. Випуск 1. Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві; 22-24 квітня 2010 року. – Жовква, 2010. – С. 88 – 99.
262. Омельчук Б. Деревина та камінь в оборонному будівництві Старосамбірського Підгір'я у XIII – XVI ст. / Б.А. Омельчук // Науковий вісник НЛТУ України. Випуск 20.2. – С. 80 – 87.
263. Омельчук Б. Кастеологічні праці Ореста Мацюка та Михайла Рожка / Б.А. Омельчук // Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник. Вип. 7. – Луцьк, 2011. – С. 532 – 542.
264. Омельчук Б. Місцями стації двору імператора Сигізмунда Люксембургського у 1429 р. / Б.А. Омельчук // З'їзд європейських монархів у Луцьку в 1429 році: матеріали III Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 580-й річниці з'їзду. м. Луцьк, 24 січня 2009 р. – науковий зб. – Вип. 2. – Луцьк, 2009. – С. 33 – 36.
265. Омельчук Б. Неіснуючі дерев'яні замки XVII ст. у Бродах, Стрию і Яворові: фортифікаційні особливості та озброєння. / Б.А. Омельчук // Науковий вісник НЛТУ України. Вип. 20.10. – С. 335 – 345.
266. Омельчук Б. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на «татарських шляхах» у другій половині XV-XVI ст. / Б.А. Омельчук // Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал. – Вип. 1. – С. 15 – 23.
267. Омельчук Б. Поморянський замок у воєнних діях на Львівщині (кінець XV-XVII ст.) / Б.А. Омельчук // Вісник НУ «Львівська політехніка» Держава і армія. – Вип. № 693. – С. 33 – 39.
268. Омельчук Б. Резиденційне будівництво на Львівщині в останній чверті XVII століття / Б.А. Омельчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 19. – Рівне, 2010. – С. 32 – 37.

269. Омельчук Б. Якуб Собеський як воєначальник та організатор оборонного будівництва на Львівщині у першій половині XVII століття / Б.А. Омельчук // Вісник НУ «Львівська політехніка» Держава і армія . – Вип. № 670. – С. 44 – 51.
270. Омельчук Б., Терський С. Дослідження пам'яток оборонного будівництва та некрополів княжих часів на теренах Дубно-Крем'янецького регіону волинськими археологами та краєзнавцями (30-60-і рр. XX ст.) / Б.А. Омельчук, С.В. Терський // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки воєнної історії краю : Наук. зб. – Вип. 30 : Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24-25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 48 – 51.
271. Палков Т. Замки Львівщини. Історія та легенди. Путівник. – Львів, 2007.
272. Палков Т. Львівська область. Найцікавіші місця. Путівник. – Львів, 2008.
273. Пам'яті Ореста Мацюка: Нос erat in fatis // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 156–170.
274. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник–каталог. В 4-х т. Т. 3 / ред. Г. Н. Логвин. – К.: Будівельник, 1985. – 337 с.
275. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К.: Наукова думка, 1987. – 736 с.
276. Паньків Б.М. Міста і містечка Галицької землі: к.17 – 1 п.18 ст. / Б.М. Паньків // Жовтень. – 1982. – № 9 – с. 95 – 101.
277. Пасічник В. Муравський шлях // Довідник з історії України / за заг. ред І.Підкови та Р. Шуста. Вид. 2-ге. – Київ, 2001. – С.490.
278. Пастернак Я. Археологія України/ Монографія Я.Пастернак. – Торонто: Вид-во Наукового товариства ім. Шевченка, 1961. – 790 с.
279. Пашин С.С. Города Галицко-Волынской Руси второй половины XIII – первой половины XIV в. и магдебургское право / С.С. Пашин // Генезис и

- развитие феодализма в России. Проблемы истории города.– Ленинград, 1988.– С. 142-144.
280. Пеленський Й. Таємниці столярного града // Літопис Червоної Калини.– 1991.– №5.– С. 43—49; 1991.– №6.– С. 36—41; 1992.– №1.– С.42—49; 1992.– №2—3.– С.59—63.
281. Пелешишин К. Оборонні укріплення середньовічного Львова (XIII—XV ст.) / К. Пелешишин // Львівський історичний музей. Наукові записки. Вип. II—III.– Львів, 1994.– С. 64–75.
282. Пелешишин М.А. Нові відомості про літописне урочище “Ворота” на Яворівщині / М.А. Пелешишин // Дослідження з історії України. Вісник Львівського ун-ту. – Львів: Світ, 1993. – Вип.29. – С. 3–6.
283. Пелешишин М.А. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології / М.А. Пелешишин. – Львів: Світ, 1996. – 117 с.
284. Перналь Андрій Б., Ессар Денніс Ф. Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998.
285. Петегирич В. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Збірн. наук. праць / Відп. ред. Я. Ісаєвич.– Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001.– С. 199—209.
286. Петрик В. Пам'ятки церковної архітектури Перемишля X–XVI ст. / В. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. IV.– Дрогобич, 2000.– С. 309—321.
287. Петришин Г.П. Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини / Монографія Г.П. Петришин.– Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006.– 292 с.

288. Піхурко У., Кривошеєва Д., Личко А. Замок в Бродах Львівської області / На основі матеріалів проекту реставрації // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1997. – №6. – С. 88–95.
289. Пламеницька Є.М., Винокур І.С., Хотюн Г.М., Медведовський І.І. Кам'янець–Подільський: історико–архітектурний нарис. / Ольга Пламеницька та ін. – К. : Будівельник, 1968 р. – 120 с.
290. Пламеницька О.А. Раковецький замок. XIV– XVII ст. // Пам'ятки України. – 2002. – №3–4. – С. 34–36
291. Площанський В.М. Галицко-руський торговельний город Броди // Науковий збірник Галицко-руської матиці. – Львів, 1868.
292. Полонська–Василенко Н. Історія України. Т.І.– К.: Либідь, 1992.– 591 с.
293. Прибега Л.В. Дерев'яні храми Українських Карпат. – К.: Техніка, 2007. – 168 с.
294. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30–х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту.– Кам'янець-Подільський, 2005.– 600 с.
295. Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. Каталог–інформатор. – Львів, 2008. – 240 с.
296. Пшик Володимир. Надбрамна вежа укріплення у селі П'ятничанах на Львівщині. Володимир. Пшик Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Том ССХІІ. Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів, 2001. — С. 451—473
297. Раппопорт П.А. Военное зодчество западно–руских земель в X–XIV вв. – Ленинград: Наука, 1967. – 242 с.
298. Ратич А.А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. // Культура средневековой Руси. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 188–191.

299. Ратич О.О. Літописний Звенигород // Археологія.– 1973.– № 12.– С. 87–94.
300. Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно–мистецька спадщина князів Острозьких. – К.: Техніка, 2002. – 168 с.
301. Рожко М. Оборонне будівництво Данила Галицького // Галицька брама.– 2001.– вересень–жовтень.– №9—10 (81—82).– С. 24—29.
302. Рожко М.Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: Культура, традиції / Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич.- К.: Наукова думка, 1982.- С.12-20.
303. Рожко М.Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат XI—XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Т.1. Археологія та антропологія.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999.– С. 361—460.
304. Рожко М.Ф. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства// Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі.– Чернігів: Сіверянська думка, 1997.– С. 149—156.
305. Рожко М.Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця.– К.: Наукова думка, 1996 .– 240 с.
306. Романюк Т. Архівна спадщина Михайла Рожка / Тарас Романюк // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 15–19.
307. Рудий В.А. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. держ. ун-т. – Львів, 1998.— 24 с.
308. Рудницький А.М., Чень Л.Я. Роль монастирів Чину св. Василя Великого в архітектурі міст та сіл України / Андрій Рудницький, Леся Чень // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». –Архітектура. – № 632. – Львів: В–во «Львівська політехніка», 2008. – С. 44–51.
309. Сварник І. Галицький Лицар // Львівська газета . – 2007. – 26 червня.

310. Свешников І.К. Звенигород.– Львів: Каменяр, 1987.– 48 с.
311. Сіреджук П.С. До питання про генезис міст Галицької землі у 14 – 18 ст. // Вісник ЛІВС.– 1995.– № 2.– с. 98 – 103.
312. Слободян В. М. Церкви України. Перемиська Єпархія / Василь Слободян. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1998. – 864 с.
313. Слободян В.М. Жовківщина. Історико–архітектурні нариси церков / Василь Слободян.. – Жовква–Львів–Балтимор, 1998. – 186 с.
314. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
315. Сокіл В. Українські історико–героїчні перекази: структурно–семантичний та поетичний аспекти. – Львів, 2003. – 320 с.
316. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
317. Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 // ЗНТШ.– 1896.– Т.12.– С. 128—152.
318. Терський В. Літописний Звенигород // Жовтень. – 1965. – №7. – С. 143–146.
319. Терський С. Археологія доби Галицько–Волинської держави. – Львів, 2002. – 108 с.
320. Терський С. В. Княже місто Володимир : монографія / Терський С. В. – Л. : Вид–во Нац. ун–ту “Львів. політехніка”, 2010. – 320 с.
321. Терський С. Лучеськ Х – XV ст. – Львів : Вид–во Нац. ун–ту “Львів. політехніка”, 2006. – 252 с.
322. Тимофієнко В. Енциклопедія архітектурної спадщини України: Тематичний словник. – К.: Будівельник, 1989. – 160 с.
323. Троневиц П. О. Луцький замок : монографія. – Луцьк : Когеус–Діксон, 2003. – 199 с.
324. Турченяк М. Древній Жидачів. – Львів: Кальварія, 1997. – 104 с.

325. Федорук А. Військо та військове мистецтво запорозьких козаків за відомостями діаріуша Ш.Окольського (1637–1638 рр.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т.2. – С.99–108.
326. Федорук А. Козаки в контексті військового мистецтва Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.116 – 120.
327. Федорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу. Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2000. – Вип.7. – С. 58–68.
328. Федорук А.В. "Затяжне" військо Гетьманщини в 50–60-х роках XVII ст.: деякі аспекти виникнення та організації // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав–Хмельницький, 1999. – Вип.9. – С.40–49.
329. Федорук А.В. Українське козацтво і європейська військова тактика XVI ст. (Доколинська битва 1577 р.) // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т.2. – С.19–28.
330. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних від композитних скорочених особових власних імен) / Михайло Худаш. – К.: Накова думка, 1995. – 362 с.
331. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від апелятивних антропонімів) / Михайло Худаш. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. – 536 с.
332. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення) / Михайло Худаш. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. – 452 с.

333. Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення) / Михайло Худаш, Марія Демчук – К.: Наукова думка, 1991. – 268 с.
334. Целуйко О. П. Жовківські сторінки роду Даниловичів // Історична, мистецька та культурна спадщина Жовківщини: проблеми охорони, реставрації та використання. Зб. матер. укр.–поль. наук.–практ. семінару. – Жовква, 1998. – С. 137–139.
335. Целуйко О.П. Землеволодіння родини Даниловичів: формування та розвиток // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Зб. наук. праць. – Львів, 2003. – Вип. 5–6. – С. 54–76.
336. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі міста [Текст] : монографія / Богдан Черкес ; М–во освіти і науки України, Нац. ун–т «Львівська політехніка». – Львів: В–во «Львівська політехніка», 2008. – 268 с.
337. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років.– Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010.– 446 с.
338. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества литовского.– К.: Наукова думка, 1987.– 184 с.
339. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от найдавейших времен до року 1453.– Львов: Инст. Ставроп., 1863.– УІ + 462 с.
340. Шараневич І. Где стоял первісний королем русским Данилом для сина своего престолонаслідника Льва збудований Львів // Временник Ставропігійського інституту на рік 1876.– Львів, 1876.– С. 23—35.
341. Шелом’янців-Терський В.С. З історії давньоруського міста Звенигорода (за матеріалами археологічних досліджень) // Київська Русь: Культура, традиції / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич.– К.: Наукова думка, 1982.– С. 20-28.

342. Шишка О. Східна оборонна лінія старого Львова // Галицька Брама. — 1998. — № 3. — С. 4—5.
343. Шишка О. Наше місто – Львів. 1 частина. Львів: Центр Європи. 2002 р., 192 с., 330 іл.
344. Шпак С. Краєзнавчі студії Ореста Мацюка (1932-1999) / Світлана Шпак // Історичні пам'ятки Галичини (до 150-річчя від дня народження Івана Франка): Матеріали Четвертої наукової краєзнавчої конференції 10 листопада 2006 р. - Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 538–546.
345. Шпак С. Орест Ярославович Мацюк — директор Центрального державного історичного архіву України у Львові (1991–1999) / Світлана Шпак // Наукові зошити історичного факультету (Львівського національного університету імені Івана Франка). – Львів, 2006. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 347–361;
346. Шпак С.М. О. Я. Мацюк: архівіст та краєзнавець. Автореф. дисерт. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львівський національний університет імені Івана Франка. / Світлана Шпак – Львів, 2008. – 20 с;
347. Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372—1379) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34. — 1999. — С. 81—94.
348. Яблоновський А. Оборона краю // Галицька Брама. Золочів.— 2007.— №145-146.— С.20.
349. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге. / Наталія Яковенко. – Київ, 2005. – 584 с.
350. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Наукова думка, 1993. – 416 с.
351. Abraham W. Powstanie organizacyi kosciola lacinskiego na Rusi. T.1.— Lwów: Nakł. Tow—wa dla popierania nauki polskiej, 1904. – 418 s.

352. Adamczyk J. L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII w. / Adamczyk J. L. – Kielce: Politechnika Świętokrzyska, 2004. – s
353. Badecki K. Sredniowieczne ludwisarstwo lwowskie. – Lwów, 1921.
354. Badecki K. Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa: Studium rekonstrukcyjne. – Lwow: Nakładem gminy miasta Lwowa, 1927.
355. Barącz S. Kronika Oleska // Towarzysz duchowieństwa katolickiego.– Tarnopol, 1864. – T.1.
356. Barącz S. Pamiątki miasta Zółkwi.– Lwów, 1852.
357. Barycz M. Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich.– Kraków. 1984.
358. Bataglia O. F. Jan Sobieski, król Polski.– Warszawa, 1983.
359. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski : od Biskupina do Westerplatte / Janusz Bogdanowski; Warszawa ; Kraków : PWN, 1996.– 610 s. : 31 fot. barw., 180 il. [rys., rzutów, planów cz.–b.], VI tabl.
360. Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 1986. – 676 s.
361. Charewiczowa L. Zamki króla Jana III w Małopolsce Wschodniej. – Lwów, 1933. – 43 s., [6] il.
362. Chłapowski Krzysztof, Żytkowicz Helena. Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564—1565. Cz. 2. – Warszawa: Wydaw. DiG 2001.
363. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska Galicyi Wschodniej.– Lwów: Druk. W. Szyjkowskiego, 1892.– R.I.– S.65–132.
364. Czolowski A. Janusz B. Przesłość i zabytki województwa Tarnopolskiego.. Tarnopol: Nakładem Powitowej Organizacsii Narodowej w Tarnopoli, 1926. – 193 s.
365. Czolowski A. Lwow za ruskich czasow. – Lwow: Gubrynowicz i Scmidt, 1891.

366. Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV w. – Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1939. – VIII, 337 s.
367. Dąbrowski J. Profesor Dr. Orest Nestor Maciuk / J. Dąbrowski // Przegląd Papierniczy.– 2000.– Marzec.– S. 166.
368. Długosz J. “Pieśń o Podhorcach” Jakuba Sobieskiego // Ze skarbca kultury.–1988.– Z. 46.
369. Długosz J. Jakub Sobieski 1590 – 1646. Parlamentarzysta, polityk i pamiętnikarz.– Warszawa, 1989.
370. Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt.– Kraków, 1999–2000.
371. Długosz J. Jakub Sobieski Polski słownik biograficzny. T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt.– Kraków, 1999-2000
372. Domino W. Sądownictwo polubowne na Rusi w późnym średniowieczu. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1938. – 128 s.
373. Dziechcińska H. Les doux relations que fit Jacques Sobieski de ses voyages en Europe, sur le fond des écrits de voyage de son époque // Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Gracioti.– Roma, 1990.
374. Ehrlich L. Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa Lwowskiego w wiekach średnich (1350—1501). — Lwow, 1914. – 136 s.
375. Eltis D. Towns and Defense in Later Medieval Germany // Nottingham Medieval Studies.– 1989.– № 33.– S. 92–93
376. Fałkowski W. Elita władzy za panowania Kazimierza Jagiełłończyka (1447—1492). — Warszawa, 1992.
377. Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340—1650. — Wrocław: Ossolineum, 1962. – 291 s.
378. Filipczak Kocur A. Trzeci raz pod laską Jakuba Sobieskiego // Zesz. Nauk. WSP w Opolu. Historia 1981.– Nr. 18.

379. Fouquet G. Die Finanzierung von Krieg and Verteidigung in oberdeutschen Stadten des spaten Mittelalters (1400—1500) // Stadt and Krieg: 25. Arbeitstagung in Boblingen 1986 / edited by Bernhard Kirchgassner and Gunter Scholz. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1989.
380. Górka O. Nieznany żywot Bajezida II — źródło dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów turków za Jana Olbrachta // Kwartalnik historyczny.— 1938.— № 3.— s. 375 – 427.
381. Gosztyła M., Proksa M. Zamki, pałace i klasztory województwa przemyskiego: przewodnik po wybranych obiektach architektury monumentalnej województwa przemyskiego. Przemysł: Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki w Przemysłu 1995.
382. Guerquin B. Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1984. – 348 s.
383. Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1915. – VII, 315 s.
384. Horn Maurycy. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław: Ossolineum 1964. – 214 s.
385. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona. T. 7. Cz. 1 / Aleksander Jabłonowski // Źródła dziejowe. T. 18. – Warszawa: Gebethner i Wolff . – 1902.
386. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona. T. 7. Cz. 2 / Aleksander Jabłonowski // Źródła dziejowe. T. 18. – Warszawa: Gebethner i Wolff . – 1903.
387. Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej XIV—XVI w. // Przegląd Historyczny. - Warszawa, 1978. - T. CXIX. - Zesz. 4. — S. 597—621.
388. Jawor G. Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie—Skłodowskiej, 2000. – 223 s.
389. Jaworski F. Lwów za Jagiełły. Opowiadania historyczne. – Lwów Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1910. – 131 s.

390. Kalinowski W. Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. – 1963. – Z. 3-4. – S. 167-225.
391. Karolczak K. Orest Nestor Maciuk (1932–1999) // *Lwow: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejow Lwowa / Pod red. K. Karolczaka. / K. Karolczak – Krakow, 2002.*– S. 9–13.
392. Kuczyński S. Lubart Dymitr // *Polski słownik biograficzny.*– T.17.– 1972.– S. 575—577.
393. Kutrzeba S. Przywilej jedłneński z r. 1430 i nadanie prawa polskiego Rusi. – *Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1911.* – 33 s.
394. Kutrzeba S. Starostowie, ich początek i rozwój do końca XIV wieku. – *Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1903.* – 120 s.
395. Łoski J. Jan Sobieski, jego rodzina, towarzysze broni i współczesne zabytki.– *Warszawa, 1883.*
396. Osiński M. Zamek w Żółkwi. – *Lwów, 1933.*
397. Paranko R. Standards of Living, Order, and Prestige: Public Facilities in Early Fifteenth–Century Lviv (Lemberg) Rostyslav Paranko // *Medium Aevum Quotidianum.* – 2000. – № 42. – P. 7–51.
398. Petrus J. T. Kościoły i klasztory Żółkwi.– *Kraków, 1994.*
399. Pietrzyk Z. Przyczynek do studiów zagranicznych Mikołaja Ostroroga i Jakuba Sobieskiego // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.*–1998.– T. 42.
400. Pilarczyk Zbigniew. Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII w. *Poznań: Instytut Historii UAM 1997.*
401. Prochaska A. Konfederacja lwowska 1464 roku // *Kwartalnik Historyczny.* *Lwów, 1892.* — T. VI. — S. 728—780.
402. Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi. – *Kraków: Nakład Akademii Umiejętności, 1902.* – 30 s.
403. Prochaska A. Lwów a szlachta. – *Lwów: Towarzystwo Miłośników przeszłości, 1919.* – 98 s.

404. Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimiera Wielkiego // *Kwartalnik historyczny*. – 1892. – T.6. – Z.1. – S. 3—21.
405. Proksa M. *Studia nad zamkami i dworami ziemi Przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku*. – Przemyśl, 2001.
406. Sander A. *Die Luneburger Bauamtsrechnungen von 1386 bis 1388 // Öffentliches Bauen in Mittelalter and fruher Neuzeit: Abrechnungen als Quellen fur die Finanz-, Wirtschafts- and Sozialgeschichte des Bauwesens*. – Siegen: *Scripta Mercaturae*, 1991. – s. 95–109.
407. Sarnecki K. *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*. Wrocław: Ossolineum 1958.
408. Schneider A. *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geograficznym, etnograficznym, handlowym, promyslowym etc.* – Lw, 1869, T. 1. – 403 s.;
409. Schneider A. *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geograficznym, etnograficznym, handlowym, promyslowym etc.* – Lw., 1874, T. 2. – 487 s.
410. Siarczyński F. *Galicja, czyli słownik historyczno-geograficzny Królestwa Galicyji*. – Lw, 1857. – T. 1.
411. Sieradzki J. *Regnum Russiae. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji*. / J. Sieradzki // *Kwartalnik Historyczny*. – 1958. – № 2. – S. 498–508.
412. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*.
413. Sochaniewicz S. *Wójtostwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej*. — Lwów, 1921. – 415 s.
414. Sosnowski O. *Studium pierwotnego założenia (1586 r.) i obwarowania (1630 - 1635) miasta Brodów // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. – 1933/1934. – Z.2. №4. – S. 245-253.

415. Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1379–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice: W–wo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – 477 s.
416. Stupnicki I. Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym. – Lw, 1849. – 4, 176 s.
417. Sucheni–Grabowska A. Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548. – Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1967. – 242 s.
418. Szaraniewicz I. Rys wewnętrznych stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku. – Lwów: Nakładem autora, 1869. – V, 124 s.
419. Szczygieł R. Lokacje miast w Polsce XVI w. – Lublin, 1989. – 358 s.
420. Tatomir L. Ślady króla Jana III w kraju naszym: 106 miejscowości w Galicyi zostających w związku z żywotem dziejowym i domowym Jana Sobieskiego. – Lw, 1883. – 112 s.
421. Tomkiewicz W. Dzieje obwarowań miejskich Lwowa // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. – 1971. – T. XVI. – S. 93–138.
422. Trawicka Z. Jakub Sobieski. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007.
423. Włodarski B. Polska i Ruś. 1194—1340.– Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1966.– 326 s.
424. Webersfeld Edward, Jaworów. Monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna, Lwów: Władysław Łoziński, 1909.
425. Widawski J. Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku. – Warszawa, 1973. – 550 s.
426. Wilamowski M. Powstanie i początki hierarchii urzędów ziemskich województwa ruskiego i Podola // Roczniki Historyczne. — Poznań, 1998. — R. LXIV. — S. 105—128.
427. Witwicki J. Obwarowania śródmieścia Lwowa // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. — 1971. — T. XVI. — S. 139—204.
428. Wójcik Z. Jan III Sobieski.– Warszawa, 1991.

429. Wolff J. Kniaziowe litewsko-ryscy od końca XIV w.-Warszawa, 1895.-456 s.
430. Wyrostek L. Rod Dragów – Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej. – Kraków: Nakładem Polskiego Towarzystwa Heraldycznego, 1932. – 192 s.
431. Wyrozumski J. Historia Polski do 1505 r.– Warszawa, 1973.– 627 s.
432. Wyrozumski J. Kazimierz Wielki.– Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.– 260 s.
433. Wyrozumski J. Polska—Węgry i sprawa Rusi Halicko—włodzimierskiej za Kazimiera Wielkiego // Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów. – Toruń. – 1997. – S.111–119.
434. Zakrzewski S. Wpływ sprawy Ruskiej na państwo Polskie w XIV w.– Zamosć, 1922.– 205 s.
435. Zarębska T. Początki polskiego pismnictwa urbanistycznego.– Warszawa, 1975.
436. Zieliński K.H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie // Przegląd historyczno–wojskowościowy. – 1930. – T. 2. – № 1. – S. 17 – 27.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1

Замки, оборонні двори та інкастельовані споруди Львівської землі Руського воєводства

Місцерозташування Оборонної споруди	Час функціонування (ст.)	Характер оборонної споруди
1. Броди	XV-XVIII	дерев'яний замок бастіонного типу
2. Висоцько	XV-XVIII?	дерев'яний оборонний двір?
3. Маркопіль	XVII-XVIII	дерев'яний замочок
4. Пеняки	XVI-XVIII	дерев'яний замок
5. Підгірці	XVII-XVIII	мурований замок бастіонного типу
6. Підкамінь	XV-XVIII	мурований замок та оборонний монастир
7. Олесько	XIV-XVIII	мурований замок
8. Білий Камінь	XVII-XVIII	мурований замок
9. Золочів	XVI-XVIII	мурований замок бастіонного типу
10. Глиняни	XV-XVIII	дерев'яний замок
11. Гологори	XV-XVIII	мурований замок
12. Погорільці	XVII-XVIII	дерев'яний замок
13. Поморяни	XV-XVIII	мурований замок
14. Зборів	XVI-XVIII	мурований замок
15. Бережани	XVI-XVIII	мурований замок
16. Сасів	XVII	дерев'яний замок
17. Дідилів	XVI-XVII?	дерев'яний замок

18. Кам'янка	XV-XVIII	дерев'яний замок
19. Печихвости	XV-XVII?	дерев'яний замок
20. Тадані	XV-XVIII	мурований замок
21. Ременів	XV-XVII?	дерев'яний замок
22. Кукезів	XVI-XVII?	дерев'яний замок
23. Яворів	XV-XVIII	дерев'яний замок
24. Бунів	XVII	оборонний двір
25. Віжомля	XVII	оборонний двір
26. Калинівка	XVII	оборонний двір
27. Мужилівчичі	XVII	дерев'яний замок
28. Немирів	XVI-XVIII	дерев'яний замок
29. Терновиця	XVII	дерев'яний замок
30. Городок	XV-XVIII	дерев'яний замок
31. Великий Любінь	XV-XVIII	мурований замок
32. Комарно	XV-XVII	дерев'яний замок
33. Верхня Білка	XV-XVII	дерев'яний замок
34. Звенигород	XV-XVIII	дерев'яний замок бастіонного типу
35. Муроване	XV-XVIII	мурований замок
36. Старе Село	XVI-XVIII	мурований замок
37. Щирець	XVI-XVII	мурований замок
38. Дунаїв	XV-XVII	дерев'яний замок
39. Перемишляни	XVI-XVII	дерев'яний замок
40. Свірж	XV-XVIII	мурований замок
41. Унів	XV-XXI	оборонний монастир
42. Жидачів	XV-XVIII	дерев'яний замок
43. Журавно	XV-XVI	дерев'яний замок

44. Нові Стрілища	XVI-XVII	дерев'яний замок
45. Піддністриани	XVI-XVII	оборонний двір
46. П'ятничани	XV-XVII	оборонний двір мурована вежа
47. Руда	XVI-XVII	оборонний двір
48. Соколівка	XV-XVII	оборонний двір
49. Ходорів	XV-XVIII	дерев'яний замок
50. Жовква	XVI-XVIII	мурований замок
51. Туринка	XVI-XVII	оборонний двір
52. Сулимів	XV-XVII	оборонний двір
53. Замочок	XVII	дерев'яний замочок
54. Костеїв	XIV-XVII	оборонний двір
55. Крехів	XV-XVIII	оборонний монастир
56. Куликів	XV-XVII	дерев'яний замок
57. Миколаїв	XVI-XVIII	дерев'яний замок
58. Берездівці	XVI-XVII	дерев'яний замок
59. Вербіж	XV	дерев'яний замок
60. Горішне	XV-XVII	дерев'яний замок
61. Дроговиж	XIV-XVII	дерев'яний замок
62. Криниця	XVII	оборонний двір
63. Розвадів	XVII	оборонний табір
64. Розділ	XVI-XVII	оборонний двір
65. Винники	XV-XVIII	мурований замок
66. Львів	XIV-XVIII	Високий і Низький замок

ДОДАТОК Б

Територіальні межі Руського воєводства та Львівської землі.

Рис. Б.1. Руське воєводство у складі Польщі

Рис. Б. 2. Північна частина Львівської землі у атласі О. Яблоновського

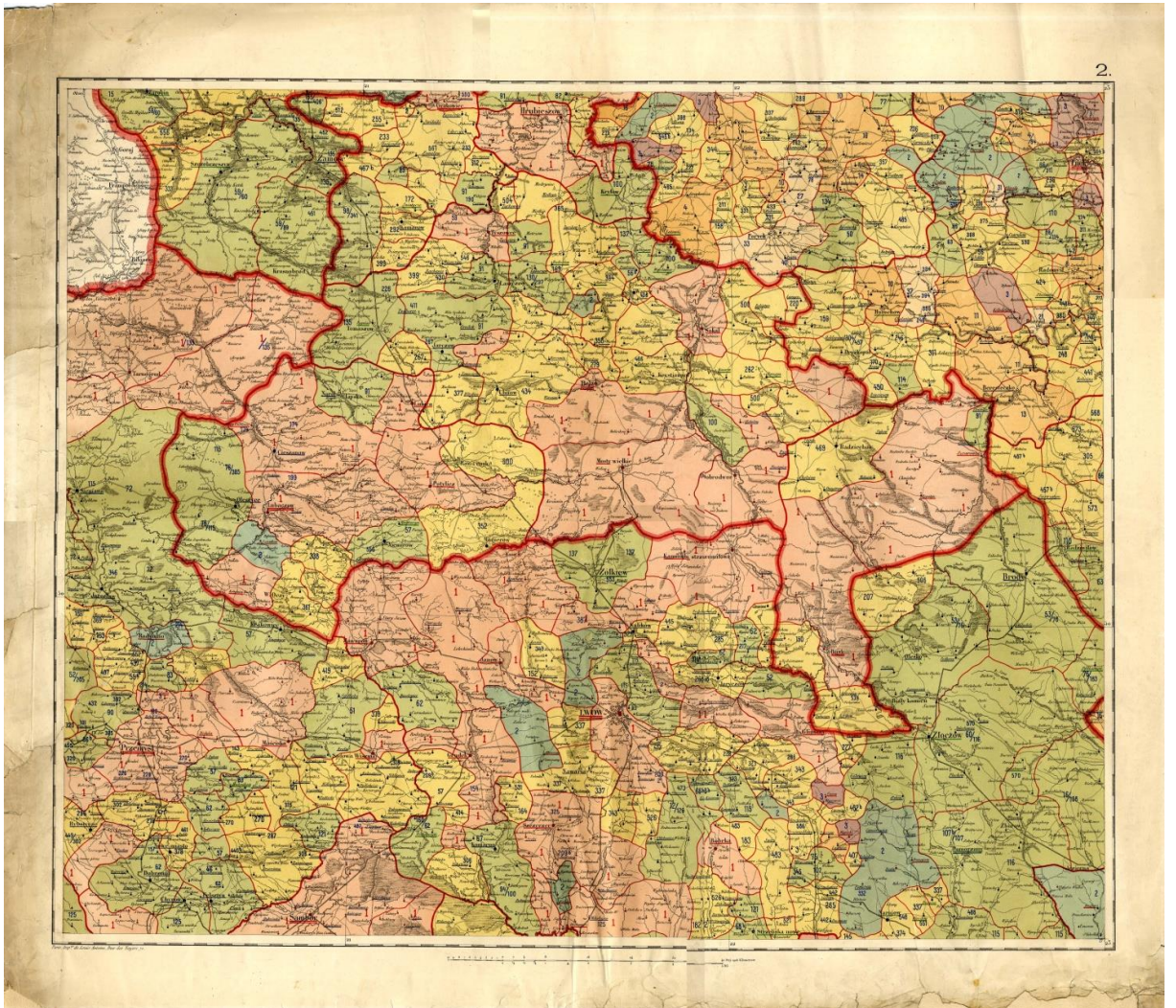

Рис. Б.3. Південна частина Львівської землі у атласі О. Яблоновського

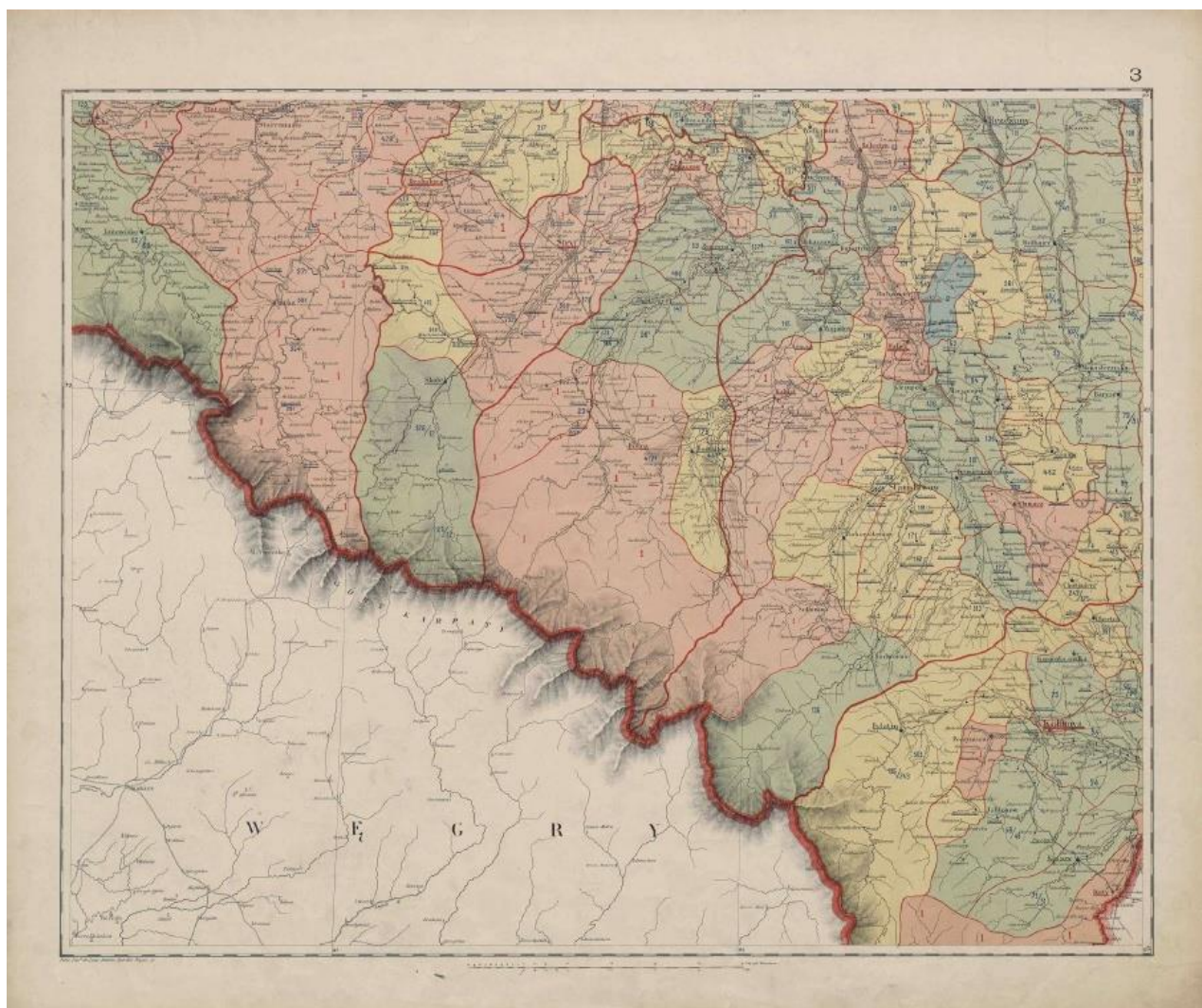

Рис. Б.4. Львівська земля та суміжні землі за М. Грушевським

Рис. Б.5. Руське воєводство у першій половині XVII ст.

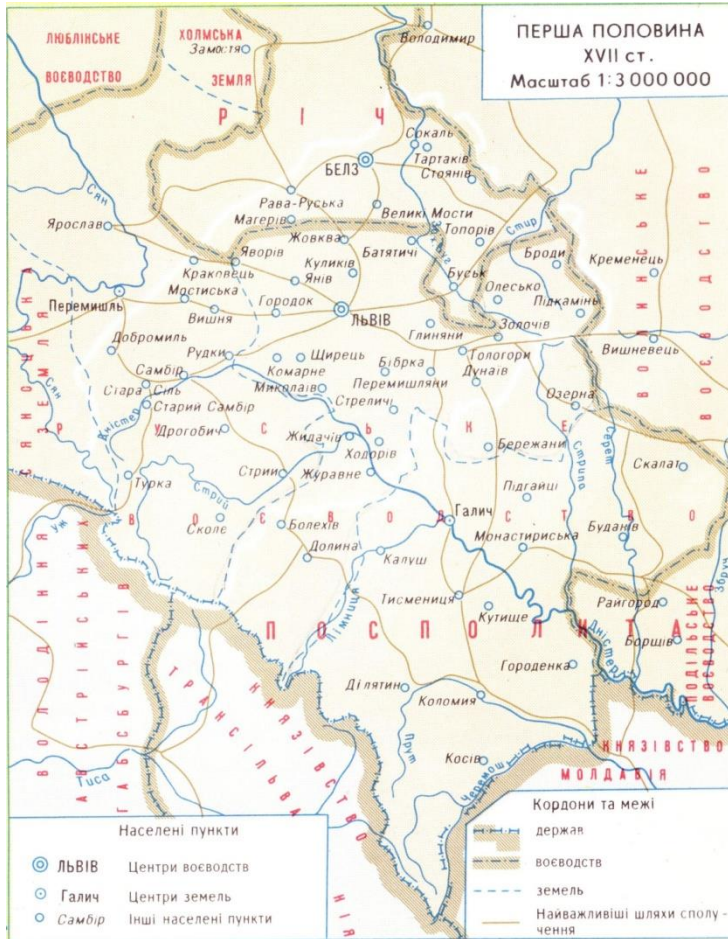

Рис. Б.6. Фортеці на території Львівської області

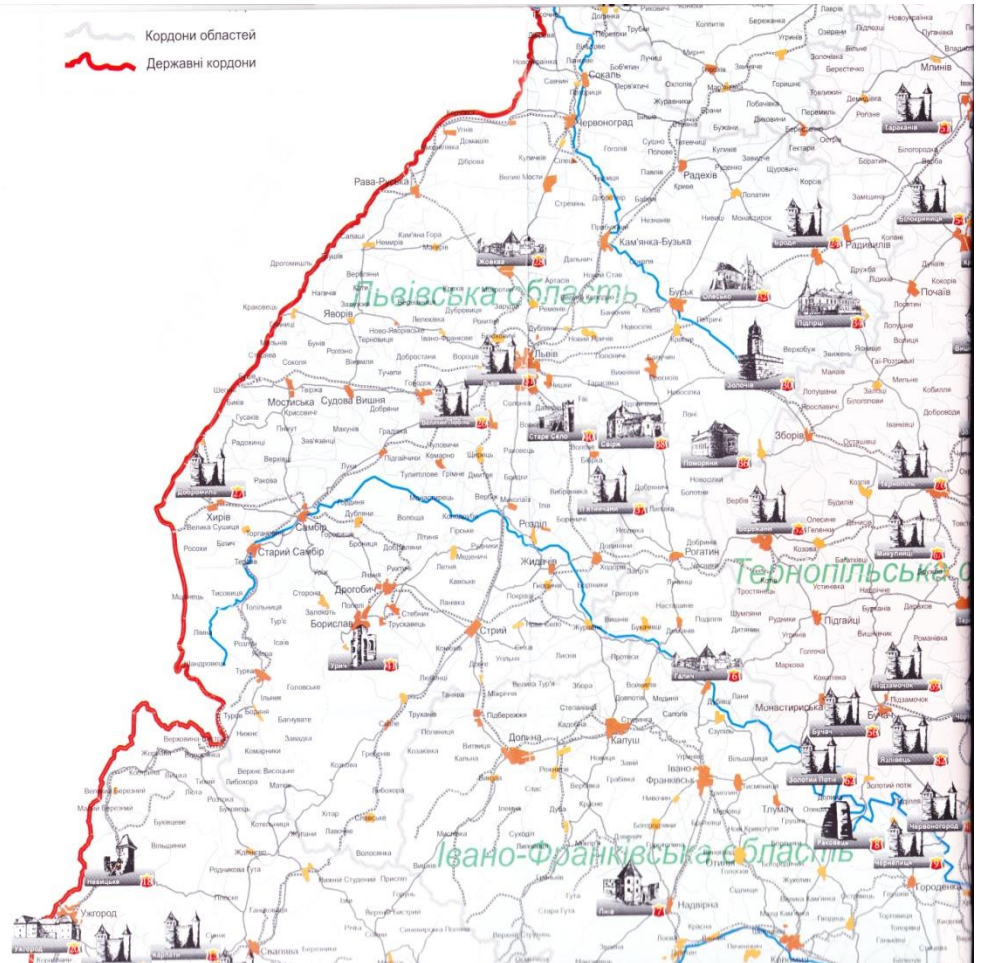

Рис. Б.7. Львівщина у складі Галицько-Волинської держави (Руського королівства)

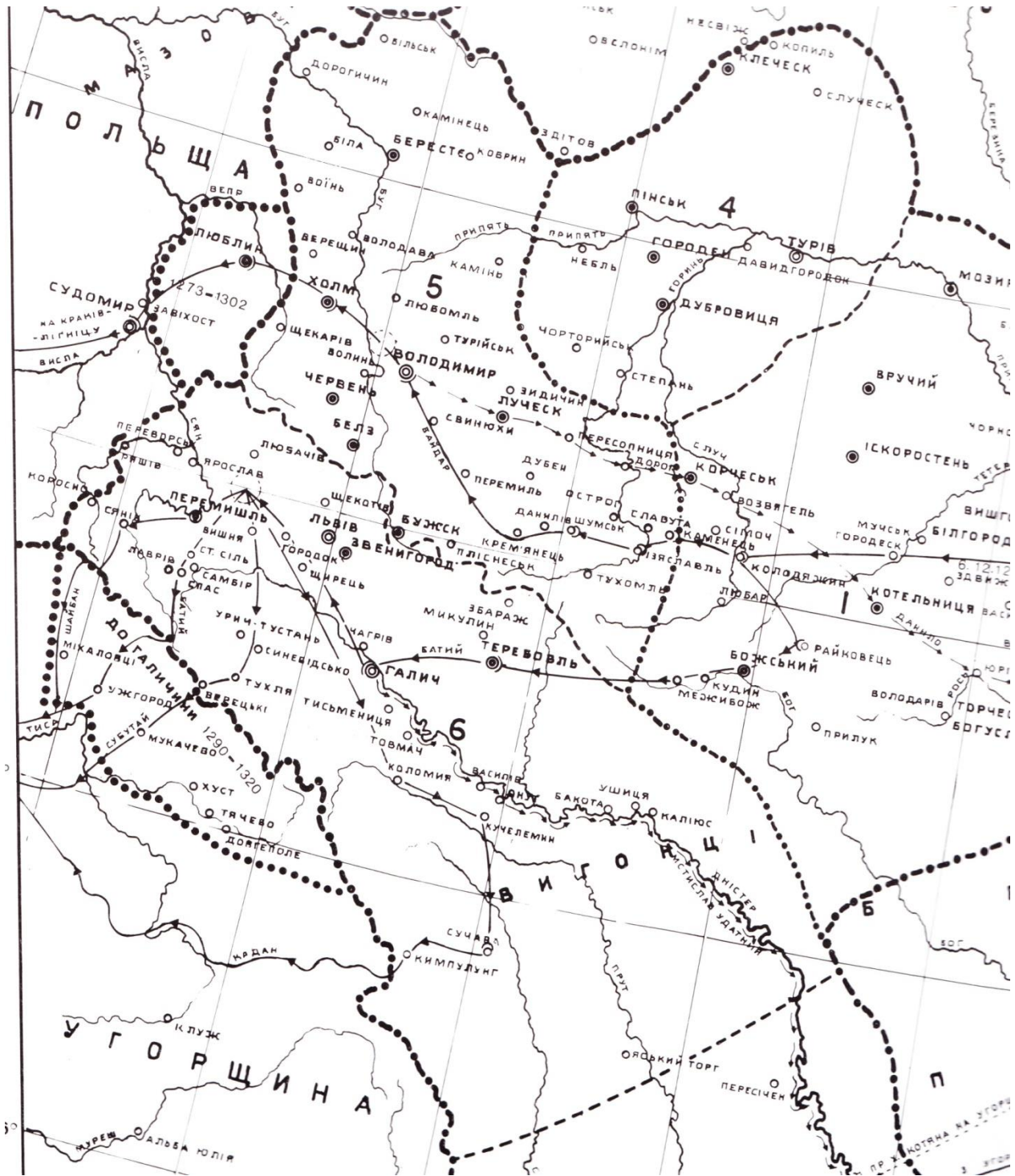

Рис. Б.8. «Татарські шляхи» на Правобережній Україні

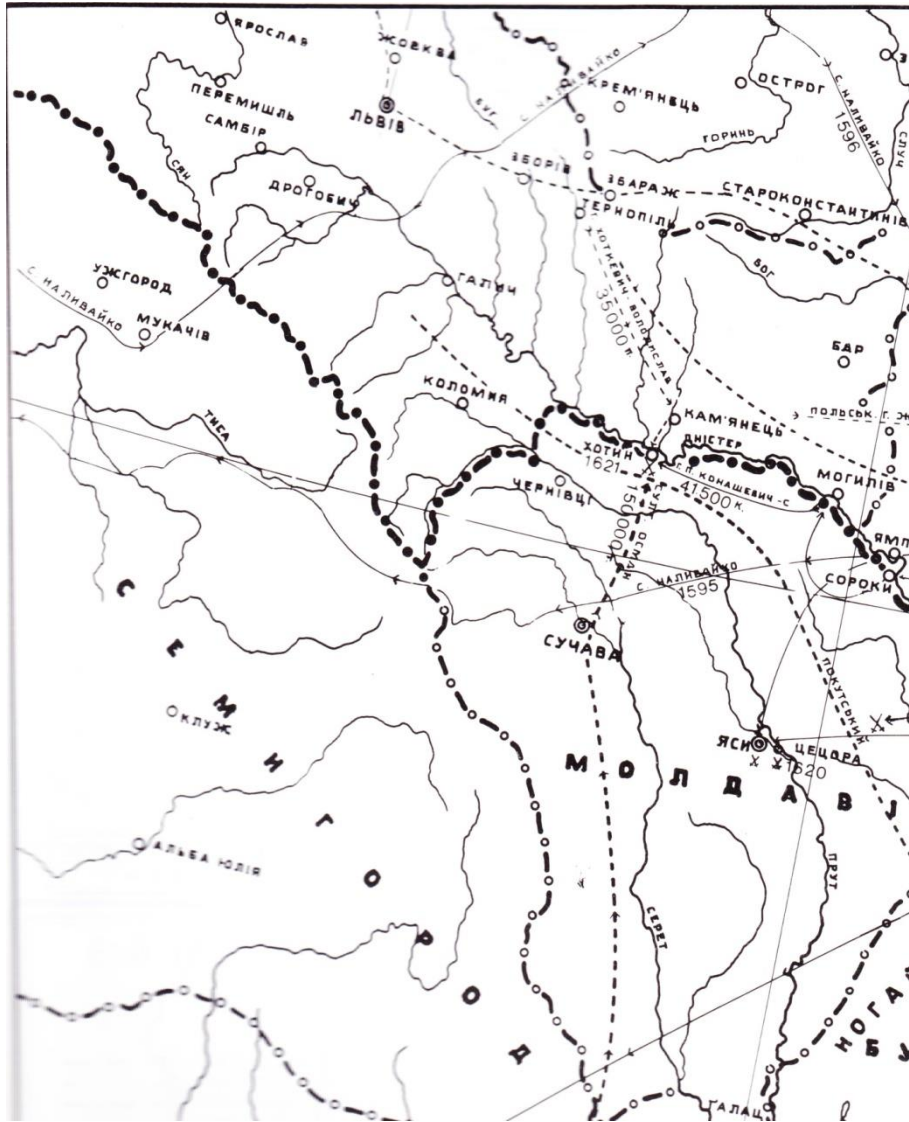

Рис. Б.9. «Татарські шляхи» на Поділлі за Ю. Сіцінським

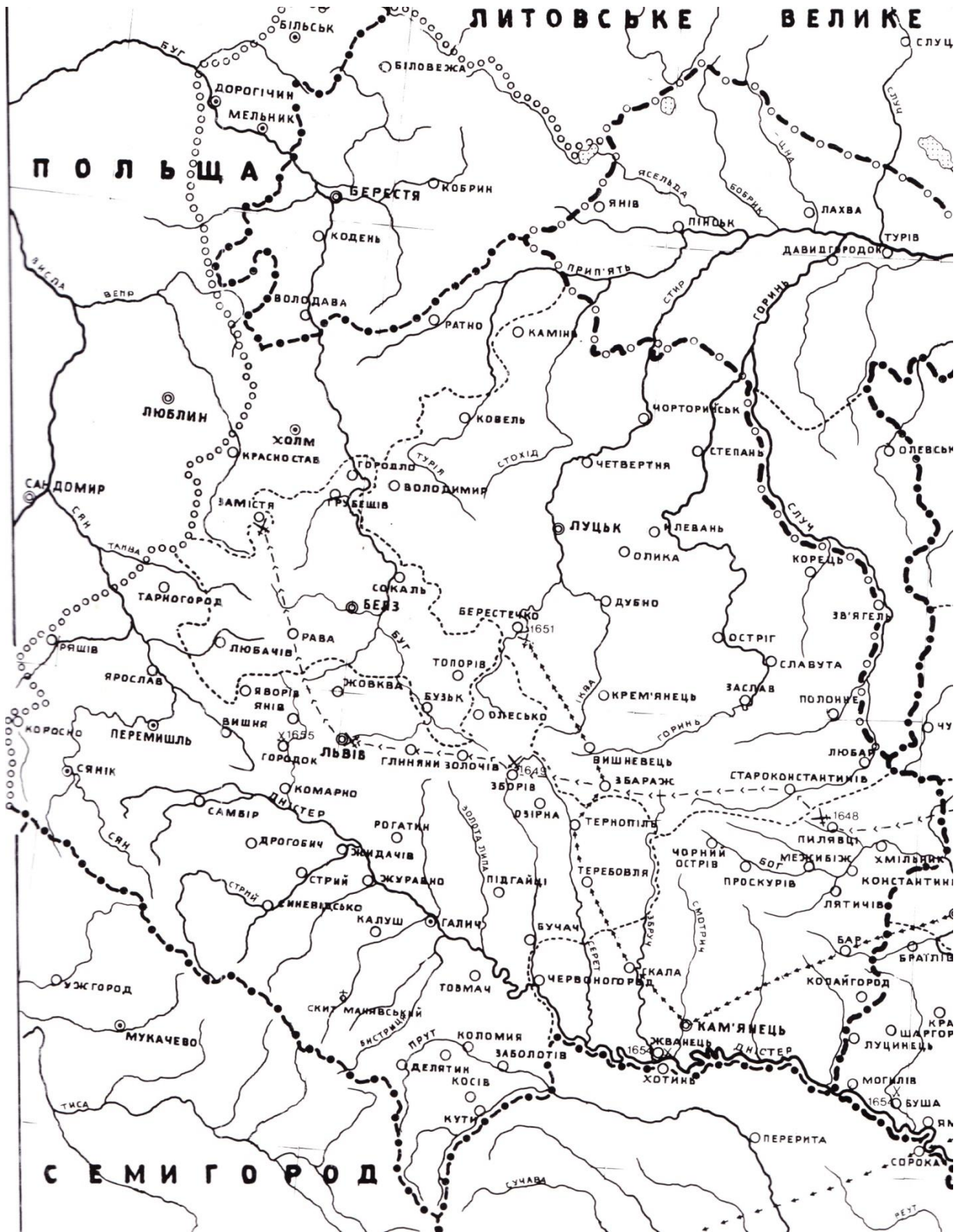

2. Поділля в XIV-XVII ст.

(1 - кордони держав; 2 - межі воєводства; 3 - границі сучасних областей; 4 - татарські шляхи; 5 - замки, що описані в кнізі Ю.Сіцінського; 6 - сучасні обласні центри).

Рис. Б.10. Львівщина у період Хмельниччини

ДОДАТОК В

Відомі українські кастеологи

Рис. В.1. Борис Григорович Возницький

Рис. В.2. Орест-Нестор Ярославович Мацюк

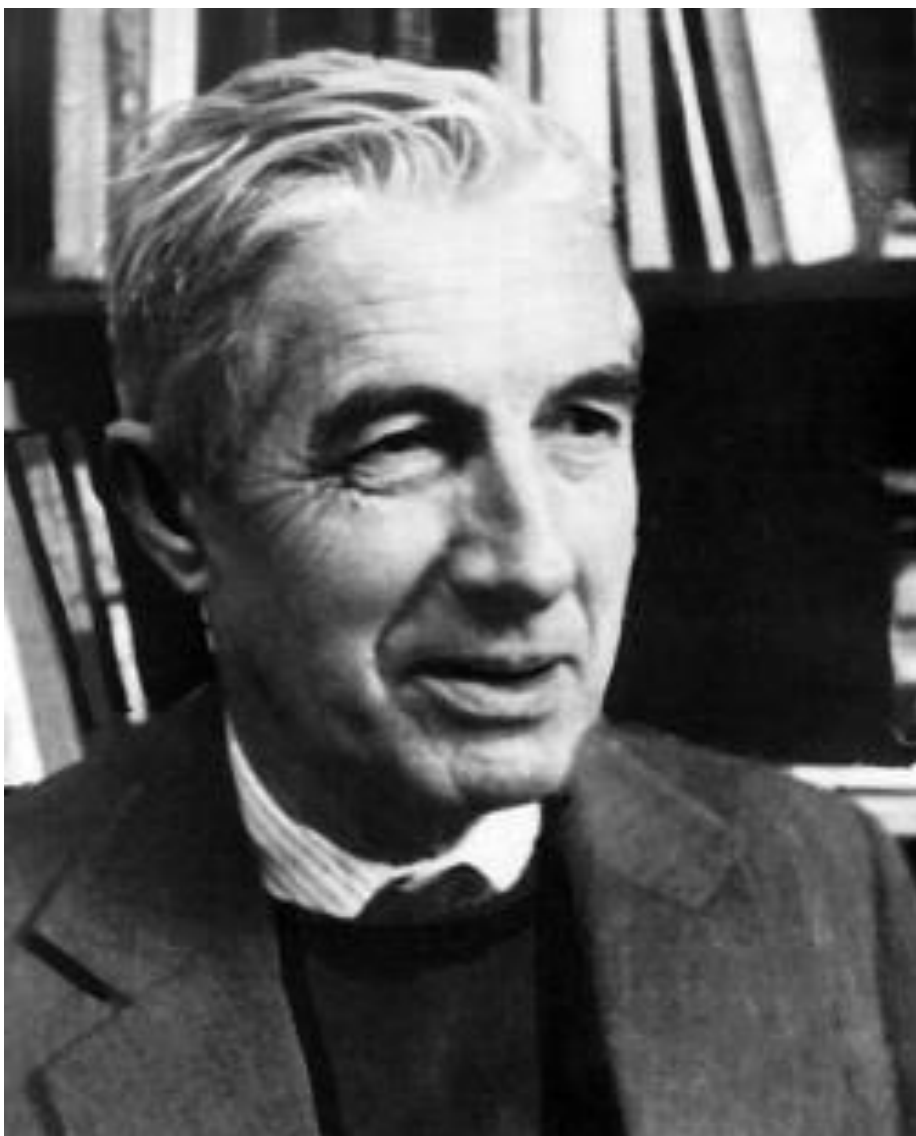

Рис. В.3. Михайло Федорович Рожко

ДОДАТОК Г.

Рис. Г.1. Міські укрвплення Белза

Рис. Г.2. Сучасний герб Белза

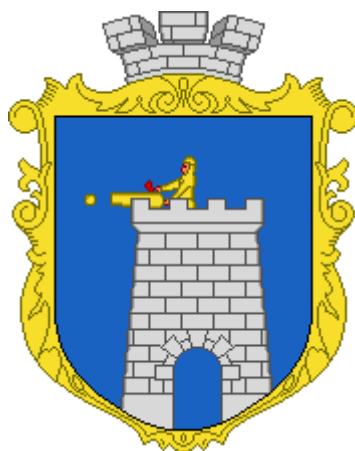

Рис. Г.3. Гетьман Станіслав Жолкевський

Рис. Г.4. Фортифікації Жовкви

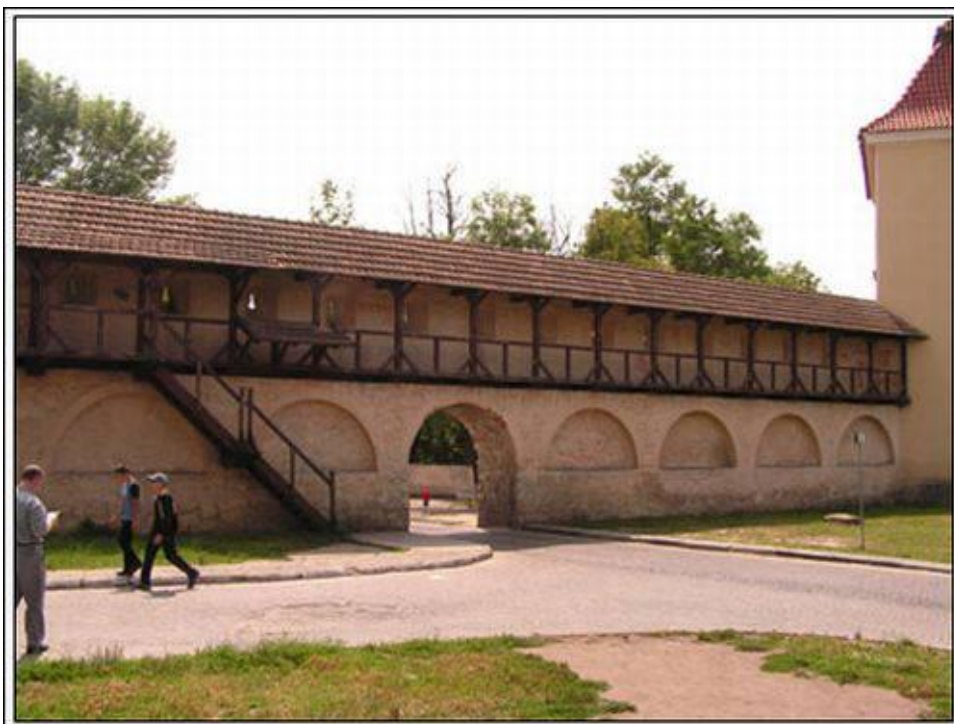

Рис. Г.5. Жовківський замок

Рис. Г.6. Олеський замок

Рис. Г.7. Підгорецький замок

Рис. Г.8. Підгорецький замок

Рис. Г.9. Замок у Свіржі

Рис. Г.10. Замок у Свіржі

Рис. Г.11. Оборонний монастир у Крехові

Рис. Г.12. Золочівський замок

Рис. Г.13. План Золочівського замку

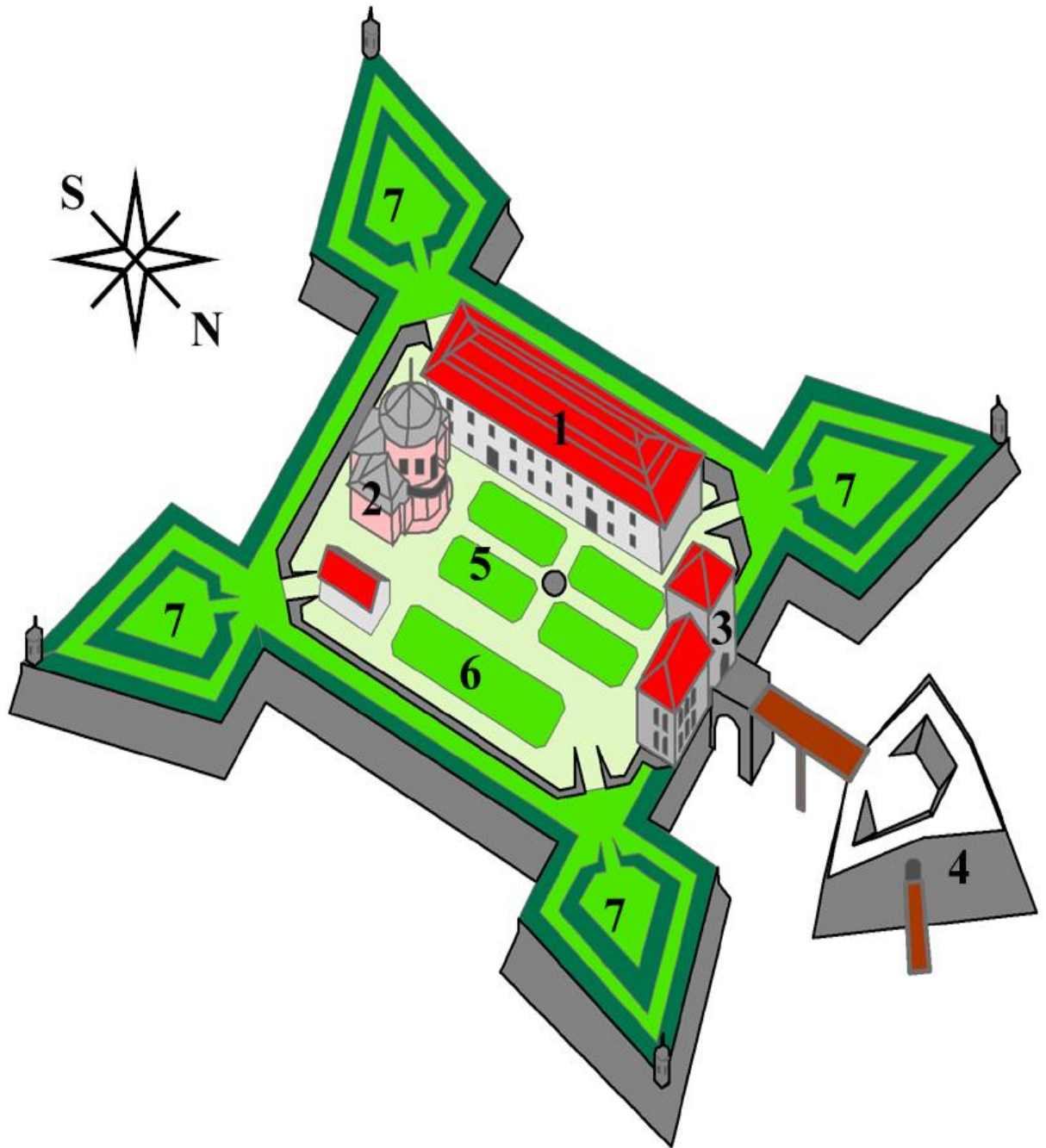

Рис. Г.14. Золочівський замок

Рис. Г.15. Китайський палац у Золочівському замку

Рис. Г.16. Родина Яна Собеського

